

ҚАЗАҚСТАН

МЕКТЕПТЕРДЕГІ БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ЗОРЛЫҚ–ЗОМБЫЛЫҚТЫ БАҒАЛАУ

Қазақстан
Республикасындағы Адам
құқықтары жөніндегі уәкіл

юнисеф
Қазақстандағы БҰҰ Балалар қоры

NORWEGIAN EMBASSY

Қазақстан мектептеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты бағалау, Астана, 2013 ж.

Бұл басылымды Норвегия Сыртқы істер министрлігінің қолдауымен Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің мекемесі мен Қазақстандағы ЮНИСЕФ Өкілдігі дайындады.

Осы жарияланымда білдірілген пікірлер автордың көзқарасы болып табылады және Норвегия Сыртқы істер министрлігінің немесе Қазақстандағы БҰҰ Балалар қорының (ЮНИСЕФ) нақты ресми көзқарасын білдірмейді. Басылымда пайдаланылған суреттердегі адамдар мен объектілердің есеп мазмұнына қатысы жоқ.

Бұл басылымдағы айтылған пікір сол авторлардың көзқарасы болып есептеледі және міндетті түрде ЮНИСЕФ-тің көзқарасы және саясаты болмауы мүмкін. Басылымда көрсетілген құжаттарда ЮНИСЕФ жағынан қандай да болмасын елдің құқықтық статусына, территориясына немесе билік органдарына, оның бөлінген шекараларына араласуды көздемейді.

Бұл басылым тегін таратылады. Шолудан алынған ақпаратты қайта басқан, одан дәйексөз келтірген немесе пайдаланған жағдайларда аталған жарияланымға сілтеме жасау міндетті болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл

Қазақстан Республикасы, 010000
Астана қ., Орынбор көшесі, 8
Министрліктер үйі, 15 кіреберіс
Тел: +7 (7172) 74 01 69
Факс: +7 (7172) 74 05 48
www.ombudsman.kz

Қазақстан Республикасындағы БҰҰ Балалар қоры (ЮНИСЕФ)

Қазақстан Республикасы, 010000
Астана қ., Бейбітшілік көшесі, 10А
Тел: +7 (7172) 32 17 97, 32 29 69, 32 28 78
Факс: +7 (7172) 32 18 03
www.unicef.kz
www.unicef.org

Астана қаласындағы Норвегия Корольдігінің елшілігі

Қазақстан Республикасы, 010000
Астана қ., Самал ш.а., 12
«Астана Тауэр» Бизнес-орталығы, 17 қабат
Тел: +7 (7172) 55 11 00
Факс: +7 (7172) 55 11 99
www.norvegia.kz

Қазақстан
Республикасындағы Адам
құқықтары жөніндегі уәкіл

Қазақстандағы БҰҰ Балалар қоры

NORWEGIAN EMBASSY

ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ БАҒАЛАУ

Есепті дайындаған

ЮНИСЕФ халықаралық кеңесшісі
Доктор Робин Н. Хаарр

2013 жыл

МАЗМҰНЫ

Алғысөз	6
1-тарау: КІРІСПЕ	8
Зерттеудің алғышарттары	10
Қазақстандағы балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселесі бойынша заңнамаға қысқаша шолу	11
Мектептердегі зорлық-зомбылық бойынша қысқаша шолу	14
Балалар арасындағы суицид	18
Мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты не үшін зерттеу қажет?	19
Пайдаланылған дереккөздер тізімі	20
2-тарау: ЗЕРТТЕУ ӘДІСНАМАСЫ	22
Зерттеу мақсаты	23
Зерттеу жүргізу жоспары	24
Зерттеу өңірлері	24
Мектептерді іріктеу	24
Мектептердегі сыныптарды іріктеу	26
Мектептегі зорлық-зомбылықты анықтау мен өлшеу	26
Деректерді жинау құралдары	26
Мектептердегі балалар арасында сауалнама жүргізу	27
Мектептердегі балалармен сұхбат	28
Мектептердегі мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлерден сауалнама алу	29
Мектеп директорларымен сұхбат	30
Сынама зерттеу және зерттеу тобын оқыту	31
Деректерді енгізу және талдау	31
3-тарау: БАЛАЛАРДЫҢ МЕКТЕПТЕРДЕГІ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҚАТЫСТЫ ТӘЖІРИБЕСІ	32
Балалардың демографиялық деректері	34
Балалардың отбасылық ортасы	34
Ашу-ыза мен агрессияға бейімділік	36
Мектепке бауыр басу	38
Мектептегі зорлық-зомбылық және балалар арасындағы кемсітушілік	38
Балалардың мектептегі зорлық-зомбылықты түсінуі	44
Балалар мектептегі зорлық-зомбылық туралы не айтады?	45
Физикалық зорлық-зомбылық	45
Психологиялық зорлық-зомбылық	49
Қорқытып ақша алу	51
Жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысым көрсету	52
Кибербуллинг	53
Кемсітушілік	53

Қорлау	54
Мектептегі күш көрсету мен кемсітушілікке куә болғандарға сипаттама	55
Мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбандарына сипаттама	57
Мектептегі зорлық-зомбылықтың балаларға әсері	60
Көңіл-күйге әсер ету	60
Денені зақымдау	62
Балалардың зорлыққа қарымта реакциясы	63
Айыптылар мектептегі зорлық-зомбылық туралы айтады	64
Күш қолдану	64
Өзін-өзі қорғау мақсатында күш қолдану	65
Психологиялық зорлық-зомбылық	66
Қорқытып ақша тартып алу	67
Кемсіту	67
Мектепте зорлық-зомбылық жасайтын және басқаларды кемсітетін балаларға сипаттама	68
Мектепте зорлық-зомбылық жасаған балаларға тиетін салдарлар	70
Қару алып жүру	72
Мектептегі зорлық-зомбылыққа қатарластардың жауап қайтаруы	75
Қатарластар тарапынан көрсетілетін қолдау	80
Мектептегі зорлық-зомбылыққа мектеп қызметкерлерінің жауап қайтаруы	81
Мектептен ауыстыру мен шығару жағдайлары	81
Мектеп директорлары мен қызметкерлер тарапынан болатын зорлық-зомбылық және балаларды кемсітушілік	83
Балалар мектептердегі тән жазалары туралы әңгімелейді	85
Тән жазаларының себептері	88
Мұғалімдер тарапынан оқушыларға қатысты сүйіспеншілік	89
Қызметкерлердің балалардан және ата-аналардан ақша алуы	91
Мектептегі қауіпсіздік сезімі	92
Балалардың амандығы	93
Қашқындар	93
Өзіне-өзі зиян келтіру және өзіне-өзі қол салу дағдысы	95
Сауалнама толтырумен байланысты мәселелер	97
Пайдаланылған дереккөздер тізімі	97
 4-тарау: МҰҒАЛІМДЕР МЕН МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ МЕКТЕПТЕГІ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚПЕН БАЙЛАНЫСТЫ ТӘЖІРИБЕСІ	 98
Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының демографиялық деректері	100
Балалардың мектепті қабылдауы	101
Мектептегі балалардың арасында зорлық-зомбылық пен кемсітушілік жағдайларының куәгері болған мұғалімдер	103
Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің мектептегі зорлық-зомбылыққа жауап қайтаруы	106
Мектептегі зорлық-зомбылық жағдайларын тіркеу	109
Мектептегі зорлық-зомбылық саласындағы мектеп саясаты	110

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер тарапынан мектептетәртіпті ұстап тұру және балаларды кемсіту	110
Мектептен ауыстыру және шығару	115
Әріптестері тарапынан балаға зорлық-зомбылық жасалғанына және оны кемсіткеніне куәгер болған мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер	116
Дене жазасын қолдау	117
Мұғалімдер салған дене жазасына қарсы жауап қайтару	119
Мұғалімдердің дене жазасын қолдануына қатысты саясат	119
Мектептегі зорлық-зомбылыққа қарсы күрестегі мұғалімдердің рөлі	120
Мектептегі зорлық-зомбылық мәселесіне қатысты оқулар/тренингтер	120
Сауалнама толтырумен байланысты қиындықтар	121
 5-тарау: МЕКТЕП ДИРЕКТОРЛАРЫНЫҢ МЕКТЕПТЕГІ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚПЕН БАЙЛАНЫСТЫ ТӘЖІРИБЕСІ	122
Мектеп директорларының демографиялық деректері	124
Мектеп директорларының мектептегі зорлық-зомбылықты түсінуі	125
Мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушілік	127
Мұғалімдер тарапынан балаларға жасалған зорлық-зомбылық және кемсітушілік	129
Мектепте зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеу	130
Мектептегі зорлық-зомбылық туралы ақпаратты ұсыну	131
Мектепте зорлық-зомбылық көрген жағдайларда сырттан қолдау алу немесе араласу үшін балаларды бағыттау	133
Мектептен ауыстыру немесе шығару	136
Мектептегі зорлық-зомбылық мәселелері бойынша курстар/оқулар	136
Мектептегі зорлық-зомбылыққа жауап айтару бойынша балаларды қорғау жүйесіндегі өзгерістер туралы хабардарлық	138
 ҰСЫНЫСТАР	139
Заңнамалық шаралар	141
Алдын алу және араласу	142
Деректер жинағы	148
Ақпараттық-насихаттық қызмет	148
Пайдаланылған дереккөздер жиынтығы	148
 ҚОСЫМША	149
 МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРДЫҢ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕРІ	159

Алғысөз

Бұл есеп Норвегияның Сыртқы істер министрлігінің қолдауы бойынша Қазақстандағы ЮНИСЕФ-тің Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл мекемесімен ынтымақтастығының нәтижесі болып табылады және Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік оқу орындарындағы балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайы туралы егжей-тегжейлі ақпараттан тұрады. Есеппен қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде танысуға болады.

Зерттеу жүргізу қажеттілігі әлемнің көптеген елдерінде балалар уақытының басым бөлігін мектепте өткізетін болғандықтан туындады. Ата-аналар мен балалар мектеп балалардың оқуы мен дамуына қолдау көрсетіп, ықпалын тигізетін қауіпсіз әрі қолайлы орта болады деп күтеді. Өкінішке қарай, әлемде көптеген бала мектепте кемсітушілікке, зорлық-зомбылыққа ұшырайды, бұл олардың мектепке баруына, оқуға деген қабілетіне, академиялық үлгеріміне, сондай-ақ психоәлеуметтік саулығына кері әсерін тигізеді. Мектептегі зорлық-зомбылық сондай-ақ балалардың оқуын ерте тастап кетуіне ықпал етеді. Соның салдарынан мектепте зорлық-зомбылыққа тап болған балалар өз құқықтарынан, оның ішінде білім алу құқығынан да айырылуы мүмкін.

«БҰҰ-ның балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселелері бойынша дүниежүзілік баяндамасына» сәйкес, мектептерге жұмысқа мұғалімдерді қабылдау барысында әр елдің үкіметтері Бала құқықтары туралы конвенцияны ратификациялаған кезде білім беру мекемелеріндегі зорлық-зомбылықты қоса алғанда, балаларды зорлық-зомбылықтың барлық түрлерінен қорғау бойынша міндеттемелерімен бірге қабылданатын зорлық-зомбылық пен кемсітушілікті болдырмау, гендерлік теңдік, төзімділік пен өзара сыйластық қағидаттары басшылыққа алынуы тиіс. Мұның үстіне барлық балалардың сапалы білім алуға қол жетімділігін қамтамасыз ету БҰҰ Мыңжылдық даму мақсаттарының ажыратылмас бөлігі болып табылады, оған қол жеткізу үшін мектептер кемсітушілік пен зорлық-зомбылық қаупінен тәуелсіз қауіпсіз әрі жайлы ахуалды қамтамасыз етуге тиіс.

Бұл есеп Қазақстан мектептеріндегі балаларға, оның ішінде балалар арасындағы және мектеп қызметкерлері тарапынан жасалатын зорлық-зомбылық сипаты мен деңгейін көрсететін бастапқы мәліметтерді қамтиды. Оқушылар мен мектеп қызметкерлерін қоса алғанда, зерттеуге қатысқан мектептерге толық құпиялылық пен аты-жөндерін көрсетпеу мүмкіндігі берілген. Бұл баға Қазақстандағы бүкіл оқу орындардың репрезентативтілігіне баға беруге ұмтылмайды, оның үстіне ол еліміз бойынша мектептердегі балаларға қатысты жасалатын зорлық-зомбылық деңгейінің болжамды бағасын көрсетеді.

Зерттеу қорытындылары мен одан келіп шығатын ұсынымдар мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты келешекте бағалауға, оның алдын алуға және шара қолдануға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын әзірлеу жөніндегі нұсқаулық ретінде қызмет атқара алады. Мүдделі тараптар, оның ішінде мемлекеттік органдар, үкіметтік емес және халықаралық ұйымдар, өзге де азаматтық қоғам институттары тартылатын кең ауқымды іс-қимыл шеңбері қолға алынға тиіс екені анық.

Зерттеуге қатысып, бізбен уақытын және тәжірибесін бөліскен балалар мен мектеп қызметкерлеріне, зерттеуді жүргізуге қолдау көрсеткені үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігіне, өңірлерде мәліметтерді жинауға көмектескен «Қоғамдық пікірді зерттеу орталығы» зерттеу компаниясына және зерттеуді жүргізіп, осы есепті дайындаған халықаралық кеңесші доктор Робин Н. Хаарға алғысымызды білдіреміз.

Асқар Шәкіров

Қазақстан Республикасындағы
Адам құқықтары жөніндегі уәкіл

Джун Кукита

Қазақстан Республикасындағы ЮНИСЕФ өкілі

Халықаралық кеңесші туралы

Доктор Робин Хаарр 15 жылдан астам уақыт бойына зерттеулер, мониторингтер, бағалаулар жүргізе отырып, ұйымдармен және мемлекеттік мекемелермен жұмыс жасап келеді, әлеуетті арттыру жөніндегі саясатқа, бағдарламалар мен тренингтерге қатысты ұсыныстар әзірлейді. Ол балалар мен әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық, адам саудасы мен олардың еңбегін қанау мәселелері бойынша зорлық-зомбылық құрбандарына қолдау көрсету қызметтерімен, балаларды қорғау және балаларға институционалдық қамқорлық көрсету жүйелерімен, әділеттілікке қол жеткізу және әділет сот жүйесінің шара қолдануы, сондай-ақ әйелдер мен балалардың құқықтары мәселелері бойынша көп жұмыс атқарып келеді. Осы мәселелер бойынша ол ЮНИСЕФ, БҰҰДБ (ПРООН), БҰҰ-Әйелдер, ХЕҰ, ЕҚЫҰ, ЮСАИД, Швейцария даму және ықпалдастық жөніндегі агенттігі, АҚШ Мемлекеттік департаменті/АҚШ елшіліктерімен бірлесе жұмыс істеді. Доктор Хаарр Азия мен ТМД/ОШЕ елдерінде, сондай-ақ Африкада қызмет атқарды. Оның балалар мен әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық, гендерлік зорлық-зомбылық, адамды қанау, адам саудасы мәселелерін шешу, балаларды қорғау мен зорлық-зомбылық құрбандарына қолдау көрсету қызметтері, әділеттілікке қол жеткізу мәселелеріндегі өз ісіне шексіз берілгендігі, көшбасшылығы саясатта және балалар мен әйелдер, отбасылар мен қоғамдастықтар үшін пайда әкелетін бағдарламалар әзірлеуде маңызды өзгерістер жасауға мүмкіндік берді.

Доктор Робин Хааррмен robinhaarr@yahoo.com электронды поштасы арқылы байланысқа шығуға болады.

1 ΤΑΡΑΥ: ΚΙΡΙСПΕ

Әлемнің көптеген елдерінде балалар уақытының басым бөлігін мектепте өткізеді. Ата-аналар сияқты, балалар да мектептің өздері үшін қауіпсіз, өсіп-жетілуіне жәрдемдесетін, балаларды оқытып, дамытуға қолдау көрсетіп, септігін тигізетін орта болады деп күтеді. Өкінішке қарай, әлемдегі көптеген бала мектепте кемсітушілікке, зорлық-зомбылыққа ұшырайды, бұл олардың мектепке баруына, оқуға деген қабілетіне, академиялық үлгеріміне кері әсерін тигізетіні дәлелденді. Мектептегі зорлық-зомбылықтың кесірінен балалар оқуын ерте тастап кетеді. Соның салдарынан мектепте зорлық-зомбылыққа тап болған балалар өз құқықтарынан, оның ішінде білім алу құқығынан да айырылады (1).

«БҰҰ-ның балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселелері бойынша дүниежүзілік баяндамасына» сәйкес, мектептерде басшылық жасайтын және басқа да қызметтер атқаратын ересектер мектеп қабырғасында гендерлік теңдік құндылықтарын, зорлық-зомбылық пен кемсітушілікті болдырмау төзімділік пен өзара сыйластық ұстанымдарын орнықтыруға жауап береді. Бұл құндылықтарды әр елдің үкіметі мемлекеттердің балаларды зорлық-зомбылықтың кез келген түрінен, оның ішінде білім беру мекемелеріндегі зорлық-зомбылықтан қорғау, сондай-ақ балаларға қарсы зорлық-зомбылықтың барлық түрлеріне тыйым салу мен алдын алу және оларды қорғау үшін барлық шараларды қарастырудың құқықтық құрылымын қамтамасыз ету міндеттемелерімен бірге Бала құқығы жөніндегі БҰҰ конвенциясын (БҚК) ратификациялау кезінде қабылдайды (2). Оны былай қойғанда, барлық бала үшін сапалы білімге қол жеткізуді қамтамасыз ету БҰҰ-ның Мыңжылдық Даму Мақсаттарының ажырамас бөлігі болып табылады, бұл мақсатқа қол жеткізу үшін мектептер барлық баланың кемсітушілік пен зорлық-зомбылық қаупінен тәуелсіз ортада білім алуы үшін қауіпсіз әрі мейірімді атмосфераны қамтамасыз етуі тиіс (3).

Зерттеудің алғышарттары

БҰҰ-ның Қазақстан үшін даму мақсаттарында жәрдем көрсетудің Негіздемелік бағдарламасына (Қазақстандағы ЮНДАФ) сүйенген Қазақстандағы ЮНИСЕФ-тің 2010-2015 жж. арналған Елдік бағдарламасына сәйкес, балаларды қорғау саласындағы реформа басым мақсаттардың бірі болып табылады. Соған сәйкес Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталығы (Омбудсмен мекемесі), Білім және ғылым министрлігі (БҒМ), Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі (ЕХӘҚМ), Денсаулық сақтау министрлігі (ДСМ), Әділет министрлігі (ӘМ) және Ішкі істер министрлігі (ІІМ) ЮНИСЕФ-пен бірлесіп, мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық бойынша зерттеу жүргізуге келісті. 2010 жылы жүргізілген «Қазақстан Республикасы мемлекеттік интернат мекемелеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық» және 2011 жылы жүргізілген «Қазақстандағы тәуекелді мінез-құлық, жыныстық қанаушылық пен адам саудасына қатысты балалардың осалдығын бағалау» зерттеулеріне жалғаса өткізілгендіктен, (4, 5) бұл зерттеудің маңызы өте жоғары. Бұл екі зерттеу Қазақстандағы ең осал балалардың кейбіріне қатысты жасалған зорлық-зомбылық пен қанаушылықтың табиғаты мен дәрежесі туралы қорытындыларды көрсетті. Олар сонымен бірге балаларды қорғау жүйесі мен әділ сот жүйесінің балаларға зорлық-зомбылық көрсету мен оларды қанау және сату сондай-ақ осал балалар мен құрбан балаларды одан әрі құрбандыққа ұшыраудан қорғауға қатысты мәселелерге бұл жүйелердің жауап қайтару және мұндай іс-әрекеттерді анықтау қабілеттеріне қатысты кемшіліктерін анықтады. Мұндай бағалау сондай-ақ Қазақстандағы осал балалардың арасындағы, олардың ішінде үйінен кетіп қалған, көшеде өскен балалар, жабық типтегі мекемелерге орналастырылған балалар, бала саудасының құрбандары, жыныстық қанауға ұшыраған қыздар мен жас әйелдер арасында суицид пен өзін-өзі зақым келтіруге соқтыратын әрекет сипаты мен мінез-құлық үлгісінің дәрежесін анықтауға көмектесті.

2010 жылы жүргізілген Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік интернат мекемелердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты бағалау Қазақстандағы

осындай алғашқы жүйелі зерттеу болып табылады. Бұл бағалаудың қорытындылары зерттеуге қатыстырылған балалар тұратын түрлі типті мемлекеттік мекемелердің әрқайсысында, атап айтқанда, сәбилер үйі, жетімхана, балалар үйлері мен интернаттар, девиантты мінез-құлқы бар балаларға арналған арнайы білім беру ұйымдары, арнайы түзету білім беру мекемелері, мүгедектіктің психо-неврологиялық және басқа да ауыр түрлеріне шалдыққан балаларға арналған мекемелер, сондай-ақ жасөспірімдер үйлерінде орын алып отырған зорлық-зомбылық табиғаты мен дәрежесін анықтады. Мемлекеттік интернат мекемелеріндегі балаларға зорлық-зомбылықты осы мекемедегі басқа балалар немесе қызметкерлер жасаған. Мысалы, интернат мекемелерінде сауалнамаға қатысқан балалардың 50%-ы басқа балалардың арасындағы зорлық-зомбылыққа куәгер болғаны, ал қызметкерлердің 35%-ының балаларға зорлық-зомбылық жасағанына куәгер болғаны анықталды. Девиантты мінез-құлқы бар балаларға білім беретін арнайы ұйымдарда балалардың 50%-ы мекемедегі балалар арасындағы зорлық-зомбылықтың куәгері болса, 28%-ы баланың өзге балаға дене жарақатын салғанын, ал 41%-ы қызметкерлердің балаларға зорлық-зомбылық жасағанын көрген. Сондай-ақ, балалар үйлеріндегі сауалнамаға қатысқан балалардың 14%-ы, девиантты мінез-құлқы бар балаларға білім беретін арнайы ұйымдардағы балалардың 15%-ы мекемедегі басқа бала тарапынан жәбір көргенін, мұның өздеріне қатты батқанын айтты. Мүмкіндіктері шектеулі балаларға білім беретін арнайы түзету мекемелерінде қызметкерлердің 80%-ы мекемедегі балалар арасындағы зорлық-зомбылыққа, 25%-ы бір баланың өзге балаға дене жарақатын салғанына куә болса, 56%-ы қызметкерлердің мекемедегі балаларға зорлық-зомбылық жасайтынын хабарлады. Осы зерттеу барысында, сонымен бірге, балалар үйіндегі тәрбиеленушілерінің кем дегенде 8%-ы және девиантты мінез-құлқы бар балаларға білім беретін арнайы ұйымдардағы балалардың 12%-ы өзін-өзі зақымдауға және/немесе суицидке барғаны, «мекемелердегі зорлық-зомбылық құрбаны немесе куәгері болу» мен өзін-өзі зақымдау не суицидке баруға бағытталған әрекетке қатысу арасында себеп-салдарлық байланыс бары да анықталды. Көптеген жағдайда жетім балалар мен ата-ана қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған мекемелерде тұратын балалар жергілікті

мектептерде оқып, білім алады, олардың да өзінің әлеуметтік мәртебесі мен осалдығы себебінен стигматизацияға, кемсітушілікке және қосымша зорлық-зомбылыққа ұшырауы әбден мүмкін (6).

Осылайша, 2011 жылы ЮНИСЕФ және Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық тәуекелді мінез-құлық, жыныстық қанаушылық пен адам саудасына қатысты балалардың осалдығына бағалау жүргізді. Бағалау қорытындылары осал балалардың басым бөлігі, оның ішінде қанаушылық пен саудаға салынған балалар да өз өмірінде, көбінесе алдымен балалық шағында, отбасыларында басталып, кейіннен оларды саудаға салған не қанаған адамдар тарапынан зорлық-зомбылықтың, мейірімсіз және жаны ашымас қарым-қатынастың қандай да бір түрін басынан кешіргенін көрсетті. Бұл балалардың ерекше осал жіктерден екенін (мысалы, кедей, тұрмысы нашар немесе толық емес отбасылар, отбасында қатыгез не мейірімсіз қарым-қатынасқа ұшыраған) ескерсек, олар басқа балалармен салыстырғанда үйден қашып кетуге, қанаушылыққа және/немесе сату тәуекеліне көбірек ұшырайды. Бұл бағалау сондай-ақ осы ерекше осал балалардың отбасылық мәселелері, мектептегі құрбыларының тарапынан көрсетілген мазақ пен кемсіту олардың өзін-өзі зақымдауы мен суицидке баруы өзара себеп-салдарлы байланыста екенін де байқатты (7).

Бұл екі зерттеудің маңызы өте зор, себебі олар Қазақстандағы балаларға, оның ішінде ерекше осал балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың сипаты мен дәрежесін анықтаудың бастамасы болды. Сонда да болса, балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы сұрақтар әлі де жетерлік, әсіресе балалардың мектепте зорлық-зомбылыққа ұшырау мәселесі өзекті болып табылады. Атап айтқанда, мектепте балаларға қатысты зорлық-зомбылық дәрежесі қандай? Мектепте балалар арасында да, мектеп қызметкерлері тарапынан да зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің қандай түрлері кездеседі? Мектептегі зорлық-зомбылықты жасаушы кім, құрбаны кім? Мектептегі зорлық-зомбылық балаларға қандай әсерін тигізеді? Зорлық-зомбылық пен балалар арасындағы суицид арасында қандай байланыс бар? Мектептер мектептегі зорлық-зомбылыққа

қандай шара қолданады? Мектептер агрессивті, зорлық-зомбылыққа жақын балаларды қалай басқарады? Мектептер зорлық-зомбылық құрбаны болған балаларға қандай қолдау көрсетеді? Деректер бойынша, Қазақстандағы 5 102 842 баланың жартысына жуығы мектеп жасында екенін ескерсек, бұл өте маңызды мәселелер болып табылады.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының Үкіметі балаларды қорғау және мекемелердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселелерін шешу салаларында туындаған қиындықтарды мойындады. Қазіргі уақытта Үкімет әлеуметтік қорғауды реформалау және балалар мен отбасыларды әлеуметтік қорғау қызметтерін әзірлеумен айналысуда. Мысалы, 2008 жылы қабылданған «Арнайы әлеуметтік қызметтер туралы» Заң «отбасын қолдау қызметтері» деген ұғымды енгізді, бұл біршама ілгерілеу болды. Заңнаманың мұндай түрі Үкіметтің баланы қорғау жүйесін реформалауды қолдайтынын білдіреді, алайда бұл әлі де барлық мәселелерді шешуге жеткіліксіз. Реформа барысында мемлекеттің алдынан тосатын ең ірі екі мәселе ретінде көтеріліп отырған тақырыптың бұрын-соңы қарастырылмағанын және басты мүдделі тұлғалардың арасында практикалық тәжірибенің жоқтығын айтуға болады.

Қазақстандағы балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселесі бойынша заңнамаға қысқаша шолу

Балаларға қарсы зорлық-зомбылық мәселесі бойынша заңнамаға жасалып отырған бұл қысқаша шолу балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа байланысты Қазақстан Республикасы заңнамасының 2012 жылы ЮНИСЕФ сарапшысы Урумова Ирина ханым әзірлеген шолуына негізделген.

1994 жылы Қазақстан Үкіметі БҰҰ Балалар құқығы туралы конвенциясын (БҚК) ратификациялады. БҚК бойынша мемлекет баланы зорлық-зомбылықтың кез келген түрінен қорғап, балалардың жақсы өмір сүруінің негізгі

¹ Азаптауға «ұдайы ұрып-соғу немесе өзге күш қолдану әрекеттері жолымен тән зардабын немесе психикалық зардап шектіру, егер бұл денсаулыққа ауыр не орташа ауыр зардаптарға әкеп соқпаса» (103, 104-бб.) анықтамасы берілген. (103, 104-бб.). Ұдайы сипаты жоқ ұрып-соғу қазіргі уақытта ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық кодексінің 79-1-бабына сәйкес жазаланады; ҚР ҚК жаңа жобасы бойынша 79-1-бапты ҚР ӘҚК-ден алып тастап, ұрып-соғу үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту қарастырылған (ҚК жобасының 112-бабы).

кепілі болады. БҰҰ БҚК сәйкес, Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы балаға қатысты мейірімсіз қарым-қатынасқа тыйым салады. Сонымен бірге, 202 жылы қабылданған «Бала құқығы туралы» Заңның 10(2)-бабы балалардың құқығын және «физикалық және (немесе) психикалық зорлық-зомбылықтан, мейірімсіз, дөрекі не адамның арнамысын таптаушы қарым-қатынастан қорғауды» қамтамасыз етеді.

ҚР Қылмыстық кодексі қинау мен азаптау үшін қылмыстық жауапкершілікті қарастырады, ал кәмелетке толмаған балаға қатысты қинау түрлерін қолдану Қылмыстық Кодекстің 141-1-бабына (2) сәйкес қылмысты ауырлататын жағдай деп есептеледі (8). Қылмыстық кодекстің 137-бабы бойынша, сондай-ақ кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді ата-анасының немесе өзіне осы міндеттер жүктелген өзге адамның, сол сияқты кәмелетке толмаған баланы қадағалауды жүзеге асыруға міндетті педагогтің немесе оқу, тәрбие беру, емдеу немесе өзге мекеменің басқа қызметкерінің орындамауы немесе тиісті дәрежеде орындамауы, егер бұл әрекет кәмелетке толмаған балаға қатал қараумен ұштасса, қылмыстық жауапкершілікке тарту көзделген. Қылмыстық кодекс сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылыққа байланысты басқа да әрекеттер үшін, оның ішінде балалардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді тиісінше орындамау үшін де қылмыстық жауапкершілік қарастырады (138-бап). Қылмыстық кодекстің осы баптары баланы қоғамдық және жеке салалардағы зорлық-зомбылықтан қорғауды қамтамасыз етеді, дегенмен бүгінгі таңда педагогтер, медициналық қызметкерлер және/немесе әлеуметтік қызметкерлер үшін хабарлау міндетін бекітетін бап жоқ, ал бұл міндеттің балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа тікелей қатысы бар (9).

Сонда болса, Қазақстан Республикасының 2011 жылы қабылданған «Неке (ерлі-зайыптылық)

және отбасы» туралы кодексінің 67-бабы баланың өміріне немесе денсаулығына қауіп төнгендігі туралы, оның құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылғандығы туралы өздеріне белгілі болған мемлекеттік органдар мен ұйымдардың лауазымды адамдары және өзге де азаматтарды бұл туралы баланың нақты тұратын жері бойынша қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын органға хабарлауға міндеттейді. Бірақ хабарлау, осындай жағдайлардың құрбаны болған балаларды қорғау және қолдау қызметтерін көрсету жүйесі балаға тиісті қорғауды қамтамасыз ету және баланың мүдделері әр кезеңде есепке алынып отыруы үшін әлі де реформалау мен жетілдіруді қажет етеді.

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» туралы кодекспен қатар 2009 жылы қабылданған, балаларға қатысты үйдегі және отбасындағы зорлық-зомбылық мәселелерін қарастыратын ҚР «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың профилактикасы туралы» Заңы да қолданыста. Бұл заң ұйымдастырушылық негіздерді орнықтырып, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуға, тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына, оның ішінде кәмелетке толмағандарға қызмет көрсетуге жауапты мемлекеттік органдарды анықтайды, бұл балалар құқығы туралы конвенцияның 19(2)-бабымен сәйкес келеді. «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың профилактикасы туралы» Заңның 10(4)-бабы құқық қорғау органдарын «балаларын тәрбиелеу жөніндегі міндеттерін орындамайтын немесе тиісінше орындамайтын, оларға қатысты құқыққа қарсы әрекеттер жасайтын ата-аналарға немесе олардың орнындағы адамдарды анықтау үшін жауапкершілік міндеттейді. Осы заңға сәйкес, ішкі істер органдары сондай-ақ тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайларында қорғау шешімдерін қабылдайды (10(10)-бап), соттар тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамдардың іс-әрекетіне ерекше талаптар бекітуге уәкілетті (10(13)-бап).

² БҚК 19(2)-бабына сәйкес, «мұндай қорғау шаралары, қажет болған жағдайда, балаға және оған қамқорлық жасаушы адамдарға қолдау көрсету мақсатында әлеуметтік бағдарламаларды жасау үшін, сондай-ақ жоғарыда аталғандай балаға мейірімсіздік жасалуына байланысты жағдайлардың алдын алу және анықтау, олар туралы хабарлау, істі қарау, тергеу жүргізу, емдеу және кейін қолданылатын шаралардан басқа да нысандарын жүзеге асыру үшін, сондай-ақ, қажет болған жағдайда, сот рәсімін қозғау үшін тиісті рәсімдерді қамтиды.

³ БҰҰ БҚК 18(2)-бабына сәйкес, «Осы Конвенцияда баяндалған құқықтарды жүзеге асыруға кепілдік беру және жәрдемдесу мақсаттарында қатысушы мемлекеттер ата-аналарға және заңды қамқоршыларға балаларды тәрбиелеу жөніндегі олардың өз міндеттерін орындауына тиісті көмек көрсетеді және балалар мекемелерінің желісін дамытуды қамтамасыз етеді».

Урумова (2012 ж.) балаларға қатысты үйдегі және отбасындағы зорлық-зомбылық мәселелерін қарастыратын ҚР «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың профилактикасы туралы» Заңының кейбір кемшін тұстарын көрсетеді. Оның бірі – бүгінгі таңда балаға қатал қарағаны байқалған ата-аналарды немесе олардың орнындағы адамдарды жазалауға ғана назар аударылады. Оның айтуынша, БҚК-ге сәйкес, жаза да, ата-аналық құқығынан айыру шарасы да істі барынша жан-жақты зерттеп алған соң ғана жүзеге асуы тиіс; ал ата-аналық құқығынан айыру тек ықпал етудің басқа барлық түрлері қолданылып, оң нәтиже бермеген жағдайда ғана іске асырылуы тиіс (11). Бірақ, Қазақстан Үкіметі баланы күтуде қиындыққа тап болған ата-аналар мен отбасылар үшін Бала құқығы туралы конвенцияның 18(2)-бабына сәйкес қолдау қызметтеріне қол жетімділікті жақсартуы қажет.

«Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың профилактикасы туралы» Заңның тағы бір әлсіз жағы – Заң әрекетінің аясына жәбірленушіге отбасылық-тұрмыстық қарым-қатынастағы адам жасаған құқыққа қарсы әрекеттер ғана кіреді. Ал мұндай адам ретінде Заң тек неке-отбасылық қатынастағы, бір үйде, бір пәтерде не басқа да тұрғын-жайда тұрып жатқан адамдарды не бұрын некеде болған адамдарды ғана қарастырады. Заң жәбірленушімен бірге тұрмайтын адам тарапынан жасалған зорлық-зомбылықты қарастырмайды (13). Урумованың (2012) айтуынша, анықтама шеңберінің тарлығы балаларға қатысты зорлық-зомбылықпен күрес жағдайында екі себептен қиындықтар тудырады. Біріншіден, бұл жағдайда Заң жәбірленушінің зорлық-зомбылық жасаған адаммен бірге тұрмайтын, тұрмыстық зорлық-зомбылықтан жанама түрде зардап шегетін кәмелетке толмаған балаларына қорғау мен тиісті қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз етпеген. Екіншіден, өздеріне қатысты зорлық-зомбылық жасаушы адаммен қатынастағы жасөспірімдер үшін қорғау мен тиісті көмекке қолжетімділік те қамтамасыз етілмеген (т.н. dating violence).

Отбасылық қарым-қатынастың жеке саласынан өзге балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен жаны ашымаушылық қоғамдық салаларда да, мәселен, оқу мекемелерінде, балаларға арналған интернат мекемелерде, қамауда ұстау мекемелерінде және балаларды түзеу мекемелерінде де өте үлкен мәселеге айналғаны құжат түрінде расталып отыр (14, 15). Сондықтан балаларға мұндай мекемелерде қауіпсіз жағдай жасауды, сондай-ақ балаларды осындай мекемелердегі зорлық-зомбылықтан, мейірімсіз әрі жаны ашымас қарым-қатынастан қорғау үшін профилактика және ерте анықтау бойынша күш салуды қамтамасыз ететін заңнаманың болуы өте маңызды (16). Сонымен бірге, заңнама мұндай мекемелердегі жәбірленуші балаларды қорғау мен көмек қызметтерімен қамтамасыз етуге, мекемеде зорлық-зомбылық жасағандар тиісті жазасын алуын бақылауға тиісті. Қазіргі таңда оқу мекемелерінде, балаларға арналған интернат мекемелерде, қамауда ұстау мекемелерінде және балаларды түзеу мекемелерінде де профилактика, ерте анықтау және араласудың аталған мәселелеріне қатысты тиімді заңнама жоқ.

Қазақстандағы заңнамалық нормативтік-құқықтық база тәрбиеленушілердің балаларға арналған интернат мекемелерде, қамауда ұстау мекемелерінде және балаларды түзеу мекемелерінде ер және қыз балалар деп бөлінуін де қарастырады; бірақ тәрбиеленушілердің мұндай мекемелерде жас ерекшеліктеріне қарай бөлінуін қарастырмайды (17). Жақында жүргізілген Қазақстан Республикасының мемлекеттік интернат мекемелеріндегі және білім беру мекемелеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты бағалау барлық жастағы балаларды бір мекемеде қалдыру үлкен және ересек балалар тарапынан кіші балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа және мейірімсіз қарым-қатынасқа жағдай жасайтынын көрсеткенін есепке алсақ, бұл мәселенің маңызы өте үлкен.

⁴ Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдары туралы» бұйрығына сәйкес, ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдары 11 мен 18 жас аралығындағы жасөспірімдерге арналып, ер және қыз балалар үшін бөлек құрылады.

⁶ Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Жалпы орта білім беруді жүзеге асыратын білім беру ұйымдары іс-әрекетінің үлгілік ережесін бекіту туралы» қаулысына сәйкес, ұйымға педагогикалық қызметке қажетті біліктілік мінездемелік талаптарына сай кәсіби-педагогикалық біліктілігі бар адамдар қабылданады. Ал тиісті кәсіби білімі жоқ адамдар қажетті мамандар болмаған жағдайда ғана педагогикалық іс-әрекетпен ұйымның педагогикалық кеңесі шығарған шешім негізінде айналысу құқығына ие болады. Сот шешімімен педагогикалық әрекетпен айналысуға тыйым салынған адамдар ұйымдарда білім беру ісімен шұғылдана алмайды.

болып отыр. Бұл бағалау барысында балаларға арналған мемлекеттік интернат мекемелеріндегі зорлық-зомбылық балаларға кері әсер етіп, психологиялық жарақаттарға, өзін-өзі зақымдауға, суицидтік әрекетке, дене жарақатын салуға, кей жағдайларда өлімге де душар етіп жататыны құжат түрінде дәлелденді (18). Мұндай зорлық-зомбылық балалардың мекемеден кетіп қалуына да әкеледі. Бұл жағдайда қашып кету жәбірленген балалардың мекеменің қатал өмірінен, оның ішінде басқа балалар, тіпті ересек қызметкерлер тарапынан көрсетілетін зорлық-зомбылық пен асыра пайдаланудан құтылу үшін қолданатын тіршілік ету стратегиясы болып табылады. Сонда да болса, балаларды қорғау және құқық қорғау жүйесі қашқындардың көбінесе зорлық-зомбылық пен мейірімсіз қарым-қатынас құрбандары екенін, олардың қашып кетуі тіршілік үшін күрес стратегиясы болып табылатынын мойындай қоймайды; керісінше, олар қашқын балаларды қылмыскерлер ретінде танып, жазаға тартады (19).

Сонымен бірге, оқу мекемелерінде, балаларға арналған интернат мекемелерде, қамауда ұстау мекемелерінде және балаларды түзеу мекемелеріндегі ересек қызметкер адамдардың балаларға қатысты зорлық-зомбылығы да назар аударуға тұрарлық үлкен мәселе екені құжатқатүсті (20, 21). Қазақстанда педагогикалық құрамды іріктеу, қызметкерлердің тиісті дағдыларының жоқтығы себепті қызметіне сай болмауы, сондай-ақ құқыққа қарсы әрекет жасаған кінәсі үшін қызметінен аластату мүмкіндігін қарастыратын нормативтік актілер бар. Алайда бұл нормативтік актілер білім беру мекемелерінің педагогикалық іс-әрекетпен айналыспайтын қызметкерлерін қамтымайды (22).

Дей тұрғанмен, Қазақстан Республикасында балаларға қатысты ұрып-соғып жазалау мен психологиялық зорлық-зомбылық көрсетуге тыйым салатын заңнама бар, бұл білім беру ұйымдарына, құқық бұзушылық профилактикасы жүйесінің органдары мен мекемелеріне, тергеу изоляторларына және уақытша ұстау изоляторларына, қылмыстық жазаны орындау жүйесінің мекемелеріне де қатысты (23). Сонда да болса, бұл мекемелерде қызметкерлердің ұрып-соғу арқылы жазалауы әлі де жалғасып келеді, әдетте мұндай жаза түрін қолданған қызметкерлерге қатысты болмашы шаралар қолданылады не олар қызметтен босатылады (24).

Мектептердегі зорлық-зомбылық бойынша қысқаша шолу

Мектептегі зорлық-зомбылық – мектеп аумағында, мектепке, мектептегі шараға бара жатқан не мектептен, мектепте өткен шарадан қайтып келе жатқан жолда немесе сол шара өтіп жатқан кезде орын алатын жасөспірімдердің зорлық-зомбылығы. Мектеп жасындағы балалар мектептегі зорлық-зомбылықтың құрбаны, кінәлісі не куәгері болуы мүмкін. Халықаралық зерттеулер барысында әдетте мектептерде орын алатын зорлық-зомбылықтың нысанын анықтау үшін түрлі критерийлерді пайдаланады. Жалпы әдіс ретінде зорлық-зомбылықты әрекеттің түріне сәйкес жіктеу қолданылады. 1.1. шеңберінде осы бағалауда қарастырылатын мектептегі зорлық-зомбылықтың алуан түрі сәйкестендіріліп, көрсетіледі. Олардың ішінде психологиялық зорлық-зомбылық, физикалық зорлық-зомбылық, жыныстық сипаттағы сөздер мен қысым көрсету, бопсалау, қоқан-лоқы, кибербуллинг, құрбылар тарапынан қорқытып-үркіту, кемсітушілік және мектеп қызметкерлерінің ұрып-соғуы арқылы жазалаулар кіреді.

Соңғы жылдары қоғамның мектептегі зорлық-зомбылық туралы түсінігі көбінесе БАҚ-тардың мектептердегі зорлық-зомбылықтың төтенше жағдайларына, мәселен, оқушылар арасындағы төбелес, мектепте өз сыныптастарына оқ ату секілді жағдайларға назар аударуымен қалыптасты; солай бола тұрғанмен, мұндай жағдайлар жиі кездеспейді, олар мектептегі зорлық-зомбылықтың болмашы бөлігін ғана құрайды (25). Өткен жылы Қазақстанның ақпараттық БАҚ-тары мектептегі зорлық-зомбылық жайлы көптеген оқиғаларды жазды.

«11 мамыр күні №46 мектептің стадионында мектептер арасында төбелес болды. Сабақтан кейін футбол ойнауға келіскен жоғары сынып оқушыларының арасында төбелес басталды. №65 мектептің қырық оқушысы №46 мектептің он оқушысымен айқасқа түскен. № 46 мектеп оқушылары өздерімен кірпіш, тас, бөтелке секілді қаруларын ала келген. Төбелеске қатысушылардың айтуынша, төбелестің себебі №46 мектептің тоғыз оқушысы №65 мектептің оқушыларына «салық» төлеуден бас тартқан. №46 мектептің оқушысы басынан жарақат алып, комаға түскен».
(14 мамыр 2012, <http://internets.kz/>)

1.1-шеңбер. Мектептегі зорлық-зомбылық түрлері

Психологиялық зорлық-зомбылық – балаға назар аудармау, кері итеру, бақылау және/не оқшаулауға, баланы қорқытуға, үрей сезімін тудыруға, баланың мінезіне ықпал етуге, оның өзін-өзі құрметтеу, өз бағасын білу сезімін жоюға, әлеуметтік және эмоционалдық дамуы мен жақсы өмір сүруіне кедергі келтіруге бағытталған қасақана жасалатын вербалды және іс-әрекеттік қимылдар схемасын қамтиды. Психологиялық кемсітушілік әрекетке баланың өзін керексіз, кемістігі бар, сүйкімсіз және қалаусыз болып табылатынына сендіру үшін жасалатын мазақтау, балағаттау, кемсіту, ұялту және дәрекі сөздер айту сияқты вербалды әрекеттер кіреді. Ол сондай-ақ баланы қорқыту және оны бақылау үшін қорқыныш сезімін тудыру мақсатында физикалық залал келтіре отырып балаға қауіп төндіру сияқты іс-әрекеттік қимылдарды да қамтиды.

Физикалық зорлық-зомбылық – балаға қатысты өзге баланың не ересектің тарапынан физикалық зардапқа не жарақатқа әкелетін, баланың денсаулығына, оның өмірінің ұзақтығына, дамуына, өзін-өзі бағалау сезіміне нұқсан келтіруі мүмкін физикалық күш көрсету арқылы жасалатын әрекеттер. Физикалық зорлық-зомбылық ретінде бағаланатын іс-әрекеттің түрлері көп: соққы, ұру, итеру, тебу, тұншықтыру, шаштан тарту, сілкілеу, қандай да бір затпен не қарумен шабуыл жасау. Физикалық зорлық-зомбылық көбінесе балаға залал не жарақат әкеледі, тіпті баланың мүгедек болуына не қайтыс болуына да соқтыруы мүмкін.

Жыныстық сипаттағы сөздерді айту не қысым көрсету – қандай да бір баланың не ересектің балаға қатысты жыныстық алдап-арбауы, нәпсіқұмарлық сипатта ауызша не физикалық қысым көрсетуі, жыныстық құмарлықты ояту үшін балаға қатыгездікпен қарау. Басқа баланың жыныстық мүшелеріне қол тигізу/ұстау, баланы жыныстық белсенділікке қатысуға шақыру (нәтижесіне қарамай), жыныстық мүшелерді жалаңаштап көрсету, балаға порнография көрсету және баламен жыныстық қатынасқа түсуді қамтиды.

Бопсалау – балаға зорлық не тән жарақатын салу қауіпін қосқанда, қысым жасау не мәжбүрлеу арқылы заңсыз ақша мен мүлік талап ету және алу түрінде көрінетін қылмыс.

Кибербуллинг – баланың қыр соңына түсу, қорқыту, ұялту мақсатында Интернетті не басқа технологияларды пайдалану. Дәрекі, қатыгез сипаттағы мәтіндік хабарламалар жіберу; жәбірленушіні он-лайн режимінде мазақ ету не жеке басына тән ақпаратты, фотоны не бейнежазбаны орналастыру; басқа баланың қыр соңына түсу не мазақ ету мақсатында жалған тіркеу жазбасын, веб-парақшаны не он-лайн режимінде бейне жасау сияқты әрекет түрлерін қамтиды.

Құрбылар тарапынан қорқытып-үркіту – нақты не болжамды күштер теңсіздігін білдіретін мектеп жасындағы балалар арасындағы агрессивті әрекеттер. Мінез-құлықтың мұндай моделі қайталанып отырады немесе белгілі бір кезең сайын қайталануы ықтимал. Баланы кемсіту қорқыту, өсек тарату, балаға физикалық не сөзбен тиісу не әдейілеп топтан шығарып тастауды қамтиды.

Кемсітушілік – баланың жынысына, ұлтына, ұлыстық мәртебесіне, әлеуметтік-экономикалық жағдайына, дініне не мүгедектігіне негізделген әділетсіз не бөліп-жару қарым-қатынасы.

Тән жазасы – физикалық күш қолданылатын, балаға қандай да бір жеңіл ауырту сезімін не қолайсыздықты сездіруге бағытталған кез келген жазаны білдіреді. Көбінесе, бұл соғып жіберу, шапалақпен тартып қалу, баланы қолмен не затпен ұруды білдіреді. Сондай-ақ тебу, сілкілеу, баланы итеру, тырнау, шымшу, шашынан тарту не құлағынан жұлқылау, балаларды қолайсыз позада ұстау, күйдіру, буға шалдыру, мәжбүрлеп жұтқызу (мысалы, баланың аузын сабынмен жуу не ащы дәмдеуіштерді жұтуға мәжбүрлеу) де қамтылады.

Мұндай жаңалықтар оқырман назарын аудару үшін мектептегі зорлық-зомбылықтың ең шиеленіскен және төтенше түрлеріне баса мән береді, бірақ мұндай жағдайлар сирек кездеседі. Мұндай жаңалықтар мектептегі зорлық-зомбылық мәселесін тым әсірелеп көрсетіп, қоғамның мектептегі зорлық-зомбылық сипаты мен дәрежесін қате түсінуге әкеледі.

Мектептегі зорлық-зомбылықты нақтырақ түсіну үшін мектептегі зорлық-зомбылық туралы халықаралық әдебиетке үңілу қажет. Бұл әдебиетте «зорлық-зомбылықтың ең көп таралған түрлері – ешкімге айтылмайтын, сол себепті үнемі жасала беретін, қоғам мен ресми саясат және заң тарапынан ұмытылып, зерттеу, пікірталас пен даудамай жүргізуге лайықты деп қарастырылмайтын зорлықтар» деп көрсетеді (26). Көптеген елдерде зорлық-зомбылық түрлеріне психологиялық жәбірлеулер, болмашы физикалық жәбірлеулер, құрбылар тарапынан қорқыту, жыныстық сөздер, жыныстық ерекшелігіне қарай жәбір көру, мектеп қызметкерлерінің «тілазар балаларды» тәртіпке шақырып, жазалау үшін тән жазасын қолдануы кіреді. Физикалық зорлық-зомбылықты қамтымайтын, мектеп қызметкерлері қолданатын қатыгез және кемсіту арқылы жазалау түрлері зерттеле қоймаған, сондықтан көбінесе елеусіз қалдырылады (27).

1970 жылдардан бастап мектептегі зорлық-зомбылық бойынша зерттеулер көлемі өнеркәсіптік дамыған елдерде, атап айтқанда, Құрама Штаттарда, Канада мен Батыс Еуропа елдерінде біршама өсті. Ауыспалы және дамушы экономикасы бар елдерде мектептердегі зорлық-зомбылық бойынша зерттеулер біршама шектелген; бірақ экономикасы ауыспалы елдерде мектептердегі балалар арасындағы және мектеп қызметкерлері тарапынан жасалатын зорлық-зомбылықты құжатқа түсіру жөнінде біршама жұмыстар қолға алынып жатыр (28, 29, 30, 31, 32, 33, 34).

Мектептерде қолданылып жүрген зорлық-зомбылықты салыстырмалы және мәдениетаралық зерттеулер мектептерде зорлық-зомбылыққа және мазаққа ұшырайтын балалардың үлесі елдер бойынша әр түрлі екенін көрсетті. Мәселен, 2001/02 жж. Орталық және Шығыс Еуропаның дамушы және өтпелі экономикасы бар елдерде жүргізілген мектеп жасындағы балалар арасындағы салауатты мінез-құлық туралы сауалнама (HBSC), орташа алғанда мектеп

оқушыларының 35%-ы соңғы екі айда жәбірлеуге ұшырағанын айтқан, ал бұл үлес Швецияда 15%, ал Литвада 64%-ға дейін ауысып тұрған (35). ЮНИСЕФ Косовода жүргізген зерттеуде сербтер мекен еткен аудандарда балалардың 18%-ы және албандар мекен еткен аудандардағы балалардың 33%-ы мектепте зорлық-зомбылық жасалатынын хабарлағанын анықтаған (36). Екі зерттеу де – HBSC және Косоводағы ЮНИСЕФ – зорлық-зомбылық пен жәбірлеу көбінесе ауызша формада болғанын, бірақ тексерілмеген жағдайда әлдеқайда экстремалды физикалық жәбірлеуге апаруы мүмкін екенін анықтаған. 2001/02 жж. HBSC зерттеуі сондай-ақ соңғы жыл ішінде төбелестерге атысқан мектеп жасындағы балалардың үлесі Финляндияда 25%, ал Литвада 49%-ға дейін құрағанын анықтады (37).

HBSC зерттеулері сонымен бірге басқа да маңызды жаңалықтарды көрсетті. Оның қорытындылары бойынша, жәбірлеу оқиғалары балалардың өсу деңгейіне қарай азая беретіндігін, ұлдар мен қыздар жәбірленуге бірдей ұшыраса да, ұлдар арасында зорлық-зомбылық қыздармен салыстырғанда көбірек орын алатындығын да байқауға болады. Ұлдар арасында төбелеске қатысу ықтималдылығы да қыздармен салыстырғанда жиірек кездесті. Зерттеу анықтағандай, көп жағдайда жәбірлеу бір жыныстағы топ ішінде орын алады (ұл – ұл, қыз – қыз), бірақ жәбірлеу әр түрлі жыныстағы топтар арасында кездесе, онда көбінесе ұлдар қыздарды жәбірлейді. Бір қызығы, HBSC зерттеуі сондай-ақ жәбірлеудің қандай да бір түріне қатысы бар балалар әрі жәбірленуші, әрі жәбірлеуші болғанын көрсетті. Бұл көбінесе, төбелес барысында кінәлі кім, құрбандық кім екенін ажырата алмаумен байланысты (38).

Мектептегі зорлық-зомбылықты зерттеудің басым бөлігі зорлық-зомбылықтың бір немесе бірнеше түрінің, көбінесе физикалық зорлық-зомбылықтың, жәбірлеудің және мектеп мұғалімдерінің балалар арасындағы тәртіпті реттеу мақсатында тән жазасын қолдану сипаты мен дәрежесін түсінуге шоғырланды (39, 40). Бұл зерттеу сонымен бірге мектептегі зорлық-зомбылық себептері мен оның құрбан балаларға және кінәлілерге әсерін де қарастырды (41).

Кейбір елдерде, сондай-ақ мектептердегі жыныстық не гендерлік зорлық-зомбылыққа және оның қыздардың мектепте оқуына кері әсеріне баса назар аударылды (42, 43). Бұл зерттеулер

қорытындылары бойынша, жыныстық сипаттағы жәбірлеулер, оның ішінде оқушылардың және ер мұғалімдердің қыздарға қатысты жыныстық қысым көрсетуі әлемдегі барлық елдерде орын алатынын, тек дәрежесі жағынан әр түрлі болатындығы анықталды. Әдетте, жыныстық сипаттағы сөздер не қысым көрсету «қыздарды олардың жынысы не сексуалдылығы үшін кемсіту, жазалау тілегінен не жыныстық қызығушылық немесе мақтану үшін жасалады» (44). Көп жағдайда жыныстық сипаттағы сөздер не қысым көрсету, қол жүгірту қыздарды қорқытып, кемсіді, олардың өзіне деген сенімі мен құрметін жояды, олардың мектепті ерте тастап кетуіне әкеледі (45, 46).

Құрама Штаттар секілді өнеркәсіптік дамыған елдерде тереңдете жүргізілген зерттеулер мектеп атмосферасы мен мектептегі зорлық-зомбылық арасындағы байланысты қарастырады (47, 48). Бұдан бөлек, жәбірлеу мен виктимизация тәжірибесіндегі гендер рөлін тереңірек түсіну үшін зерттеу жүргізіледі; ұлдар мен қыздардың мектепте физикалық және оған байланысты басқа да агрессияға ұшырау жиілігі әр түрлі болады, гендер мен виктимизацияның өзара байланысы ұлдар мен қыздардың әлеуметтік дамуы мен психикалық денсаулығына әр түрлі әсер етуі мүмкін (49). Мектептегі зорлық-зомбылықты қазіргі заманда зерттеу балаларды мектептегі зорлық-зомбылықтың құрбаны не оны жасаушылар болу тәуекеліне әкелетін факторларды, оның ішінде отбасылық орта (отбасында зорлық-зомбылыққа ұшырау не ата-анасына бауыр басу), балалардың ашу-ызасы мен агрессия үрдістерін, мектепке тым бауыр басуы секілді факторларды анықтауға шоғырланған. Зерттеулердің кейбірі мектепте зорлық-зомбылық жасалуының тәуекел факторына отбасылық мәселелерді, ата-анасына деген бауыр басудың жоқтығын, ашу-ыза мен физикалық агрессияға жақындық, зорлық-зомбылыққа жақын қатынастар, тәуекелді мінез-құлық, антисоциалды құрбыларымен байланысты не құқықбұзушы құрбыларымен байланысты, төмен академиялық үлгерімді, сабақтан қалу дейгейінің жоғарылығын және мектептен ерте кетіп қалуды қамтитынын көрсетті (50, 51, 52, 53, 54).

Халықаралық зерттеулер сондай-ақ біраз балалардың көбінесе зорлық-зомбылықтың бірнеше түріне ұшырайтынын да көрсетті – оларды «көп реттік құрбандар» деуге болады. Көп реттік құрбандар отбасындағы нашар және жаны ашымас қарым-қатынас, құрбылар

тарапынан зорлық-зомбылық пен кемсіту, мектеп қызметкерлері тарапынан тән жазасына ұшырау құрбандары болуы мүмкін. Зерттеулер көрсеткендей, көп реттік құрбандар болып табылатын балалар ашу-ыза мен агрессия межелігі бойынша жоғары балл алуы, отбасылық мәселелері көп болуы, жақында өмірінде бақытсыздыққа душар болуы (мәселен, отбасы мүшесінің қайтыс болуы не ата-анасының бірінен айырылуы) мүмкін (55).

Соңғы жылдары, кибербуллинг деп аталатын жәбірлеудің жаңа түріне назар аударатын зерттеулер де жүргізіле бастады. Кибербуллинг электронды пошта арқылы, онлайн-чаттарда, жеке парақшаларда, мәтіндік хабарламаларда жәбірлеу үшін ұялы телефондар мен Интернетті пайдалануды, бейнелер мен фотоларды жіберуді білдіреді. Кибербуллинг бойынша мәдениетаралық зерттеулер кибербуллинктің айтылатын жиілігі өзгеріп тұрады. Мысалы, Жаңа Зеландиядағы орта мектеп оқушылары арасында өткізілген зерттеу ұлдардың 8%-ы және қыздардың 14%-ы мектепте келеңсіз мәтіндік хабарламалар алғанын, ұлдар мен қыздардың 7%-ы өзгелерге келеңсіз мәтіндік хабарламалар жібергенін көрсетті. Салыстыру үшін, Құрама Штаттардағы орта мектеп оқушылары арасында (6-8-сыныптар) балалардың ең кемінде 22%-ы басқа біреуге қатысты кибербуллингпен екі не одан да көп рет айналысқан, ал 29%-ы кибербуллингке екі не одан да көп рет ұшыраған. Көбінесе кибербуллингтен жәбір көргендер бұл іспен айналысушы адамдардың кім екенін білмейді; бірақ кибербуллинг арқылы өздерін кімнің кемсітуге тырысқанын білген адамдардың 58%-ы өздерін жәбірлегендердің бір мектепте оқитындар екенін хабарлаған (56, 57, 58).

Кейбір елдер сондай-ақ балалардың мектепке қару алып келу мәселесінің өсіп келе жатқанына алаңдайды. Соңғы онжылдықта мектепте қару алып жүру мәселесі әсіресе Құрама Штаттарда белең алғаны байқалды, онда мектеп аумағында бірнеше рет жаппай оқ ату оқиғасы тіркелген. Расында да, жалпы ұлттық зерттеудің анықтауынша, Құрама Штаттарда оқушылардың кем дегенде 3% – 10%-ы мектеп аумағына қару алып келген, ал 12% – 25% мектеп аумағынан тыс жерде қару алып жүрген (59). Канадада өткізілген зерттеу болжамынша, бұл елде де мектепте қару алып жүру деңгейі Құрама Штаттардағы сияқты кең таралған (60).

Мектептердегі зорлық-зомбылықтың белгілері мектеп атмосферасы мен мектептегі ортаға ғана кері әсерін тигізіп қоймай, зорлық-зомбылыққа ұшыраған балаларға да, куәгерлерге де, зорлық-зомбылық жасаушы балаларға да кері әсерін тигізеді. Мектепте зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалар физикалық симптомдардан (мысалы, басы, іші, арқасы ауыру, басы айналу), психологиялық бұзылыстардан (мысалы, көңіл-күйі болмау, сіркесі су көтермеу, мазасыздану, күйзеліске түсу, қимыл-қозғалысы сылбыр тарту, елегізу, елеңдеу) білім алу нәтижелері төмендеуінен (мысалы, сабақтан алған бағалары төмендеу, сабаққа қатыспау, құрбыларымен, мұғалімдерімен қарым-қатынастың болмауы) жапа шегуі мүмкін. Мектептегі зорлық-зомбылық сипатының қатыгездігі байқалса, қайталанса, құрбандарда тиісті қолдау мен қорғау болмаса, мұндай зорлық-зомбылықтың әсері де тым салмақты болмақ. Мысалы, Құрама Штаттардағы, Канададағы, Батыс Еуропа елдеріндегі зерттеулердің болжамынша, мектептегі зорлық-зомбылыққа қатысу, мейлі құрбан, мейлі жасаушы ретінде де, болашақтағы антиәлеуметтік, қылмыстық мінез-құлықтың, сондай-ақ өзін-өзі зақымдау, суицидалды мінез-құлықтың бастапқы белгілеріне айналуы мүмкін (61).

«Балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселелері бойынша БҰҰ дүниежүзілік есебіне» сәйкес, мектептегі зорлық-зомбылық сипаты мен дәрежесі әдетте елдегі, қоғамдастықтағы зорлық-зомбылық сипаты мен дәрежесін шағылыстырып көрсететін жайт болып табылады, ал бұл, өз кезегінде, басым саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайларды, әлеуметтік бекітілімдерді, мәдени салт-дәстүр мен құндылықтарды, сондай-ақ заңдар мен олардың орындалу деңгейін айқындап көрсетеді (62). Ол ол ма, бұл есепте мектептегі зорлық-зомбылықтың «жасырын оқу бағдарламасын» көрсетеді деп айтылған, бұл бағдарлама бойынша балалар «зорлық-зомбылықтың күштілер мен агрессивті адамдардың өздерімен салыстырғанда біршама әлсіз әрі ынжықтау адамдардан қалағанын алу үшін ең қолайлы әдіс» деп үйренеді (63). Мектептердегі зорлық-зомбылық сонымен бірге гендерлік теңсіздік пен стереотиптердің таралуына ықпал етеді, себебі мұғалімдер көбінесе тән жазасын қыздарға қарағанда ұлдарға жиі қолданады, ұлдар бір-бірін қорқақсың деп мазақтайды, ұлдар қыздарға жыныстық мағынасы бар вербалды

және физикалық ишаралар жасайды. Ұлдар тарапынан мұндай сексуалды агрессия жыныстық белгіге қарай зорлық-зомбылықты қабылдауға ықпал етеді, себебі бұл көп ретте ересектердің назарынан тыс қалады, «ұлдардың бәрі осындай» деп, ал қыздарды «өздері соны қалап тұрған» деп кінәлайды (64). Мектептегі зорлық-зомбылықтың қай түрі болмасын мектепті ұлдар үшін де, қыздар үшін де қауіпті әрі қолайсыз орынға айналдырады, әсіресе кейбір елдерде бұл қыздар үшін қауіпті жер болып шығады, сондықтан ол жақта көбінесе қыздар, ұлдармен салыстырғанда, жасөспірім кезде мектепті тастап кетеді (65).

Балалар арасындағы суицид

Суицид – балаларға қатысты барынша алаңдаушылық туғызатын мәселенің бірі және адамдардың түсінігі үшін мінез-құлықтың өте күрделі моделі. Балалардың көпшілігі өзіне зақым келтіруге бағытталған түрлі мінез-құлық модельдеріне еріксіз тартылады, олар өз денесіне қасақана зақым салады (мысалы, әдейілеп терісін кеседі, денесін көгертеді, тырнайды, күйдіреді, терісін сыпырады не шаштарын жұлады, улы заттарды жұтады, сүйектерін сындырады) немесе суицид жасамақ болады/жасайды. Халықаралық зерттеулердің көрсетуінше, балалар өзіне-өзі зақым келтіру кезінде суицид жасайын деп ойламауы да мүмкін; сонда да болса, екі арадағы байланыс айқын, себебі өзіне-өзі зақым келтіргені туралы хабарлаған адам бұдан кейін суицид жасауы мүмкін екенін немесе жасамақ болғаны туралы да хабарлауы мүмкін (66).

Балалар/жастар әдетте өзіне-өзі зақым келтіру және суицидалды әрекеттері жайында ашыла айта қоймайды; сонда да болса, халықаралық зерттеулер барысында өзіне-өзі зақым келтіргенін мойындаған балалар/жастар мұны мұңаю, мазасыздану не эмоционалдық бұзылыстардың әсерін басу үшін істейтінін жиі айтқан. Олар суицид жасауға тырыспауы да мүмкін, тек төзімі жетпейтін сезімдерін басқаруға не жаңа бір сезімдерді сезініп көруге тырысуы мүмкін (67).

Өзіне-өзі зақым келтіруге бағытталатын мінез-құлық модельдері өмірдің ерте кезеңінде басталуы мүмкін. Халықаралық зерттеулер барысында өзіне-өзі зақым келтіруге бағытталған мінез-құлықтың ерте кезеңі көбінесе 7 жасқа келеді екен; алайда мұндай мінез-құлық модельдерінің

басым бөлігі 12 мен 15 жас аралығындағы орта жасөспірімдік кезеңде басталады және бұл апта, ай, тіпті бірнеше жыл да созыла береді екен (68).

Қазақстанда балалар арасындағы суицид мәселесіне назар аударылады, себебі 5 пен 14 жас аралығындағы балалар және 15 пен 24 жас аралығындағы жастар арасындағы суицид деңгейі Еуропа мен ТМД-ның көптеген елдерімен салыстырғанда біршама жоғары. Қазақстан Үкіметі бұл мәселенің бар екенін мойындап, оны шешу үшін біраз қадамдар жасап жатыр; сонда да болса, балалар арасындағы суицид туралы түсінік біршама шектеулі. Қазіргі уақытта балалар арасындағы суицид және Қазақстандағы өзіне-өзі қол жұмсау түсініктеріне біраз жан-жақты талдау жүргізілуде. Бірақ 2010 жылы жүргізілген «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік интернат мекемелеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық» және 2011 жылы жүргізілген «Қазақстандағы қауіпті мінез-құлық, жыныстық қанаушылық пен адамдарды сатуға қатысты балалардың осалдығын бағалау» зерттеулері анықтағандай, балалардың суицидалды мінез-құлқының себептері әр түрлі болуы мүмкін, көбінесе олар балалардың өміріндегі зорлық-зомбылықтың түрлі нысандарына, қатыгездік немесе жаны ашымастық қарым-қатынасқа, қанаушылыққа, олармен қатар жүретін басып-жаншу, стигматизация және кемсітушілікке байланысты болады (69, 70). Бұл кезеңде балалардың суицидалды мінез-құлық түсінігі мектептегі зорлық-зомбылық контекстінде өте маңызды мәселе болып табылады (71).

Мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты не үшін зерттеу қажет?

Қазақстандағы ЮНИСЕФ өкілдігі Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталыққа Қазақстан мектептеріндегі зорлық-зомбылыққа бағалау жүргізуде қолдау көрсетті. Ел мектептеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты жүйелі түрде бағалау бұрын жүргізілмеген, ал мектептердегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы ресми деректерге қол жеткізу мүмкін емес, себебі мұндай оқиғалар көбінесе ашылмаған күйінде қалады немесе олар туралы ешкім хабарламайды. Бүгінгі таңда мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы нақты бір

мәлімет жоқ. Сондықтан белгілі бір шешім қабылдау үшін мектептердегі зорлық-зомбылық туралы деректерді жинау қажеттілігі туындап отыр.

Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталықтың Қазақстандағы бала құқығы және балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың мониторингін өткізу саласындағы әлеуетін кеңейтуге күш жұмсауына байланысты бұл зерттеудің міндеттері мыналарды қамтыды:

- Мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық, оның ішінде балалар арасындағы және мектеп қызметкерлері тарапынан жасалатын зорлық-зомбылық туралы нақты деректерді жинау.
- Мектептердегі зорлық-зомбылықты анықтау және шара қолдану оқиғаларын құжатқа түсіру және баланы қорғауды қамтамасыз ету.
- Мектеп жасындағы балалардың өзін-өзі зақымдау мен суицидалды мінез-құлқының жиілігі туралы деректерді жинау, өзін-өзі зақымдау мен суицидалды мінез-құлық пен мектептегі зорлық-зомбылық арасындағы байланысты зерттеу.
- Деректерді талдап, Қазақстан мектептеріндегі зорлық-зомбылық сипаты мен таралуы, сондай-ақ өзін-өзі зақымдау және суицидалды мінез-құлық пен мектептегі зорлық-зомбылық арасындағы байланыс туралы толық мәліметті көрсететін қорытындылар жасау.
- Мектептегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы есепке алу, жазба түсіру және хабарлау, сондай-ақ мектептегі зорлық-зомбылыққа шара қолдану, үйлестіру тетіктерінің тәжірибесін зерттеу.
- Мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын анықтау және шара қолдану бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін деректер мен қорытындыларды пайдалану.

Бұл бағалау елдегі бүкіл мектептегі жағдайды ашып көрсетеді деп айта алмаймыз, себебі бұл бағалау тек төрт ауданда/өңірде және 4 мектепте жүргізілді. Сонда да болса, алынған мәліметтер Қазақстан мектептеріндегі зорлық-зомбылық сипаты мен дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді. Тағы бір маңызды жайт, бұл бағалау Қазақстан мектептеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық жөніндегі шектеулі әдебиеттер мен мәліметтердің орнын толтыруға көмектесе алады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Пинеиро, Паоло Серхио (2006). Мектептердегі және білім беру мекемелеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық (111 бет). Мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы дүниежүзілік есеп. ЮНИСЕФ: Женева, Швейцария.
2. Пинеиро, 2006, 111 бет.
3. Пинеиро, 2006, 112 бет.
4. Хаарр, Робин. (2011). Қазақстанда тұратын, мемлекеттік мекемелердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық: Бағалау. БҰҰ Балалар қоры (ЮНИСЕФ): Астана, Қазақстан.
5. Хаарр, Робин. (2012). Қазақстандағы қауіпті мінез-құлық, жыныстық қанаушылық пен адамдарды сатуға қатысты балалардың осалдығын жылдам бағалау. БҰҰ Балалар қоры (ЮНИСЕФ): Астана, Қазақстан.
6. Хаарр, 2011.
7. Хаарр, 2012.
8. Урумова И. (2012). Балаларға қатысты зорлық-зомбылық бойынша Қазақстан Республикасындағы заңнамаларға шолу. БҰҰ Балалар қоры (ЮНИСЕФ): Астана, Қазақстан.
9. Урумова, 2012.
10. Урумова, 2012.
11. Урумова, 2012.
12. Урумова, 2012.
13. Урумова, 2012.
14. Пинеиро, 2006.
15. Хаарр, 2011.
16. Урумова, 2012.
17. Урумова, 2012.
18. Хаарр, 2011.
19. Хаарр, 2011.
20. Пинеиро, 2006.
21. Хаарр, 2011.
22. Урумова, 2012.
23. Урумова, 2012.
24. Хаарр, 2011.
25. Пинеиро, 2006, 111-бет.
26. Пинеиро, 2006, 116-бет.
27. Пинеиро, 2006, стр. 117.
28. Пинеиро, 2006.
29. Джимерсон, С.Р. және басқалар (2012). Мектептегі зорлық-зомбылық және мектептегі қауіпсіздік анықтамалығы: Халықаралық зерттеулер мен тәжірибе. Раутледж: Нью Йорк, Нью Йорк.
30. Джимерсон, С.Р. және басқалар (2010). Мектептегі жәбірлеушілік анықтамалығы: Халықаралық көзқарас. Раутледж: Нью Йорк, Нью Йорк.
31. Петкова, Е. (2005). Косово мектептеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық бойынша зерттеу. ЮНИСЕФ: Косово.
32. Чен, Дж.. және Р.А. Астор (2010). Тайвань мектептеріндегі зорлық-зомбылық: Батыстан келген тәуекел факторлары азиялық мәдениетте мектептердегі зорлық-зомбылықты қалай болжайтынын зерттеу. Тұлғааралық зорлық-зомбылық журналы, 25(8), 1388-1410 бб.
33. Антонович, Л. (2010). Көбінесе әдейі жасырады. : Батыс және Орталық Африка мектептеріндегі зорлық-зомбылық бойынша есеп. ЮНИСЕФ, Батыс Африка, Save the Children, Швеция, West Africa and Action Aid.
34. Бала құқығы жөніндегі Manara желісі (2011). Мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық: Ливан, Морокко және Йемендегі өңірлік талдау. Save the Children, Швеция.
35. Пинеиро, 2006, 122-126-бет.
36. Петкова, 2005, 46-бет.
37. Пинеиро, 2006, 123-бет.
38. Пинеиро, 2006, 122-126-бет.
39. Пинеиро, 2006, 116-бет.
40. Human Rights Watch (2008). Білім берудегі зорлық-зомбылық: АҚШ-тың орта мектептерде балаларды ұрып-соғу. НЙ, НЙ.
41. Локвуд, Д. (1997). Орта және жоғары мектеп оқушыларының арасындағы зорлық-зомбылық: алдын алу үшін талдау мен қорытындылар. АҚШ Әділет департаменті, Вашингтон, ОК.
42. Антонович, Л., 2010.
43. Пинеиро, 2006, 118-119 бет.
44. Пинеиро, 2006, 118-бет.

45. Пинейро, 2006, 118-119 бет.
46. Антонович, Л., 2010.
47. Уэлш, В.Н. (2000). Мектеп атмосферасының мектептегі тәртіпсіздіктерге әсері. Америкалық саясаттану және әлеуметтану хроникалары, 567(1), 88-107-бет.
48. Уилсон, Д. (2009). Мектеп атмосферасы мен мектепке байланыстылықтың, агрессиялық қарым-қатынас және виктимизациямен ықпалдастығы, 74(7), 293-299-бет.
49. Феликс, Э.Д. және Дж.Г. Грин (2010). Танымал қыздар мен мықты ұлдар: Жәбірлеушілік пен виктимизациядағы гендердің рөлі. Джимерсон, С.Р. және басқалар, Мектептегі жәбірлеушілік анықтамалығы: Халықаралық көзқарас. Раутледж: Нью Йорк, Нью Йорк (173-185-беттер).
50. Пинейро, 2006.
51. Камодека, М. және Ф.А. Гуссенс (2005). Жәбірлеушілер мен құрбандардың агрессиясы, әлеуметтік танымы, ашу-ызасы мен мұңаюы. Балалар психологиясы мен психиатрия журналы, 46(2), 186-197 бб.
52. Бус, Е.С. және басқалар (2012). Виктимизация және қатарға қоспау: Құрбылардың қабылдамауы, сабаққа қатысу және үлгеріммен байланысы. Джимерсон, С.Р. және басқалар. (2012). Мектептегі зорлық-зомбылық және мектептегі қауіпсіздік анықтамалығы: Халықаралық зерттеулер мен тәжірибе. Раутледж: НЙ, НЙ. (163-171 бб)
53. Джимерсон, С.Р. (2012). Мінез-құлықтың антиәлеуметтік және агрессивті модельдеріне тартылған жастарды түсінудің тұжырымдамалық негіздері. Джимерсон, С.Р. және басқалар, Мектептегі зорлық-зомбылық және мектептегі қауіпсіздік анықтамалығы: Халықаралық зерттеулер мен тәжірибе. Раутледж: НЙ, НЙ. (3-14 бб)
54. Чет және Астор, 2010.
55. Пинейро, 2006, 131-бет.
56. Пинейро, 2006, 123-бет.
57. Смит, П.К. және Р. Слонже (2010). Кибербуллинг: мектепте және одан тыс жердегі жәбірлеудің жаңа түрінің сипаты мен дәрежесі. Джимерсон, С.Р. және басқалар, Мектептегі зорлық-зомбылық және мектептегі қауіпсіздік анықтамалығы: Халықаралық зерттеулер мен тәжірибе. Раутледж: Нью Йорк, Нью Йорк (249-262 бб).
58. Смит, П.К. (2012). Кибербуллинг және киберагрессия. Джимерсон, С.Р. және басқалар., Мектептегі зорлық-зомбылық және мектептегі қауіпсіздік анықтамалығы: Халықаралық зерттеулер мен тәжірибе. Раутледж: Нью Йорк, Нью Йорк (93-101 бб).
59. Пинейро, 2006, 126-бет.
60. Пинейро, 2006, 128-бет.
61. Пинейро, 2006, 128-131 бб.
62. Пинейро, 2006, 111-бет.
63. Пинейро, 2006, 112-бет.
64. Пинейро, 2006, 112-бет.
65. Пинейро, 2006, 112-бет.
66. Жасөспірімдер мен жастар арасындағы өзін-өзі зақымдауға бағытталған мінез-құлық модельдері бойынша Cornell зерттеу бағдарламасы. <http://www.crpsib.com/whatisasi.asp>
67. Жасөспірімдер мен жастар арасындағы өзін-өзі зақымдауға бағытталған мінез-құлық модельдері бойынша Cornell зерттеу бағдарламасы. <http://www.crpsib.com/whatisasi.asp>
68. Жасөспірімдер мен жастар арасындағы өзін-өзі зақымдауға бағытталған мінез-құлық модельдері бойынша Cornell зерттеу бағдарламасы. <http://www.crpsib.com/whatisasi.asp>
69. Хаарп, 2011.
70. Хаарп, 2012.
71. Миллер, Д.Н. (2012). Мектептегі зорлық-зомбылық контексіндегі жастардың суицидалды мінез-құлқы. Джимерсон, С.Р. және басқалар., Мектептегі зорлық-зомбылық және мектептегі қауіпсіздік анықтамалығы: Халықаралық зерттеулер мен тәжірибе. Раутледж: НЙ, НЙ. (203-214 бб).

2-ТАРАУ:

ЗЕРТТЕУ ӘДІСНАМАСЫ

Мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы зерттеу жүргізу өте күрделі болып табылады, себебі мектептегі зорлық-зомбылық құрбаны болған балалар, әдетте өздерін жәбірлеген балалардың кек алуынан немесе мектеп мұғалімдері мен директорының жағымсыз реакциясынан қорыққанынан, мұндай оқиғалар туралы айтқысы келмейді не айтудан жасқанады. Сондай-ақ, құрбан балалар мен оларға жәбір көрсетуші балалар бір-бірінен көбінесе күші және жас ерекшелігі арқылы ерекшеленеді, бұл баланың мектепте өзіне көрсетілген зорлық-зомбылықты айтуға деген қорқынышын одан әрі ұлғайта түседі. Мектеп мұғалімдері мен директорлары да мектептегі зорлық-зомбылық және мектептердегі ұрып-соғу мәселелерінің жабық қалуында маңызды рөл атқаруы мүмкін.

Мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық бойынша зерттеу жүргізудің қиындықтарына қарамастан, Қазақстанның төрт өңіріндегі мектептердегі, оның ішінде ауыл мектептеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық сипаты мен оның таралуына бағалау жүргізуге мүмкіндік берген көп әдісті жоспар әзірленді.

Зерттеу мақсаты

Бұл бағалаудың негізгі мақсаты Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталықтың Қазақстандағы бала құқығы және оларға қатысты зорлық-зомбылыққа мониторинг жүргізу саласында әлеуетін кеңейту болып табылды. Осылайша, бұл бағалау, Қазақстандағы мемлекеттік мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық сипаты мен оның таралуын бағалауға жұмылдырылды, сондай-ақ оқушылар арасындағы өзін-өзі зақымдау мен суицидалды мінез-құлық деңгейін бағалауға әрекет жасады. Түпкі мақсат – бағалау қорытындыларын ЮНИСЕФ-тің де, ҚР Білім және ғылым министрлігінің (БЖҒМ) де мектеп қауіпсіздігі, зорлық-зомбылық профилактикасы мен деңгейін төмендететін, жергілікті контекстке және Қазақстанның білім беру мекемелеріне бейімделуі мүмкін бастамалар мен бағдарламалар әзірлеуде пайдалана алуы.

Зерттеу жүргізу жоспары

Бұл бағалаудың мақсатына қол жеткізу үшін мынадай мәселелерді қамтыған көп әдісті зерттеу жоспары әзірленді:

- Мемлекеттік мектептердің 5-10-сыныптарындағы 9 бен 17 жас аралығындағы балалар арасында сауалнама жүргізу;
- Мемлекеттік мектептердің 5-10-сыныптарындағы 9 бен 17 жас аралығындағы балалардан құрылымданған сұхбат алу;
- Мемлекеттік мектептерде жұмыс істейтін мектеп мұғалімдері және мамандандырылған қызметшілер арасында (мектеп психологтары, мектеп медбикесі, әлеуметтік педагогтер, мектептегі қауіпсіздік қызметкерлері/мектептегі полиция инспекторлары) сауалнама жүргізу;
- Мемлекеттік мектептердің директорларынан/директорлардың орынбасарларынан құрылымданған сұхбат алу.

Зерттеудің мұндай көп әдісті жоспары мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты зерттеудегі қиындықтарды есепке ала отырып белгіленді. Алдағы бөлімдерде әр әдіс пен деректерді жинау құралы біршама жан-жақты сипатталатын болады.

Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық пен ҚР БЖҒМ Зерттеу жоспары мен деректерді жинау құралымен бағалау басталғанға дейін танысып, бекіткенін атап өту қажет. Зерттеу жоспары мен деректерді жинау құралымен сондай-ақ Қазақстанның Астана қаласындағы Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясының екі мүшесі танысты.

Зерттеу өңірлері

Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық пен және ЮНИСЕФ-пен кеңескеннен кейін Қазақстанның төрт өңіріндегі мемлекеттік мектептерді таңдап алу туралы шешім қабылданды. Бұл шешім өңірлерде тұрғындардың демографиялық алуан түрлілігіне, дәстүрлер мен мәдени тәжірибелерге баса назар аударылуына, сондай-ақ мемлекеттік жалпы білім беретін мектептердің санына негізделді. Бұл бағалау елдегі бүкіл мектептегі жағдайды ашып көрсетеді деп айта алмаймыз; сонда да болса, таңдалған мектептерді зерттеу Қазақстанның бүкіл мектептеріндегі зорлық-зомбылық сипаты мен дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді.

Мектептерді іріктеу

Іріктелген мектептердің қатарына Қазақстанның төрт өңіріндегі 4 мемлекеттік жалпы білім беретін мектеп, оның ішіне сапалық кесінді мен мектептердің өңірлік репрезентативтілігін қамтамасыз ету үшін қалалық және ауылдық жерлердегі мектептер кірді. Төрт өңірдің әрқайсысында іріктелген мектептер саны өңірлердегі мектептердің жалпы саны мен әр өңірдегі қалалық, ауылдық мектептер үлесі бойынша ерекшеленді. Сондай-ақ төрт өңірдің әрқайсысында қазақ, орыс және аралас тілде білім беретін мектептерді іріктеп алуға әрекет жасалды.

2.1-кесте төрт өңірдегі мектептердің жалпы санын, оның ішінде мектеп санын, қала мен ауыл мектептерінің санын, қазақ, орыс және аралас тілде білім беретін мектептердің санын көрсетеді. Бұл деректерді ҚР Білім және ғылым министрлігі Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталыққа 2012 ж. мамыр айында ұсынған.

2.1-кесте. Өңірлер бойынша мектептер саны (2011–2012ж., ҚР БЖҒМ ұсынған)

	Барлығы		Қала мектептері		Ауыл мектептері		Қазақ тілінде білім беретін мектептер		Орыс тілінде білім беретін мектептер		Аралас тілде білім беретін мектептер	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1-өңір	69	5,1	69	100,0	0	0,0	23	33,3	11	15,9	35	50,7
2-өңір	582	42,9	81	13,9	501	86,1	144	24,7	309	53,1	129	22,2
3-өңір	291	21,4	56	19,2	235	80,8	259	89,0	5	1,7	27	9,3
4-өңір	416	30,6	86	20,7	330	79,3	157	37,7	105	25,2	154	37,0
Барлығы	1358	100,0	292	21,5	1066	78,5	583	42,9	430	31,7	345	25,4

2.2-кесте Мектептерді өңірлер бойынша іріктеу

	Іріктеуге қатысқан мектептің жалпы саны		Қала мектептері		Ауыл мектептері		Қазақ тілінде білім беретін мектептер		Орыс тілінде білім беретін мектептер		Аралас тілде білім беретін мектептер	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1-өңір	4	10,0	4	100,0	0	0,0	1	25,0	1	25,0	2	50,0
2-өңір	14	35,0	5	35,7	9	64,3	3	21,4	7	50,0	4	28,6
3-өңір	10	25,0	4	40,0	6	60,0	6	60,0	0	0,0	4	40,0
4-өңір	12	30,0	6	50,0	6	50,0	4	33,3	3	25,0	5	4,17
Барлығы	40	100,0	19	47,5	21	52,5	14	35,0	11	27,5	15	37,5

Өңірдегі мектептердің жалпы саны (оның ішінде мектеп саны, қала мен ауыл мектептерінің саны, қазақ, орыс және аралас тілде білім беретін мектептердің саны) әр түрлі болғандықтан, әр өңір бойынша таңдап алынған мектептердің саны да әр түрлі. Үш өңірде ауылдық мектептердің саны қалалық мектептер санынан әлдеқайда көп, сол үшін кейбір өңірлерде таңдалған мектептердің ішінде ауыл мектептері басымырақ, бұл ауылдық жерлердегі балаларды репрезентативті іріктеп алуды қамтамасыз етеді.

2.1-кестенің мәліметтеріне сүйене отырып, мектептер іріктелді. 2.1-кесте төрт өңірдегі мектептердің іріктелген санын, оның ішінде іріктеу бойынша мектептің жалпы санын, қала мен ауыл мектептерінің санын, қазақ, орыс және аралас тілде білім беретін мектептердің санын көрсетеді. 2.1-кестеде үлестер бірдей боп кетпес үшін пропорцияларға жақындау етіп алуға күш салынды. Түбегейлі іріктеу барысында 40 мектеп, оның ішінде 19 қала және 21 ауыл мектебі, 14 қазақ, 11 орыс және 15 аралас тілде білім беретін мектеп таңдап алынды.

Әр өңірде қай мектеп 2.2-кестеге сәйкес іріктеу схемасы бойынша таңдалып алына-тынын анықтағанға дейін Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық ҚР Білім және ғылым министрлігінен төрт өңірдің әрқайсысындағы әр мектеп жайында жан-жақты ақпарат алды (ата-уы, білім беру тілі, 5-10-сыныптардағы бала саны, қала не ауыл мектебі мәртебесі, мекен-жайы және байланыс ақпараты). Бұл жан-жақты ақпарат 2012 жылдың тамызында алынды және іріктеуге қосылатын мектептерді таңдау үшін пайдаланылды.

40 мемлекеттік мектептен тұратын түбегейлі іріктеуді қате таңдауға жол бермеу және іріктеуге төрт өңірдің әрқайсысынан мектептер кесіндісінің болуын қамтамасыз ету үшін Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық (ЮНИСЕФ тарапынан халықаралық консультанттың қатысуымен) анықтады. Сондай-ақ таңдалған мектептердің облыс орталығынан қашықтығы мен жергілікті зерттеу топтарының оларға жету үшін жұмсалатын уақыты да есепке алынды.

Таңдалған мектептерге бару үшін Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық зерттеу мақсаттарын түсіндіру мақсатында облыстық білім басқармаларына хаттар жолдады. Облыстық білім басқармалары хатты қалалық және аудандық білім бөлімдеріне бағыттады, олар хаттарды таңдап алынған мемлекеттік мектептерге беруге міндетті болды. Әр мектепте зерттеу тобы мектеп директорымен кездесіп, зерттеу мақсатымен таныстырды, сауалнамаға қатыстыру үшін бұл мектептің Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық пен ҚР БҒМ келісімімен таңдап алынғанын түсіндірді. Бұдан кейін зерттеу тобы оларға балаларды, мұғалімдерді және мамандандырылған қызметкерлерді сауалнама-ны ұйымдастыру, сондай-ақ мектеп директоры-нан немесе директордың орынбасарынан сұхбат алу үшін қандай көмек қажет екенін түсіндірді. Осыдан соң алты адамнан құрылған зерттеу тобы екі топқа бөлінді. Төрт зерттеушісі бар бірінші топ балалар арасында сауалнама жүргізуге, қалған екі зерттеуші мектеп директорынан сұхбат алуға және мұғалімдер және мамандандырылған қызметкерлерге сауалнама жүргізуге жауап-ты болды. Мектептердің көпшілігінде зерттеу тобының әр мүшесі балалармен жартылай құрылымданған сұхбаттар жүргізді.

Мектептердегі сыныптарды іріктеу

Іріктеудің алдын ала әзірленген схемасы негізінде 40 мемлекеттік мектептегі 5-10 сыныптардың 9 бен 17 жас аралығындағы балалардан ең кемінде 3000 оқушыны іріктеп алу мақсат етіп қойылды. Әр мектепте Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық іріктеуге қосуы үшін параллель 5, 6, 7, 8, 9 және 1-сыныптардың біреуі іріктеліп алынды. Сыныптарды таңдау схемасы іріктеуде академиялық үлгерім кесіндісі әр түрлі көрсеткіштер көрсететіндей етіп жоспарланған. Бұдан бөлек, аралас тілде білім беретін мектептерде іріктеуге орыс тілінде білім беретін 3 және қазақ тілінде білім беретін 3 сынып таңдап алуы қамтамасыз ету мақсатында ротация пайдаланылды. Зерттеу топтары әр мектепке келердің алдында Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық сол мектепке тән сыныптарды таңдау схемасын әзірледі, ол таңдаудың кездейсоқ, адал және әділ болуын қамтамасыз етті. Мектеп директорларының мектептегі сыныпты таңдауға қатыспағанын; мұны Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық әзірлегенін атап өту қажет.

Әр мектепте жергілікті зерттеу тобының мүшелері қай сыныпта сауалнама жүргізуі тиіс екенін нақты білді, мектеп директорына дәл осы сыныптарда жұмыс істеу үшін рұқсат сұрады. Сауалнама үшін таңдап алынған әр сыныпта зерттеу тобы балаларға сауалнама мақсатын түсіндірді, жауап авторлары жария етілмейтініне, құпиялылықтың сақталатынына кепілдік берді, балаларға сауалнаманы қалай толтыру керектігін түсіндірді. Балаларға сауалнамаға өз аттарын немесе қандай да бір деректерді жазбау туралы нұсқау берді. Оқушыларға сауалнама толтыруға көмек көрсету және бақылау үшін әр сыныпта ең кемінде екі зерттеуші болды. Қалауы бойынша, мектеп мұғалімі сауалнама кезінде сыныпта қалып, бақылау жасай алды, бірақ мұғалімдерге балалармен сөйлесуге, сауалнаманы толтыруда көмектесуге, балалар толтырған сауалнамаларды қарауға рұқсат берілмеді. Толтырылған сауалнамалар бірден конверттерге салынды, бұдан кейін мектептің бірде-бір адамының жабылған конверттерді ашып, толтырылған сауалнамаларды қарауға мүмкіндігі болмады. Желімделген конверттер түгелдей өңдеу және деректерді енгізу үшін жергілікті зерттеу топтарының кеңселеріне жіберілді.

Мектептегі зорлық-зомбылықты анықтау мен өлшеу

Халықаралық зерттеулер мектептерде орын алатын зорлық-зомбылықтың түрлі нысандарын анықтау үшін әртүрлі критерийлерді пайдаланады. Жалпы әдіс ретінде зорлық-зомбылықты әрекеттің түріне сәйкес жіктеу қолданылады. 1-тараудың 1.1-шеңберінде осы бағалауда қарастырылатын мектептегі зорлық-зомбылықтың алуан түрі сәйкестендіріліп, аталады. Осы бағалау үшін арнайы әзірленген, балаларға, мұғалімдер мен мамандырылған қызметкерлерге арналған сұрау парақшалары 1.1-шеңберінде белгіленген зорлық-зомбылықтың сегіз түрінің әрқайсысын өлшеуге бағытталған.

Өлшеулерге зорлық-зомбылықтың әр түрінің сипаты мен дәрежесін өлшеуге мүмкіндік берілген, мінез-құлыққа қатысты мәселелер сериясы қамтылды. Балалармен өткізілген сұхбаттар да мектептерде орын алатын зорлық-зомбылықтың түрлі нысандарын өлшеуге бағытталды; сонда да болса, әр түрлі жауап берілуі мүмкін сұрақтар пайдаланылды, бұл балаларға 1.1-шеңбердегі зорлық-зомбылық түрлерінің әрқайсысына байланысты әр түрлі іс-әрекеттерді анықтауға мүмкіндік берді.

Деректерді жинау құралдары

Төмендегі бөлімдерде келтірілген барлық дерек жинау құралдарын ЮНИСЕФ халықаралық кеңесшісі, доктор Робин Хаар әзірледі. Мұның алдында ол мектептердегі зорлық-зомбылықты, құрбылар тарапынан қорқыту, мектептердегі ұрып-соғу, мектептің зорлық-зомбылыққа шара қолдануы және баланы қорғау мәселелерін зерттеудің қолданыстағы құралдары туралы халықаралық әдебиетті жан-жақты зерттеген болатын. ЮНИСЕФ халықаралық кеңесшісі әр сауалнама мен сұхбатты дайындау міндетін өзіне алды, олардың мәдени тұрғыдан алғанда ақылға қонымды әрі сезімтал болуы үшін Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталықпен бірлесіп жұмыс істеді. Сауалнама мен сұхбаттың әрқайсысы алдымен ағылшын тілінде дайындалып, кейіннен орыс және қазақ тілдеріне аударылды. Аударылған сауалнамалар мен сұхбаттардың сапалылығын қамтамасыз ету мақсатында Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық пен Қоғамдық

пікірлерді зерттеу орталығының атынан әрекет ететін жергілікті зерттеу топтары қарап, тексеріп шықты. Әр өңірде жергілікті зерттеу тобының құрамына орыс және қазақ тілдерінде сөйлейтін адамдар кірді.

Мектептердегі балалар арасында сауалнама жүргізу

40 мемлекеттік мектептердің әрқайсысында 5-10-сыныптарының 9 бен 17 жас аралығындағы балалардан сауалнама алынды. 9 бен 17 жас аралығындағы балалар оқу және түсіну дағдыларының деңгейінде сауалнамаларға жауап берді. Халықаралық зерттеулердің анықтауынша, 9 жасқа толмаған балалар құрбылары тарапынан қорқыту мен мектептегі зорлық-зомбылыққа байланысты мәселелерді түсіну, қабылдау барысында қиындыққа көп кезігеді.

Халықаралық зерттеулер сондай-ақ сауалнамаларды өздігімен толтырудың мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық сипаты мен таралуына бағалау жүргізу үшін ең жақсы әдістерінің бірі екенін де көрсетті. Бұл ретте мектептердегі зорлық-зомбылық сипатының шетін мәселе болып табылатыны, балалардың құрбыларының не мектеп қызметкерлерінің тарапынан зорлық-зомбылыққа ұшырағаны жайында ашық айтудан жасқанатыны есепке алынды. Сауалнама сондай-ақ мектептегі зорлық-зомбылықтың балаларға әсері, олардың көмек алу және мектептегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы хабарлаудағы стратегиясын зерттеу үшін тиімді құрал болып табылады, балалар туралы маңызды салыстырулар мен байланыстарды талдауға мүмкіндік беретін демографиялық ақпаратты жинауға көмектеседі.

Оқушылар арасында сауалнама жүргізу:

- демографиялық сипаттамаларды (мысалы, жынысы, жасы, оқу жылы, ұлты);
- отбасылық бағдарын (мысалы, ата-анасымен бірге тұру, ата-анасына бауыр басу, отбасылық жанжалдар);
- физикалық агрессия үрдістерін;
- ашу-ыза үрдістерін;
- мектептік бағдарын (мысалы, мектепке бауыр басу, мектептегі атмосфера);

- мектептегі зорлық-зомбылықтың балалар арасындағы куәгерлерін (психологиялық, физикалық, жыныстық сипаттағы сөздер мен қысым көрсетулер, экономикалық, кибербуллинг және кемсітушілік);
- мектептегі зорлық-зомбылықтың балалар арасындағы құрбандарын (психологиялық, физикалық, жыныстық сипаттағы сөздер мен қысым көрсетулер, экономикалық, кибербуллинг және кемсітушілік);
- балаларға қатысты зорлық-зомбылық жасаушы адамдарды (психологиялық, физикалық, жыныстық сипаттағы сөздер мен қысым көрсетулер, экономикалық, кибербуллинг және кемсітушілік);
- қару алып жүруді (мысалы, балалардың мектеп аумағында және мектеп аумағынан тыс жерде қару алып жүруі, мектеп аумағында қару алып жүрген балаларды білуі);
- мектептегі зорлық-зомбылыққа шара қолдануды (мысалы, мектептегі зорлық-зомбылыққа құрбылар мен ересектердің жауап қатуы, мектептегі проәлеуметтік мінез-құлық реципиенттері, мектептегі зорлық-зомбылыққа қарсы жұмыс істеу бойынша мектеп ережелері);
- мектеп мұғалімдері мен директорларының ұрып-соғуын және кемсітуін;
- қашып кетуді;
- психикалық денсаулықты (мысалы, өмір сүру рейтингі, өзін-өзі зақымдау үрдістері мен суицидалды үрдістер) өлшеуге бағытталды.

Бұл сауалнама болғандықтан, балалар сауалнаманы өз бетімен оқып, толтырды. Зерттеу тобының мүшелері балалар сауалнама толтырған кезде сыныпта болып, балалардың сауалнаманы толтырғанын бақылады. Зерттеу тобы балалардың сауалнаманы өз бетімен толтырып, бір-бірімен сөйлеспеуі және басқалардың жауаптарын көрмеуі үшін бақылау жасады. Зерттеу топтары сондай-ақ балаларға қажеттілігіне қарай сауалнаманы толтыруға көмектесті (мысалы, сұрақтар мен сөздердің мағынасын түсіндіру, торкөздерді дұрыс толтыру керектігін түсіндіру), себебі балалардың оқу және түсіну қабілеттері әр түрлі болды. Балаларға сауалнама толтырғаны үшін ақы төленбегенін, тіпті қандай да бір ынталандырулар жасалмағанын айта кету керек.

Балаларға сауалнама сұрақтарына жауап бере алмаса немесе қалай жауап беруі керек екенін білмесе, жауап жазбай-ақ қоюына болатыны ескертілді. Дегенмен, зерттеу топтары сауалнамалардың барлығын толтыру барысында сұрақтарға толығымен жауап берілгеніне көз жеткізу үшін немесе жекелеген сұрақтарға не себептен жауап жазылмағанын түсіну үшін тексеріп отырды. Орташа алғанда, балалар зерттеушілерден нұсқаулық алғаннан кейін сауалнаманы толтыруға 30-дан 40 минут аралығына дейін уақыт (бір сағат) жұмсады.

Балалар сауалнамаларды толтырып біте салысымен, жауаптар бірден жабық конвертке салынды. Жабық конверттерге мектептің де, балалардың да құпиялылығын сақтау үшін өңір кодымен, мектеп типінің кодымен және мектеп нөмірімен белгілер салынды. Директорларға да, мектеп мұғалімдеріне де жабық конверттерді ашуға, толтырылған сауалнамаларды қарауға рұқсат берілген жоқ. Барлық толтырылған немесе бір бөлігі толтырылған сауалнамалар зерттеу компаниясының бас кеңсесіне жіберіліп, тексерілді және өңір коды, мектеп нөмірі және сауалнама нөмірімен жабдықталды. Толтырылған сауалнамалардың барлығын зерттеу компаниясы кейіннен SPSS бағдарламалар пакетіне енгізді.

Мектептердегі балалармен сұхбат

«Бетпе-бет» сұхбат 40 мемлекеттік мектептің әрқайсысында 10 баламен (5 ұл, 5 қыз) өткізілді, жалпы сұхбатқа қатысқан баланың саны 402-ні құрады (201 ұл мен 201 қыз). Балалармен сұхбаттың міндеті оқушылардың құрбылары тарапынан жасалатын зорлық-зомбылық, мектептердегі ұрып-соғу туралы түсініктері мен тәжірибелерін және олардың мектептегі зорлық-зомбылыққа қалай жауап қайтаратынын білу болып табылды. Сондықтан сұхбаттар балалардың өздері куә болған, бастарынан өткерген немесе өздері мектептерінде жасаған зорлық-зомбылық пен кемсітушілік оқиғаларын сипаттап бере алатындай әзірленген. Кейін олардан бұл оқиғаның қашан болғанын, егер әлі де осындай мәселелерге тап келіп жүрсе, қайталану жиілігін (зорлық-зомбылықты мектепте басынан өткерген жағдайда), зорлық-зомбылыққа жалғыз не бір топ баланың қатысқанын сұрады. Балаларға сондай-ақ олардың

зорлық-зомбылық жайлы біреуге айтқан-айтпағаны, айтқан болса, оның қандай жауап қайтарғаны, шара қолданғаны туралы сұрақ қойылды. Сонымен бірге, зорлық-зомбылық құрбаны болған балаға одан әрі не болғанын, не өздері зорлық-зомбылыққа ұшырағанда қандай сезімде болғанын, денесіне ауырту сезімі түскен-түспегенін, өздеріне қатысты зорлық-зомбылық жасаған адамнан кек алғысы келетін-келмейтіндігі туралы айту сұралды. Сұхбатта сондай-ақ мұғалімдердің ұрып-соғуы туралы және сыныпта балаларды бақылауда ұстау үшін қолданылатын басқа да жазалау әдістері туралы бірнеше сұрақ қамтылды.

Сұхбаттағы сапалық көрсеткіштер зерттеудің сандық көрсеткіштерін толықтырады (яғни, зерттеудің сандық мәліметтерінің және зерттеудегі басқа да индикаторлар/өлшемдік шамалардың контекстік мәні мен түсінігін қамтамасыз етеді).

Жергілікті жерлердегі зерттеу топтары сауалнамаға қатыспаған сыныптармен қалай жұмыс істеу және сұхбатқа балаларды қалай таңдау керек екені туралы нұсқаулар алды. Сұхбат үшін таңдалған балалардың барлығынан олардан сұхбатқа қатысқысы келетін-келмейтіні анықталды; балаларға қатысудан бас тартуға еш ренішсіз рұқсат етілді; бұл жағдайда зерттеу топтары сыныптағы басқа баланы таңдап, оның сұхбатқа қатысуына келісімін білуге нұсқау алды.

Балаларға сұхбат мақсаттарын түсіндіргеннен кейін зерттеушілер сұхбатты балалармен бетпе-бет жүргізді. Әр балаға анонимдік пен құпиялылық кепілдігі берілді. Зерттеушілер сұхбатты жазбаға түсіріп отырды. Орташа алғанда, сұхбат балалардың 15-25 минутын алып отырды. Сұхбат бойынша жасалған барлық жазбалар бірден жабық конвертке салынып, аузы бекітілді. Мектеп директорлары мен мұғалімдеріне жабық конверттерді ашуға рұқсат берілген жоқ. Барлық аяқталған сұхбаттар зерттеу компаниясының бас кеңсесіне жіберіліп, оларға өңір коды, мектеп нөмірі және сұхбат нөмірімен жабдықталды. Толтырылған сұхбаттардың барлығы зерттеу топтары орыс не қазақ тілдерінде (сұхбат өткізілген тілде) Microsoft Word форматына түсірілді, кейіннен оларды кәсіби аудармашылар ағылшын тіліне аударды.

Мектептердегі мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлерден сауалнама алу

40 мемлекеттік мектептің әрқайсысында мұғалімдермен мамандандырылған қызметкерлер арасында сауалнама жүргізілді. 1000 мұғалім мен мамандандырылған қызметкерден құралған жалпы таңдаулы топты алу үшін 40 мемлекеттік мектептің әрқайсысында 25-30 мұғалім мен мамандандырылған қызметкерлер мүшелерінен сауалнама алу міндеті қойылды.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер арасында сауалнама:

- демографиялық сипаттамаларды (жынысы, жұмыс мәртебесі, жасы, жұмыс істеген жыл саны, сыныптағы оқушылардың орташа саны, білім деңгейі, жұмыс істеген жылдары, сабақ беретін сыныптар/пән);
- балаларды және оқыту ісін қабылдауын;
- мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық куәландыруын (психологиялық,

физикалық, жыныстық сипаттағы сөздер мен қысым көрсетулер, экономикалық, кибербуллинг және кемсітушілік);

- мұғалімдер қолданатын жазалау/тәртіпке шақыру құралдарын (позитивті, психологиялық, физикалық және еңбекпен жазалау/тәртіпке шақыру);
- мұғалімдердің балаларды кемсітуін;
- мектептегі зорлық-зомбылыққа жауап қатуын;
- мектептегі зорлық-зомбылық пен мұғалімдердің ұрып-соғуына қатысты мектеп саясаты;
- мұғалімдерге арналған тренингтер мен оқуларды өлшеу үшін әзірленді.

Әр мектепте жергілікті зерттеу тобының мүшелері 25-30 мұғалім мен мамандандырылған қызметкерлерден бір мезетте сауалнама алу мақсатында бір орынжайға жинау үшін мектеп директорымен бірлесе жұмыс істеді. Зерттеу топтары мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлерді сауалнама мақсаттарымен таныстырып, анонимдік пен құпиялылыққа кепілдік беруден бастады, содан кейін сауалнаманы толтыру

туралы нұсқаулармен таныстырды. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер сауалнамаға өз есімдерін көрсетпеу және қандай да бір деректерін жазбауы қажет екені туралы нұсқау алды.

Бұл сауалнама болғандықтан, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер сұрақ парақшасын өздігімен толтырды. Зерттеу тобының мүшелері мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер сауалнама толтырған кезде сыныпта болып, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер сауалнаманы өз бетімен толтырып, бір-бірімен сөйлеспеуі және басқалардың жауаптарын көрмеуі үшін бақылау жасады. Зерттеу топтары сондай-ақ мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлерге қажеттілігіне қарай сауалнаманы толтыруға көмектесті (мысалы, сұрақтар мен сөздердің мағынасын түсіндіру, торкөздерді дұрыс толтыру керектігін түсіндіру). Оларға сауалнама толтырғаны үшін ақы төленбегенін, тіпті қандай да бір ынталандырулар жасалмағанын айта кету керек.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлерге сауалнама сұрақтарына жауап бере алмаса немесе қалай жауап беруі керек екенін білмесе, жауап жазбай-ақ қоюына болатыны ескертілді. Дегенмен, зерттеу топтары сауалнамалардың барлығын толтыру барысында сұрақтарға толығымен жауап берілгеніне көз жеткізу үшін немесе жекелеген сұрақтарға не себептен жауап жазылмағанын түсіну үшін тексеріп отырды. Орташа алғанда, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер зерттеушілерден нұсқаулық алғаннан кейін сауалнаманы толтыруға 30-дан 40 минут аралығына дейін уақыт жұмсады.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер сауалнамаларды толтырып біте салысымен бірден жабық конвертке салынды. Жабық конверттерге мектептің де, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің де құпиялылығын сақтау үшін өңір кодымен, мектеп типінің кодымен және мектеп нөмірімен белгілері салынды. Директорларға жабық конверттерді ашуға, толтырылған сауалнамаларды қарауға рұқсат берілген жоқ. Барлық толтырылған немесе бір бөлігі толтырылған сауалнамалар зерттеу компаниясының бас кеңсесіне жіберіліп, тексерілді және өңір коды, мектеп нөмірі және сауалнама номерімен жабдықталды.

Мектеп директорларымен сұхбат

Әр мектепте сондай-ақ мектеп директорымен не оқу ісінің меңгерушісімен құрылымданған сұхбаттар жүргізілді. Сұхбат ашық жауап не ұсынылған жауаптардың бірін таңдап алуға болатын, мынадай ақпаратты жинау үшін әзірленген сұрақтар сериясынан құралды:

- мектеп туралы ақпарат (мысалы, атауы, орналасқан жері, мектеп көлемі – оқушылар, мұғалімдер, қызметкерлер саны, қалалық әлде ауылдық);
- мектеп директорының не оқу ісін меңгерушінің жеке демографиялық мінездемелері;
- балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы анықтама;
- мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы білуі;
- мектептердегі зорлық-зомбылықтың жекелеген жағдайларына жауап ретінде қолданылатын шаралар, оның ішінде мектепте зорлық-зомбылық жасаған балалар мен зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балаларға қатысты іске асырылған әрекеттер;
- мектептердегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеу/есепке алу, оның ішінде тіркелген оқиғалардың саны және осындай жағдайларды есепке алуды талап ететін ережелер;
- мектептердегі зорлық-зомбылық жағдайлары туралы, оның ішінде мектепте зорлық-зомбылық жасаған балалар мен зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балалар туралы сыртқы ұйымдарға не қолдау көрсету қызметтеріне хабарлау;
- мектепте зорлық-зомбылық әрекетіне қатысқан балалар мен зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балаларға бақылау жасау/мониторинг жүргізу;
- өткен оқу жылында зорлық-зомбылық үшін мектептен шығарылғандарды қоса алғанда мектептердегі зорлық-зомбылық жағдайларына қатысты мектеп тәртібінің саясаты мен тәжірибесі;
- мектептердегі зорлық-зомбылық пен гендерлік кемсітушілік жағдайларына қатысты мектеп қызметкерлеріне берілетін нұсқаулық пен оларды оқыту;
- мектептердегі зорлық-зомбылыққа қарсы күрес бойынша бастамалар;

- мектептердегі зорлық-зомбылыққа қарсы күрес үшін мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдармен бірлесе үйлестіру тетіктері;
- мектептердегі зорлық-зомбылыққа қатысты білім мен әлеуетті күшейтуге мұқтаждық.

Әдетте зерттеу тобының екі мүшесі мектеп директорымен не оқу ісінің меңгерушісімен өткізілген сұхбатқа қатысты. Сұхбат барысында зерттеушілер алдымен қағазға жазбаша нысанын түсіріп, кейін олар зерттеу тобының кеңсесіне жіберілді; ұсынылған нұсқалар бойынша жауап беруге болатын сұрақтар SPSS-ке енгізіліп, ал ашық жауап беруге болатын сұрақтар орыс не қазақ тілінде Word форматына түсірілді.

Сынама зерттеу және зерттеу тобын оқыту

2012 жылдың 10 қыркүйегінде ЮНИСЕФ халықаралық кеңесшісі, доктор Робин Хаарп зерттеу компаниясының 14 мүшесіне бір күндік тренинг өткізді. Бұл тренинг зерттеу құрылымына, деректерді жинау құралдарына, этикалық кеңестерге, сондай-ақ зерттеуге қатысушыларды қорғау шараларына арналды. 14 зерттеушіден құралған топ ішінде әр төрт өңірдің бірінен келген үш мүше мен Алматы қаласындағы зерттеу компаниясының кеңсесінен жобаның екі менеджері болды.

Зерттеу тобына арналған бір күндік тренингтен кейін топ мүшелері сондай-ақ бағалау құрылымы мен деректерді жинау құралдарымен танысу үшін сынама зерттеу ретінде ЮНИСЕФ халықаралық кеңесшісінің практикалық тренингінен өтті. Практикалық тренинг пен сынама зерттеу төрт күн бойы 2012 жылдың 11 және 14 қыркүйегі аралығында өңірлердің біріндегі төрт жалпы білім беретін мектепте өткізілді. ЮНИСЕФ халықаралық кеңесшісі өткізген практикалық тренинг пен пилоттық оқыту зерттеу тобының жұмысына мониторинг жүргізу және жергілікті жерлерде зерттеу құрылымын жүзеге асыру, деректерді жинау құралдарын пайдалану, этикалық кеңестерді сақтау және зерттеуге қатысушыларды қорғау саласындағы әлеуетті күшейту бойынша тренингтер өткізу мүмкіндіктерін қамтамасыз етті. Сынама зерттеу сондай-ақ бағалау және деректерді жинау құралдарына қажетті түзетулер енгізуге, сондай-ақ аудару/сөйлем құраудағы қиындықтармен жұмыс істеуге мүмкіндік берді.

Деректерді енгізу және талдау

ЮНИСЕФ халықаралық кеңесшісі деректерді SPSS және Word форматына енгізу жүйелерімен бірге кодтаудың стандартталған рәсімдерін әзірледі. Зерттеу компаниясы деректерді басқару мен барлық деректі SPSS және Word форматына енгізуге жауапты болды. Сұхбаттың Word форматындағы қазақ және орыс тілдеріндегі толық жазба мәтіндері жасалып болған соң, олар ағылшын тіліне аударылды. Деректерді енгізу аяқталғаннан кейін, барлық сауалнамалар мен сұхбаттар, сондай-ақ сұхбаттар бойынша егжей-тегжейлі жазбалар Адам құқықтары жөніндегі орталыққа сақтауға тапсырылды.

Бұдан кейін деректердің барлық жиынтықтары талдау үшін ЮНИСЕФ халықаралық кеңесшісіне тапсырылды. SPSS балалар, мұғалімдер, мамандандырылған қызметкерлердің сауалнамаларын, сондай-ақ директорларға берілген сұрақтардың ұсынылған жауаптың бірін таңдауға рұқсат берілген түрлерін талдау үшін қолданылды. Балалар мен мектеп директорынан алынған сұхбат барысында белгілі болған сапалық деректердің барлығы кодталып, әлеуметтанушылар пайдаланатын сапалық деректерді талдаудың бағдарламалық жабдықтамасы NVivo9-да талданды. Сұхбатқа қатысқан барлық балалар мен мектеп директорларының тұлғалық дәрежесін қорғау мақсатында зерттеу барысында берілген сәйкестендіру нөмірлері өзгертіліп, талдау барысында ЮНИСЕФ халықаралық кеңесшісі әр респондентке жаңа сәйкестендіру нөмірін берді.

3-ТАРАУ:

**БАЛАЛАРДЫҢ
МЕКТЕПТЕРДЕГІ
ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА
ҚАТЫСТЫ ТӘЖІРИБЕСІ**

Бұл тарау мемлекеттік мектептердегі мектеп жасындағы балалармен жүргізілген сауалнамалар мен сұхбаттардың деректерін және қорытындыларын таныстырады. Мұнда сондай-ақ сауалнамаға қатысқан балалар туралы демографиялық ақпарат қамтылды, оның ішінде отбасы құрамы, отбасылық орта және ата-анасына бауыр басу дәрежесі де көрсетілген. Тарауда сонымен бірге балалардың мектепке бауыр басуы, олардың мектепте өздерін қауіпсіз сезінуі, балалардың мектеп қабырғасында куә болған не өздері тап болған зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің түрлі формаларының сипаты мен дәрежесі туралы ақпарат та берілген. Деректер бізге балаларды куәгерлер, құрбандар және/немесе мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушілік жасайтындар деп бірнеше санатқа бөлуге, сондай-ақ әр санаттағы балалардың мінездемесін түсінуге мүмкіндік береді. Тарауда өздерінің үйден кетіп қалғаны және/немесе өзін-өзі зақымдауға, сонымен бірге суицидалды мінез-құлыққа тартылғаны туралы хабарлаған балалар туралы ақпарат қамтылған.

Бұл тараудың мақсаты – мектеп қызметкерлері мен саясаткерлердің мектептегі зорлық-зомбылықты дұрыс түсініп, анықтама бере алу, сондай-ақ мектептерді балалар үшін барынша қауіпсіз орынға айналдыруға көмектесетін, мектептегі зорлық-зомбылық деңгейін азайтуға бағытталған бастамалар мен бағдарламалар әзірлеу үшін пайдалануына болатын деректер мен қорытындылар жасау. Бұл тарауда қамтылған деректер мен қорытындылар сонымен бірге мектеп жұмысшылары үшін тренингтер мен оқулар өткізуде көмектесе алады, бұл оларға мектептегі зорлық-зомбылықты ерте анықтауға және оқиғаның алдын алып, араласуға мүмкіндік береді.

Балалардың демографиялық деректері

Сауалнама Қазақстанның 4 өңіріндегі 40 мектепте 4207 бала арасында жүргізілді. 3.1-кестеде 4207 баладан тұратын іріктемелі топ

3.1-кесте. Балалардың демографиялық деректері (сауалнама)

Іріктеме N=4207		
Облыс	n	%
1-өңір	539	12,8%
2-өңір	1402	33,3%
3-өңір	1196	28,4%
4-өңір	1070	25,4%
Қала/ауыл		
Қала	2285	54,3%
Ауыл	1922	45,7%
Жыныс		
Қыз	2140	50,9%
Ұл	2067	49,1%
Сынып		
5-сынып	734	17,4%
6-сынып	766	18,2%
7-сынып	716	17,0%
8-сынып	695	16,5%
9-сынып	698	16,6%
10-сынып	598	14,2%
Жасы		
9 жас	13	0,3%
10 жас	378	9,0%
11 жас	733	17,4%
12 жас	718	17,1%
13 жас	643	15,3%
14 жас	669	15,9%
15 жас	657	15,6%
16 жас	383	9,1%
17 жас	13	0,3%
Ұлты		
Қазақтар	2904	69,0%
Орыстар	867	20,6%
Өзбектер	15	0,4%
Қырғыздар	6	0,1%
Басқалар	415	9,9%

бойынша демографиялық мінездеме берілген. Өңірлер ішінде, сауалнамаға ең көп қатысқан 2, 3, 4-өңірлердің балалары, себебі оларды мектеп саны және әр мектептегі бала саны 1- өңірмен салыстырғанда көбірек. (2.1-қараңыз). 4-өңірде де ауыл мектептерінің саны басым болғанымен (2.1 және 2.2-кестелер), ауыл мектептерімен (45,7%) салыстырғанда, қала мектептерінің балалары сауалнамаға көбірек тартылды (54,3%), себебі қала мектептерінде бала саны артық және сыныптар да үлкен. Таңдап алынған қала және ауыл мектептеріндегі балалардың арақатынасы 2011 жылдың ресми бағалауымен ұқсас, яғни Қазақстан тұрғындарының басым бөлігі қалалық жерді мекен етеді (54%), ауыл тұрғындарының саны сәл аздау (46%) (1).

Жыныстық белгі бойынша, іріктеудің 50,9%-ы қыздар, 49,1%-ы ұл балалар болды. Балалардың жасы 9 бен 18 аралығында, ал орташа жас 13-ті құрады. 11 мен 15 жас аралығындағы балалардың үлесі бірдей болды, ал 9, 10, 16 және 17 жастағы балалардың саны аздау. Білім алу сыныбына қарай, 5 пен 9-сыныптар аралығында бала саны бірдей дерлік, ал 10-сыныпта іріктемеге қатысқан бала саны біраз аздау болды.

3.1-кесте сауалнамаға қатысқан балалардың 69,0%-ы қазақтар, ал 20,6%-ы орыстар болғанын көрсетті. Өзбек, қырғыз немесе басқа да ұлт балаларының үлес салмағы аз болды. Бұл арасалмақ, жалпылай алғанда, 2009 жылғы халық санағында көрсетілген ұлттық бағалауға сәйкес. Онда тұрғындардың 63,1%-ы қазақтар, 23,7%-ы орыстар, 2,9% – өзбектер және 4,5%-ы өзге ұлттардың өкілдері екені көрсетілген. Балалардың басым бөлігі (91,3%) былтыр қай мектепте оқыса, биыл да сонда оқитынын айтқан.

Балалардың отбасылық ортасы

Балалардан ата-анасымен қарым-қатынасын қоса отырып, отбасылық ортасы мен отбасы туралы әңгімелеу сұралды. 3.2-кестеде балалардың көпшілігі (77,5%) ата-анасымен тұрақты түрде тұратынын айтқаны көрсетілген. Балалардың 14,0%-ы тек анасымен, ал 1,2% – тек әкесімен тұрады. Бұдан бөлек, балалардың тек 4,5%-ы анасымен және өгей әкесімен тұрса, 0,8%-ы әкесімен және өгей шешесімен тұрады. Ал балалардың 2,0%-ы ата-анасымен емес, өзге туыстарымен тұратын болып шықты.

3.2-кесте. Балалардың отбасылары (сауалнама)		
	Іріктеме N=4207	
	n	%
Ата-анасы	3259	77,5%
Тек анасы	589	14,0%
Тек әкесі	49	1,2%
Анасы және өгей әкесі	190	4,5%
Әкесі және өгей шешесі	34	0,8%
Ата-анасы жоқ, өзге туыстарымен	86	2,0%

Балалардан отбасыларындағы тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы сұралды. 3.3-кестеде, балалардың 18,2%-ы отбасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылықпен кезігетінін айтқан, оның ішінде балалардың 9,3%-ы ата-аналары бір-бірімен ұрсысып, төбелесетінін, ал 12,6%-ы ата-аналарының тарапынан психологиялық немесе физикалық зорлық-зомбылыққа ұшырайтынын айтқан (яғни, ата-аналары оларды мысқылдап, ұялтып не мазақ қылып отырады және/немесе жазалау мен тәртіпке шақыру үшін соққыға жығады).

3.3-кестеде өз отбасыларындағы тұрмыстық зорлық-зомбылық жайлы айтқан 764 баланың тек 11,6%-ы ғана мұғалімнің олардың отбасындағы мәселелер жайында білетінін айтқан.

3.3-кесте. Отбасындағы зорлық-зомбылық (сауалнама)		
	Іріктеме N=4207	
	n	%
Отбасындағы зорлық-зомбылық	764	18,2%
Ата-аналар бір-бірімен ұрсысып, төбелеседі	390	9,3%
Ата-ананың балаға жасайтын зорлық-зомбылығы (мазақтау, кемсіту, балағаттау, ұру)	528	12,6%
	Отбасында зорлық-зомбылықты бастан өткізді N=764	
Мұғалім отбасындағы қиындықтар туралы біледі	89	11,6%

Сауалнамалар сондай-ақ балалардың өз ата-аналарына бауыр басу деңгейін өлшеу үшін де әзірленді. Ата-анаға бауыр басу дегеніміз – баланың қамқорлық, қауіпсіздік және қорғалғаны туралы сезімін қалыптастыратын, бала мен ата-ана арасындағы (не қамқоршысы арасындағы) қарым-қатынас (2). Аталған жағдайда, ол балалардың ата-анасының өздерінің мақсаттары мен қызығушылықтарына қолдау көрсететінін, қиындықтары мен алаңдаушылығын түсінетінін, олардың не ойлайтынын, сезінетінін, айтқандарын еститінін, өздеріне көмектесу үшін уақыт бөлетінін сезінуін білдіреді. Ата-анаға бауыр басу тәртіп пен білім беру сияқты тәрбие аспектілерін ерекшеленеді (3).

Ата-анаға бауыр басу деңгейінің межелігі жеті сұрақтан құралды, оларға жауап бере отырып, балалар 14 ұпай жинай алады (Қосымшаның 1-кестесін қараңыз). 14 ұпайлық межеліктен 0 мен 7 ұпай аралығында жинаған балалардың ата-анасына бауыр басу деңгейі төмен, ал 8 бен 14 ұпай аралығында жинаған балалардың ата-аналарына бауыр басу деңгейі жоғары деп бағаланды. 3.4-кестеде, іріктемедегі барлық баланың 8,1%-ының ғана ата-анасына бауыр басу деңгейі төмен болған, ал 91,6%-ының ата-анасына бауыр басу деңгейі жоғары болып шыққан.

3.4-кесте. Ата-анасына бауыр басу (сауалнама)		
Ата-анасына бауыр басу	Іріктеме N=4207	
	n	%
Төмен	340	8,1%
Жоғары	3852	91,6%

Тіршілік жағдайына, сыныптағы оқуына немесе қалалық не ауылдық өңірде тұруына негізделген айырмашылықтың болмағаны секілді, ұлдар мен қыздар арасында ата-анасына бауыр басу тұрғысынан келгенде айырмашылық байқалмады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықпен байланысты тәжірибе мен балалардың ата-анасына бауыр басуы арасындағы байланысты түсінуге ұмтылыс жасалды. 3.5-кесте көрсетілгендей, балалардың көпшілігі ата-аналарына бауыр басқандарымен, отбасындағы зорлық-зомбылық туралы хабарлаған балаларда отбасында тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалармен

салыстырғанда (5,6%) ата-анасына бауыр басу ықтималдығы айтарлықтай төмен болған (19,7%). Бұл мәліметтер отбасындағы зорлық-зомбылықтың бала-ата-ана қарым-қатынасына және балалардың ата-анасына бауыр басуына теріс ықпал ететіндігін көрсетеді.

3.5-кесте. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың ата-анасына бауыр басу деңгейіне әсері (сауалнама)				
	Ата-анасына бауыр басу деңгейі төмен N=4207		Ата-анасына бауыр басу деңгейі жоғары N=4207	
	n	%	n	%
Отбасындағы зорлық-зомбылық				
Жоқ	190	5,6%	3227	94,4%
Иә	150	19,7%	610	80,3%

Ашу-ыза мен агрессияға бейімділік

Қолдағы бар мектептердегі зорлық-зомбылық туралы зерттеулер мектепте зорлық-зомбылық көрген балалардың мінездемесіне баса назар аударады, бірақ сол мектептегі зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалардың эмоциялары туралы ақпарат аз. Ал, балалардың мінез-құлқына ашу-ыза мен агрессия сияқты эмоциялар әсер ететіні белгілі (3). Расында да, кейбір балалар өзінің ашу-ыза мен агрессиялық эмоцияларын басқара алмайды, бұл өзін-өзі бақылауды жоғалтып, басқаларға қатысты агрессиялық әрекеттерге баруға әкеледі.

Бұл зерттеу балалардың ашу-ыза мен физикалық агрессияға бейімділігін өлшеу мақсатында әзірленді. Ашу-ыза межелігі мен физикалық агрессия межелігі бес сұрақтан құралды (Қосымшаның 2-кестесін қараңыз). Балалар екі межелікте бар болғаны он ұпай ғана жинап алады. Балалар 10 ұпайлық межелікте 0-ден 5 ұпайға дейін жинаса, ашу-ызаға бейімділігі төмен және физикалық агрессияға бейімділігі төмен деп, ал 6-дан 10 ұпай аралығында жинаса, ашу-ызаға бейімділігі жоғары және физикалық агрессияға бейімділігі жоғары деп бағаланды. 3.6-кестеде көрсетілгендей, сауалнамаға қатысқан 4207 баланың басым көпшілігі ашу-ызаға бейімділігі төмен (70,9%) және физикалық агрессияға бейімділігі төмен (70,2%) деп бағаланған. Ал, сонымен бірге, балалардың

29,1%-ының ашу-ызаға бейімділігі жоғары және 29,8%-ының физикалық агрессияға бейімділігі жоғары болған. Басқаша айтқанда, балалардың шамамен үштен бірінің ашу-ыза мен физикалық агрессия межелігі бойынша бейімділігі жоғары болып шыққан.

3.6-кесте. Ашу-ыза мен физикалық агрессия (сауалнама)		
	Іріктеме N=4207	
	n	%
Ашу-ыза		
Бейімділігі төмен	2982	70,9%
Бейімділігі жоғары	1225	29,1%
Физикалық агрессия		
Бейімділігі төмен	2954	70,2%
Бейімділігі жоғары	1253	29,8%

3.1-суретте, балалардың ашу-ыза мен физикалық агрессиясы бір-бірімен байланысты екені көрсетілген (Қосымшаның 3-кестесін қараңыз). Басқаша айтқанда, ашу-ызаға бейімділігі жоғары балалардың (52,5%), ашу-ызаға бейімділігі төмен (20,5%) балалармен салыстырғанда, физикалық агрессияға бейімділігі жоғары. Ал, сонымен бірге, ашу-ызаға бейімділігі төмен балалардың (79,5%), ашу-ызаға бейімділігі жоғары (47,5%) балалармен салыстырғанда, физикалық агрессияға бейімділігі де төмен болған.

Сондай-ақ, балалардың отбасындағы зорлық-зомбылық тәжірибесі мен олардың ашу-ыза мен физикалық агрессияға бейімділігі арасындағы байланысты түсіну үшін талдау жүргізілді. 3.7-кестеде отбасындағы зорлық-зомбылық туралы айтқан балалардың ашу-ызаға жоғары бейімділік (47,9%) және физикалық агрессияға жоғары бейімділік (39,5%) туралы айту мүмкіндігі де отбасыларындағы зорлық-зомбылық туралы еш нәрсе айтпаған балалармен салыстырғанда біршама болған (сәйкесінше, 24,8% және 27,5%). Бұл деректер, зорлық-зомбылық, ата-аналар арасындағы төбелес, ұрыс-керіс, психологиялық және физикалық зорлық-зомбылыққа ұшырайтын балалар бар отбасыларында өсіп келе жатқан балалардың эмоциялары да қалыпты болмауына, ол ашу-ызаның ұлғаюына, физикалық агрессияға бейімділіктің артуына әкеледі. Осы қорытындыларға негізделе

3.7-кесте. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың ашу-ыза мен физикалық агрессияға әсері (сауалнама)

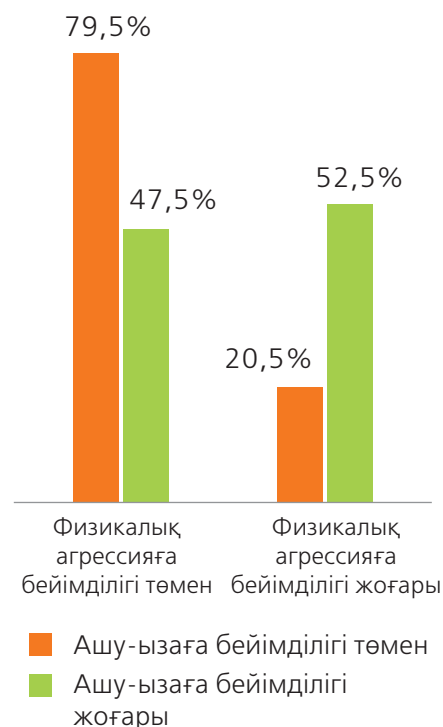
	Ашу-ыза N=4207				Физикалық агрессия N=4207			
	Бейімділігі төмен		Бейімділігі жоғары		Бейімділігі төмен		Бейімділігі жоғары	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Жоқ	2576	75,2%	850	24,8%	2485	72,5%	941	27,5%
Иә	398	52,1%	366	47,9%	462	11,0%	302	39,5%

отырып, балаларды қорғау жүйелері және мектептерде тұрмыстық зорлық-зомбылық байқалған отбасылар мен осындай отбасыларда тәрбиеленіп жатқан балалармен жұмыс істеу үшін әзірленген бағдарламалардың болуы аса маңызды. Араласудың осындай бағдарламалары отбасыларындағы зорлық-зомбылық пен отбасыларындағы балаларға қатысты зорлық-зомбылық деңгейін азайту үшін ғана емес, отбасындағы зорлық-зомбылық жағдайында өмір сүріп жатқан балаларды түсіну, олардың ашу-ыза мен физикалық агрессияға бейімділігімен жұмыс істеу тұрғысынан да маңызды болып табылады.

3.8-кесте ұл балалардың (38,4%, 3-тен 1-і) физикалық агрессияға бейімділігі қыздармен (21,4%, 5-тен 1-і) салыстырғанда әлдеқайда жоғары екенін көрсетеді. Қыздар мен ұлдардың арасында ашу-ызаға бейімділік бойынша үлкен айырмашылық байқала қойған жоқ. Оқу сыныбы бойынша, 3.8-кестеде балалардың ашу-ыза мен физикалық агрессияға бейімділігі өзгеріссіз қалатыны, тек олардың жасы өсіп, жоғары сыныптарға барғанда аздап жоғарылайтынын көрсетті. Осылайша, 8, 9 және 10-сыныптарда оқушылардың

3.1-сурет.

Ашу-ызаның физикалық агрессияға әсері

3.8-кесте. Жыныстың, оқу сыныбының, қала не ауылдық жерде тұрудың ашу-ыза мен физикалық агрессияға әсері (сауалнама)

	Ашу-ыза N=4207				Физикалық агрессия N=4207			
	Төмен		Жоғары		Төмен		Жоғары	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Жынысы								
Қыздар	1492	69,7%	648	30,3%	1681	78,6%	459	21,4%
Ұлдар	1490	72,1%	577	27,9%	1273	61,6%	794	38,4%
Сынып								
5-сынып	555	75,6%	179	24,4%	542	73,8%	192	26,2%
6-сынып	578	75,5%	188	24,5%	584	76,2%	182	23,8%
7-сынып	534	74,6%	182	25,4%	498	69,6%	218	30,4%
8-сынып	478	68,8%	217	31,2%	475	68,3%	220	31,7%
9-сынып	471	67,5%	227	32,5%	466	66,8%	232	33,2%
10-сынып	366	61,2%	232	38,8%	389	65,1%	209	34,9%
Қала/ауыл								
Қала	1588	69,5%	697	30,5%	1547	67,7%	738	32,3%
Ауыл	1394	72,5%	528	27,5%	1407	73,2%	515	26,8%

ашу-ыза мен физикалық агрессияға бейімділігі 5, 6 және 7-сыныптарда оқыған кезінен біраз жоғары екені байқалады.

Сондай-ақ, 3.8-кестеде қала мектептерінде оқитын балалардың ашу-ызаға бейімділік деңгейінің жоғарылығы (30,5%) мен физикалық агрессияға бейімділігінің жоғарылығы (32,3%) ауылдық мектептерде оқитын балалармен салыстырғанда соншалықты көп емес екенін көрсетті (тиісінше 27,5% және 26,8%).

Мектепке бауыр басу

Сауалнама сондай-ақ балалардың мектепке бауыр басу деңгейін өлшеу үшін әзірленген, оның ішінде балалардың өздерін мұғалімдерге және мектептегі басқа балаларға қаншалықты жақын сезінетінін, мектепте болуға қуана келісетінін бағалау да кіреді. Қолданыстағы зерттеулердің көрсетуінше, мектептегі зорлық-зомбылық баланың мектепке бауыр басуына кері ықпал етеді, басқаша айтқанда, мектепке бауыр басу деңгейі төмен балалардың арасында мектепте зорлық-зомбылық жасау және/немесе оның куәгері болу мүмкіндігі әлдеқайда жоғары. (4, 5).

Мектепке бауыр басу межелігінде балалардың сұрақтарға жауап бере отырып, жалпы 11 ұпай жинауы мүмкін 11 сұрақ қамтылды. 11 ұпайлық межеліктен 0 мен 6 аралығында жинаған балалар мектепке бауыр басу деңгейі төмен, ал 7 мен 11 аралығында ұпай жинаған балалар мектепке бауыр басу деңгейі жоғары деп бағаланды. 3.9-кестеде, сауалнамаға қатысқан балалардың басым көпшілігінің (95,9%) мектепке бауыр басу деңгейі жоғары, ал 2,7%-ында мектепке бауыр басу деңгейі төмен екені көрсетілген. Балалардың оқу сыныбы немесе олардың қалалық/ауылдық мектептерде оқуы бойынша мектепке бауыр басуында айтарлықтай айырмашылықтар болған жоқ.

3.9-кесте. Мектепке бауыр басу (сауалнама)

	Іріктеме N=4207	
	n	%
Мектепке бауыр басу		
Төмен	170	4,0%
Жоғары	4036	95,9%

Балалардың мектепке бауыр басуы, ата-аналарына бауыр басуы және ашу-ыза мен физикалық

агрессияға бейімділігі арасында өзара байланысты түсіну үшін талдау жүргізілді. 3.10-кестеде көрсетілгендей, ата-аналарына бауыр басу деңгейі төмен балалар үшін (8,8%) ата-аналарына бауыр басу деңгейі жоғары (3,6%) балалармен салыстырғанда мектепке бауыр басу деңгейі төмен болған. Бұдан бөлек, ашу-ызаға бейімділігі жоғары (6,8%) және физикалық агрессияға бейімділігі жоғары (7,0%) балалардың ашу-ызаға бейімділігі төмен балалармен (2,9%) және физикалық агрессияға бейімділігі төмен балалармен (2,8%) салыстырғанда мектепке бауыр басу деңгейі де тым төмен болған.

3.10-кесте. Балалардың мектепке бауыр басуы, ата-аналарына бауыр басуы және ашу-ыза мен физикалық агрессияға бейімділігі (сауалнама)

	Іріктеме N=4207			
	Мектепке бауыр басу деңгейі төмен		Мектепке бауыр басу деңгейі жоғары	
	N	%	n	%
Ата-аналарына бауыр басуы				
Төмен	30	8,8%	309	91,2%
Жоғары	139	3,6%	3713	96,4%
Ашу-ызаға бейімділігі				
Төмен	87	2,9%	2894	97,1%
Жоғары	83	6,8%	1142	93,2%
Физикалық агрессияға бейімділігі				
Төмен	82	2,8%	2871	97,2%
Жоғары	88	7,0%	1165	93,0%

Мектептегі зорлық-зомбылық және балалар арасындағы кемсітушілік

Бұл бағалаудың басым бағыттарының бірі ретінде балалардың мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке ұшырауы алынды. Зерттеудің мақсаты балалардың соңғы жыл ішінде мектептегі зорлық-зомбылықтың түрлі нысандары мен кемсітушілікке қаншалықты дәрежеге ұшырағанын, куәгер болғанын және/немесе өздері жасағанын (әдетте бұзақы деп аталады, яғни, басқа, әсіресе, әлсіз және жасы кіші балаларға қатысты қорқыту, агрессивтік, қатыгездік танытатын балалар) анықтау болып табылды.

Осы зерттеуде қарастырылған мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік нысандары мынадай әрекеттерді қамтыды:

- психологиялық зорлық-зомбылық (мазақтау не келеке ету, қорқыту, басқа баланың заттарына ақау түсіру не тартып алу, басқа балалардың баланы жақсы көрмеуі үшін алдау);
- физикалық зорлық-зомбылық (итеру, ығыстыру, аяқтан шалу не тебу, ұру, физикалық жарақаттар, затпен/қарумен қорқыту не шабуыл жасау);
- ақша бопсалау (баладан ақша бопсалау не тартып алу);
- сексуалдық сипатта сөз айту мен қысым көрсету (басқа баланың жыныстық мүшелеріне қол тигізу/ұстап алу, басқа бала туралы сексуалды сипаттағы әзілдер);
- кибербуллинг (баланы ұялту/қорқыту үшін хабарлама не бейне жіберуге Интернетті/ұялы телефонды пайдалану);
- кемсітушілік (қыздардың ар-намысына тиетін сөздер айту, ұлтына, терісінің түсіне, киімі не тұрған жеріне, дініне байланысты жағымсыз қарым-қатынас/мазақтау, мүгедек болуына байланысты жағымсыз қарым-қатынас/мазақтау).

Бұл санаттар мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік туралы

халықаралық әдебиет ұғымдарымен сәйкес келеді.

3.11-кестеде, барлық іріктеп алынған 4207 баланың 66,2%-ының (3-тен 2-сі) соңғы жылы мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке ұшырағаны көрсетілген. Нақтырақ айтқанда, балалардың 63,6%-ы (3-тен 2-сі) балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгерлері, 44,7%-ы балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің құрбандары, ал 24,2%-ы (4-тен 1-і) – өткен жылдың ішінде басқа балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік жасағаны көрсетілген.

3.11-кестеде сондай-ақ зерттеу барысында өлшенген зорлық-зомбылық түрлері келтіріледі. Психологиялық зорлық-зомбылық бойынша, балалардың 60,0%-ы өткен жылы мектепте психологиялық зорлық-зомбылыққа ұшыраған, оның ішінде балалардың 50,2%-ы (2-ден 1-і) психологиялық зорлық-зомбылықтың куәгерлері, 40,0%-ы, психологиялық зорлық-зомбылықтың құрбандары және 14,0%-ының өткен жылы мектепте психологиялық зорлық-зомбылық жасағаны көрсетілген.

Ал физикалық зорлық-зомбылыққа келсек, балалардың 52,8%-ы (2-ден 1-і) өткен жылы мектепте физикалық зорлық-зомбылыққа

3.11-кесте. Балалардың мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке ұшырауы (сауалнама)

Өткен жылдың ішінде:	Іріктеме N=4207							
	Барлық зорлық-зомбылыққа ұшырағандар ¹		Куәгерлер		Құрбандар		Куәгерлер Құрбандар	
	n	%	N	%	n	%	n	%
Зорлық-зомбылық пен кемсітушілік (барлық түрі)	2784	66,2%	2676	63,6%	1880	44,7%	980	24,2%
Психологиялық зорлық-зомбылық	2523	60,0%	2113	50,2%	1684	40,0%	587	14,0%
Физикалық зорлық-зомбылық	2220	52,8%	1985	47,2%	900	21,4%	660	15,7%
Ақша бопсалау	411	9,8%	358	8,5%	81	1,9%	25	0,6%
Жыныстық сипатта сөз айту мен қысым көрсету	601	14,3%	312	7,4%	356	8,5%	121	2,9%
Кибербуллинг	128	3,0%	---	---	99	2,4%	42	1,0%
Кемсітушілік	1632	38,8%	1520	36,1%	654	15,5%	190	4,5%

¹ Барлық зорлық-зомбылыққа ұшырағандар = куәгерлер + құрбандар + жасағандар (кейбір балалар екі рөлде көрінген).

ұшыраған. Нақтырақ айтқанда, балалардың 47,2%-ы физикалық зорлық-зомбылықтың куәгерлері, 21,4%-ы – физикалық зорлық-зомбылықтың құрбандары, ал 15,7%-ы мектепте физикалық зорлық-зомбылық жасаған.

3.11-кестеде сондай-ақ балалардың 9,8%-ы өткен жылдың ішінде мектепте балалардың өзге балалардан ақша бопсалағанын (тартып алғанын) көргені белгілеген, оның ішінде балалардың өзге балалардан ақша бопсалағанын көрген балалар – 8,5%, бопсалау құрбаны болған балалар – 1,9% және өздері ақша бопсалаған балалар – 0,6%.

Жыныстық сипатта сөз айту мен қысым көрсетуге келсек, балалардың 14,3%-ы мектепте зорлық-зомбылықтың осы түріне кезіккен. Нақтырақ айтқанда, өткен жылы 7,4%-ы балалар арасындағы жыныстық сипатта сөз айту мен қысым көрсетудің куәгері, 8,5%-ы құрбаны болған, ал 2,9%-ы жыныстық сипатта сөздер айтып, қысым көрсеткен. 3.11-кесте сондай-ақ мектептегі кибербуллингтің де таралғанын көрсетеді: балалардың 3,0%-ы өткен жылдың ішінде кибербуллинге тап болған, оның ішінде балалардың 2,4%-ы кибербуллинг құрбаны болса, 1,0%-ы өздері кибербуллинг жасаған.

Сондай-ақ, 3.11-кестеде балалардың 38,8%-ы (3-тен 1-і) өткен жылы балалар арасындағы кемсітушілікке кезіккен. Атап айтқанда, 36,1%-ы (3-тен 1-і) өткен жылдың ішінде мектептегі балалар арасындағы кемсітушіліктің куәгерлері болған, ал 15,5%-ы – кемсітушілік құрбаны болған, қалған 4,5%-ы өздері басқаларға қатысты кемсітушілік жасаған.

Әдетте, мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгерлері және құрбандары

болған балалар мен зорлық-зомбылық, кемсітушілікті өздері жасаған балалар арасындағы шекара соншалықты қатты ерекшеленбейді. Балалар қандай да бір санатқа ғана кіріп қоймайды. Мысалы, мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгері болған бала осындай зорлық-зомбылықтың құрбаны да болуы әбден мүмкін, сонымен бірге басқа балаларға қатысты зорлық-зомбылық және кемсітушілік әрекеттерін өздері жасауы да ықтимал. Бұдан бөлек, мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбаны болған балалар өздерінің жанын ауыртқан басқа балалардан өзін-өзі қорғау үшін зорлық-зомбылық жасауы мүмкін. Бұл 3.12-кесте және 3.2-суретте көрсетілген.

3.12-кестенің көрсетуінше, мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік куәгері болған балалар мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбаны болғанын да хабарлаған. Сондай-ақ, мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік куәгері болған балалардың 34,8%-ы (3-тен 1-і) өздері де мектепте зорлық-зомбылық жасап, кемсітушілік көрсеткен.

3.12-кестеде сондай-ақ мектептегі зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балалардың 90,2%-ы мектептегі кемсітушіліктің куәгері болғанын көрсетеді.

Мектептегі зорлық-зомбылық құрбаны болған балалардың 37,9%-ы өздері де мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушілік жасағаны туралы айтқан.

3.12-кестенің көрсетуінше, өздері де мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушілік жасаған балалардың 92,1%-ы сондай-ақ мектепте

3.12-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылықтың куәгері, құрбаны және оны жасаған адамның арасындағы айырмашылықтың бұлдырлығы (сауалнама)

	Іріктеме N=4207					
	Куәгер		Құрбан		Зорлық-зомбылық жасаған	
	n	%	n	%	n	%
Мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгері	---	---	1688	66,2%	930	34,8%
Мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің құрбаны	1688	90,2%	---	---	713	37,9%
Мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушілік жасаған балалар	930	92,1%	713	75,9%	---	---

зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгері болған, ал 75,9%-ы мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің құрбаны болған.

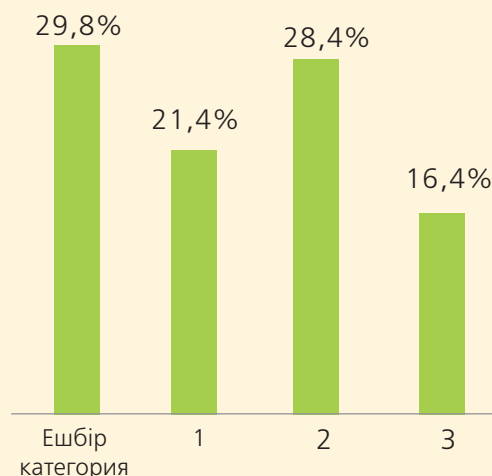
3.2-сурет 3.12-кестеге негізделіп, балалардың 29,8%-ы ғана мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгері, құрбаны не жасаушысы болмағанын көрсетеді. Мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке тап болған балалардың 66,2%-ы (3-тен 2-сі), бар болғаны 21,4%-ы куәгер, құрбан не жасаушы санатына кіргенін байқатады. Ал балалардың 28,4%-ы екі санатқа енген: куәгер, құрбан және/немесе жасаушы; балалардың 16,4%-ы үш санаттың бәріне кіреді: куәгер, құрбан не жасаушы.

Бұл деректер балалардың мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке тап болу деңгейі өте жоғары екенін көрсетеді, балалардың куәгер, құрбан не зорлық-зомбылықты жасаушы ретіндегі рөлін түсіну үшін, мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік оқиғалары туралы барынша көбірек білу қажет. Осы деректердің негізінде, директор мен мектеп қызметкерлерінің мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбаны кім екенін, ал зорлық-зомбылық жасаушының кім екенін көп ретте ажырыта алмай жататыны да байқалды.

3.13-кесте 3.11-кестеде берілген мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің жекелеген түрлері бойынша барынша жан-жақты мәлімет береді (Қосымшадағы 4, 5 және 6-кестелерді қараңыз). Психологиялық зорлық-зомбылық бойынша, балалардың 44,6%-ы өткен жылы балалардың басқаларды мазақтап, оларды келекелеп жатқанының куәгері болған, 25,1%-ы (4-тен 1-і) басқа балалардың өздерін мазақтағаны, күлгені немесе сезімдеріне нұқсан келтірген ауыр сөздер айтқанын хабарлаған; 10,0%-ы өздерінің басқа балаларды мазақтап, күлгенін айтқан. Бұдан бөлек, өткен жылы балалардың 22,0%-ы (5-тен 1-і бір балаларға басқа балалардың қорқытып-үркіткеніне куәгер болған, ал 6,3%-ын басқа балалар қорқытқан, 4,6%-ы өздері басқа балаларды қорқытқан. Сондай-ақ, өткен жылы балалардың 15,2%-ы бір балалардың басқа балалардың заттарын бүлдіріп, тартып алғанына куәгер болған, 5,8%-ы өздерінің заттарын басқа балалардың бүлдіргенін не тартып алғанын хабарлаған, ал 1,1%-ы өздері басқа балалардың заттарын бүлдіріп не тартып алған. Сондай-ақ, психологиялық зорлық-зомбылыққа қатысты, балалардың 26,2%-ы (4-тен 1-ін)

3.2-сурет.

Куәгер, құрбан және мектепте зорлық-зомбылық жасаған адам арасындағы айырмашылықтың бұлдырлығы

басқа балалардың оларды жақсы көрмеуі үшін өздері туралы біреулердің өтірік айтқанын, 3,1%-ы өздері басқа бір бала туралы мектепте жалған ақпарат таратқанын хабарлаған.

Физикалық зорлық-зомбылыққа келетін болсақ, 3.13-кестенің көрсетуінше, балалардың 39,8%-ы (3-тен 1-і) өткен жылы бір балалардың басқаларды итеріп, аяқтан шалып, қағып-соғып не болмаса теуіп жатқанын көрген; ал балалардың 13,5%-ы басқа балалардың өздерін итеріп, аяқтан шалып, қағып-соғып не болмаса тепкенін; 6,2%-ы өздері зорлық-зомбылық жасағанын, яғни басқа балаларды өздері итеріп, аяқтан шалып, қағып-соғып не болмаса тепкенін айтқан. Бұдан бөлек, балалардың 28,0%-ы (4-тен 1-і) бір балалардың басқаларды ұрғанын; 9,1% балалар өздерін басқалардың ұрғанын; ал 12,9%-ы өздері зорлық-зомбылық жасап, басқа баланы ұрғанын айтқан. Сонымен бірге, балалардың 3,8%-ы өткен жылдың ішінде бір балалардың басқа балаларды қандай да бір затпен не қарумен қорқытып не шабуылдағанын; балалардың 1,4%-ы бір балалардың өздерін қандай да бір затпен не қарумен қорқытып не шабуылдағанын; ал 6%-ы өздері зорлық-зомбылықтың осы түрін жасағанын айтқан. Сондай-ақ, 3.13-кесте балалардың 13,0%-ы қандай да бір балаға басқа балалардың тарапынан дене жарақаты жасалғанын көргенін; 9,7%-ына басқа баланың дене жарақатын түсіргенін;

3.13-кесте. Мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің жекелеген түрлері (сауалнама)

	Іріктеме N=4207					
	Куәгер		Құрбан		Зорлық-зомбылық жасаушы	
	n	%	n	%	n	%
Мазақтау не келеке ету						
Қорқыту	1876	44,6%	1057	25,1%	422	10,0%
Басқа баланың заттарына ақау түсіру не тартып алу	924	22,0%	263	6,3%	194	4,6%
Басқа балалардың баланы жақсы көрмеуі үшін алдау	641	15,2%	245	5,8%	47	1,1%
Физикалық зорлық-зомбылық	---	---	1104	26,2%	132	3,1%
Итеру, ығыстыру, аяқтан шалу не тебу						
Ұру	1673	39,8%	567	13,5%	262	6,2%
Физикалық жарақаттар	1176	28,0%	381	9,1%	543	12,9%
Затпен/қарумен қорқыту не шабуыл жасау	546	13,0%	408	9,7%	93	2,2%
Экономикалық зорлық-зомбылық	159	3,8%	59	1,4%	26	0,6%
Баладан ақша бопсалау не тартып алу						
Жыныстық сипатта сөздер айту мен қысым көрсету	358	8,5%	81	1,9%	25	0,6%
Басқа баланың жыныстық мүшелеріне/сексуалды бөліктеріне қол тигізу/ұстап алу						
Бала туралы жыныстық сипаттағы әзілдер	312	7,4%	229	5,4%	57	1,4%
Кибербуллинг	---	---	205	4,9%	95	2,3%
Баланы ұялту/қорқыту үшін хабарлама не бейне жіберуге Интернетті/ұялы телефонды пайдалану						
Кемсітушілік	---	---	99	2,4%	42	1,0%
Қыздардың ар-намысына тиетін сөздер айту						
Ұлтына, терісінің түсіне байланысты жағымсыз қарым-қатынас/мазақтау	---	---	307	7,3%	---	---
Баланың киіміне не тұрған жеріне байланысты жағымсыз қарым-қатынас/мазақтау	780	18,5%	230	5,5%	70	1,7%
Баланың дініне байланысты жағымсыз қарым-қатынас/мазақтау	737	17,5%	158	3,8%	72	1,7%
Балада мүгедектік болуына байланысты жағымсыз қарым-қатынас/мазақтау	221	5,3%	76	1,8%	44	1,0%
Плохое отношение/насмешки из-за наличия у ребенка инвалидности	890	21,2%	248	5,9%	95	2,3%

ал балалардың 2,2%-ы өздері басқа балаларға дене жарақатын түсіргенін көрсетеді.

Жыныстық сипаттағы сөздер айту мен қысым көрсетуге тоқталатын болсақ, 3.13-кесте балалардың 7,4%-ы балалардың бірінің басқа баланың жыныстық мүшелерін/сексуалды бөліктеріне қол тигізгенін/ұстап алғанын көргені туралы; ал балалардың 5,4%-ы басқа

балалардың өздерінің жыныстық мүшелеріне/сексуалды бөліктеріне қол тигізгенін/ұстап алғанын, шымшығанын, соның салдарынан олар өздерін қолайсыз сезінгенін айтқанын көрсетеді. Балалардың тек 1,4%-ы ғана өздері басқа балаларға қысым көрсетіп, олардың жыныстық мүшелеріне/сексуалды бөліктеріне қол тигізгенін/ұстап алғанын айтқан. Және балалардың 4,9%-ы

басқа балалар өздерінің денесі туралы жыныстық сипаттағы қалжыңдар айтып, сөзбен тиіскенін айтқан, ал 2,3%-ы өздері басқа балаларға олардың денесі туралы жыныстық сипаттағы қалжыңдар айтып, сөзбен тиіскен.

Кибербуллинг бойынша, 3.13-кесте балалардың 2,4%-ы өткен жылы мектептегі басқа балалар өздерін ұялту/қорқыту үшін хабарлама не бейне жіберуге Интернетті/ұялы телефонды пайдаланғанын, 1,0%-ы өздері осындай кибербуллинг жасағанын айтқаны көрсетілген.

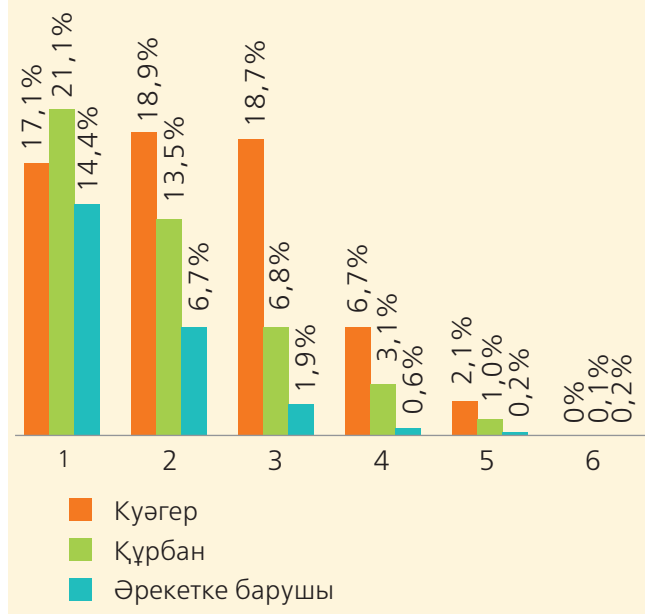
Кемсітушілік бойынша, 3.13-кесте балалардың 21,2%-ы өткен жылы (5-тен 1-і) балалардың басқа балаға олардың мүгедек болуына байланысты жағымсыз қарым-қатынас жасап/мазақтағанын көрген, 5,9%-ы өздерін мүгедектігі үшін басқа балалардың кемсіткенін, балалардың 2,3%-ы өздері басқа балаларға мүгедектігі үшін келемеждегенін айтқан. Бұдан бөлек, балалардың 18,5%-ы басқа балалардың бір балаларға олардың терісінің түсі не ұлтына байланысты жаман қарап, келемеждегенін; 5,5%-ы өздерінің терісінің түсі не ұлтына байланысты кемсітушілікке ұшырағанын, ал 1,7%-ы басқа балаларға олардың терісінің түсі мен ұлтына байланысты жаман қарап, мазақтағанын айтқан.

3.13-кесте бойынша, балалардың 17,5%-ы өткен жылы мектептегі балалардың басқа балаларға олардың киіміне не тұрған жеріне (әлеуметтік-экономикалық мәртебесі), 3,8%-ы өздерінің киіміне не тұрған жеріне байланысты кемсітушілікке ұшыраған, ал балалардың 1,7%-ы мектептегі басқа балаларды киімі не тұрған жеріне байланысты өздері мазақтап, келемеждеген. Сонымен бірге, балалардың 5,3%-ы мектептегі балалардың басқа балалармен олардың дініне (діни сеніміне) байланысты жаман қарап, келемеждегенін көрген; балалардың 1,8%-ы өздерінің дініне (діни сеніміне) байланысты кемсітушілікке ұшыраған; ал балалардың 1,0%-ы өздері басқа балалармен олардың дініне (діни сеніміне) байланысты мазақтап, келемеждеген. Ал балалардың 7,3%-ы мектептегі басқа балалардың өздерінің қыз болғаны үшін ауыр сөздер айтқанын көрсеткен.

Әдетте, балалар мектепте бір емес, бірнеше түрлі зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгері, құрбаны не жасаушысы болып табылады. 3.3-сурет бойынша, балалардың басым бөлігі зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің

3.3-сурет.

Мектепте балалар ұшыраған зорлық-зомбылық нысандарының саны

3.13-кестеде көрсетілген бірнеше түрі (яғни, психологиялық, физикалық, зорлық-зомбылық, бопсалау, жыныстық сипаттағы сөздер мен қысым көрсетудің, кемсітушіліктің) жасалғанының куәгері болған. Атап айтқанда, балалардың 17,1%-ы 3.13-кестеде көрсетілген зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің тек бір түрінің ғана куәгері болса, 18,9%-ы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің екі, 18,7%-ы – үш, 6,7%-ы – төрт, ал 2,1%-ы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің бес түрінің барлығының да жасалғанының куәгері болған.

Құрбандарға келсек, 3.3-суретте көрсетілгендей, балалардың 21,1%-ы 3.13-кестеде берілген зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің тек бір түрінің құрбаны болған. Балалардың 13,5%-ы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің екі, 6,8%-ы – үш, 3,1%-ы – төрт, 1,0%-ы – бес және 0,1%-ы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің 3.13-кестеде берілген алты түрінің де құрбаны болған.

3.3-сурет сондай-ақ, балалардың 14,4%-ы 3.13-кестеде берілген зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің тек бір түрін жасаған, 6,7%-ы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің екі түрін жасаған, 1,9%-ы – үш, 0,6%-ы – төрт, 0,2%-ы – 3.13-кестеде берілген зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің бес не алты екі түрін жасағаны көрсетілген.

Балалардың мектептегі зорлық-зомбылықты түсінуі

Жоғарыда айтылғандай, сауалнамадан бөлек, 40- мектептегі таңдап алынған 402 баламен «бетпе-бет» құрылымданған сұхбат жүргізілген болатын (сұхбат жүргізілген балалар сауалнамаға қатысқан жоқ). Осы тарау барысында балалардың мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілікті қалай түсінетіндігі туралы сандық көрсеткіштерді толықтыру және барынша көлемді ақпарат алу үшін сұхбат барысында алынған деректерге талдау жасалған.

Балаларға сұхбат барысында қойылған алғашқы сұрақ: *«мектептегі зорлық-зомбылық» терминін қалай түсінесің?». Сұхбаттар талдану барысында, балалардың «мектептегі зорлық-зомбылық» термині туралы түсініктері біршама шектеулі екендігін және әр бала бұл терминді әр түрлі түсінетіндігін көрсетті. Кейбір балалар мектептегі зорлық-зомбылық жайлы тым аз біледі екен, оны тек «ұрып-соғу» деген бір ғана нысанмен анықтады [393]; балалардың көпшілігі бұл терминді екі не одан көп әрекет түрімен түсіндірді, мысалы: «Әр түрлі типтер бар, мысалы, біреуді ұрып жіберу, жыныстық актіге мәжбүрлеу, біреу үшін қиындықтар тудыру, біреуден ақша тартып алу»*

[244]. Балалармен жүргізілген сұхбат барысында алынған деректер, балалар зорлық-зомбылық деп сәйкестендірген зорлық-зомбылықтың әр түрі жекелеп шифрланды. Сұхбатқа қатысқан 402 баланың 3,0%-ы ғана мектептегі-зорлық зомбылыққа анықтама бере алмады және терминді түсінбеді.

Балалардың көпшілігі (76,0%-ы) мектептегі зорлық-зомбылықты физикалық зорлық-зомбылық, атап айтқанда, мектептегі оқушылар арасында орын алатын төбелес, соққыға жығу ретінде ғана түсінеді. Мектептегі зорлық-зомбылықты басқа балалардан ақша тартып алумен, бопсалаумен айналысатын балалардың әрекеті ретінде түсінетіндердің саны бұдан біраз аз (49,0%), психологиялық зорлық-зомбылық ретінде түсінетіндердің саны көп емес, мысалы, олар мектептегі зорлық-зомбылықты басқалардың мазақтауы, келекеге ұшыратуы, өзгелерді ренжіту не кемсіту үшін ауыр сөздер айту деп ұғады (46,0%). Кейбір балалар мектептегі жоғары сынып оқушыларының кішкентайларды мазақтап, ақшаларын тартып алатынын да айтты.

«Бұл ересек балалардың кішкентайлардан ақша бопсалауы, кішкентайлар ақша әкелмесе, үлкен балалар оларды ұрып-соғады» [398].

Бұдан бөлек, балалардың аз бөлігі мектептегі зорлық-зомбылық ретінде балалардың басқа балаларды олардың қалауынан тыс нәрселер жасауға итермелеуі (8,0%) және мектептердегі ұл балалардың қыз баларға қатысты жыныстық сипаттағы қысым көрсетуі (4,0%), оның ішінде ұлдардың қыздардың денесіне қол тигізуі, оларды еркінен тыс жыныстық қатынасқа тартқысы келуі не қыз баларға қатысты жыныстық зорлық жасауға тырысуы деп түсіндірді. Тек екі бала ғана мектептегі зорлық-зомбылық нысанын кибербуллинг түрінде көрсетті, атап айтқанда, бір баланы басқа баланың ұрып-соғып, ренжітіп жатқанын ұялы телефонға түсіріп алу деп түсіндірді. Және тек бір бала ғана мектептегі зорлық-зомбылыққа «дене кемістігі не ақыл-ой кемістігі бар балаларды кемсіту» деп анықтама берді. [49].

Балалардың 9,0%-ы мектептегі зорлық-зомбылықты оқытушылардың балаларға қатысты жағымсыз қарым-қатынасы, атап айтқанда, сыныптастардың алдында ұялтып, кемсіту үшін психологиялық қысым жасауы, сыныпта тәртіп орнату, балаларды бақылауда ұстау үшін оларды қолмен, қатты заттармен ұру деген анықтама берді. Кейбір балалар сондай-ақ балалар тарапынан мұғалімдерге де зорлық-зомбылық жасалып жататынын еске түсірді.

Балалар мектептегі зорлық-зомбылық туралы не айтады?

Сұхбаттар барысында алынған мәліметтер мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық сипаты мен дәрежесін түсіну үшін шифрланып, талданды. Сұхбатқа қатысқан 402 баланың 17,0%-ы ғана мектептегі зорлық-зомбылық немесе кемсітушіліктің куәгері болмағанын хабарлаған, ал 37,0%-ы мектептегі зорлық-зомбылық немесе кемсітушілікке ұшырамағанын айтқан. Басқаша айтқанда, сұхбат жүргізілген балалардың көпшілігі оқушыларға арналған сауалнамаларда өлшенген мектептегі зорлық-зомбылық немесе кемсітушіліктің бір немесе бірнеше нысанының куәгері (83,0%) және/немесе құрбаны (63,0%) болғанын хабарлаған. Бұдан бөлек, сұхбатқа қатысқан балалардың 39,0%-ы мектептегі өздері куәгер болған зорлық-зомбылық немесе кемсітушіліктің жақында, соңғы бір не екі айдың (2012 ж. қыркүйегі-қазаны) ішінде орын алғанын хабарлаған.

Салыстыру үшін, балалардың 23,0%-ы өткен жылы орын алған мектептегі зорлық-зомбылық немесе кемсітушілік оқиғаларын (қыркүйек 2011 ж. – мамыр 2012 ж.), 5,0%-ы екі жыл бұрынғы оқиғаларды (қыркүйек 2010 ж. – мамыр 2011 ж.), және 2,0%-ы үш не одан да көп жыл бұрын орын алған оқиғаны естеріне түсірген.

Бұл бөлімде сұхбат барысында балалардың 3.11-кестеде көрсетілген мектептегі зорлық-зомбылық немесе кемсітушіліктің түрлі нысандары бойынша өз тәжірибесіне қатысты өз сөздерімен жеткізген мәліметтері келтірілген (мектептегі зорлық-зомбылық немесе кемсітушілікті жасаған балалардың пікірлері осы бөлімде кейінірек беріледі).

Физикалық зорлық-зомбылық

Сұхбат жүргізілген 402 баланың 59,0%-ы (1/2) мектепте балалар арасындағы зорлық-зомбылықтың куәгері болғанын айтқан, 23,0%-ы (шамамен 4-тен 1-і) физикалық зорлық-зомбылықтың құрбаны болған. Төменде келтірілген үзінділерде балалар мектепте орын алатын зорлық-зомбылық оқиғалары туралы айтады. Балалармен жүргізілген сұхбаттардан алынған үзінділерді оқу барысында балалар естеріне түсірген физикалық зорлық-зомбылықтың көптеген жағдайлары әдетте балалар арасындағы психологиялық зорлық-зомбылық белгілерімен байланысты екенін түсіну өте маңызды (мысалы, мазақтау, балағаттау, келекелеу). Әдетте психологиялық зорлық-зомбылық физикалық зорлық-зомбылыққа әкеліп отырған.

«Басқа сыныпта оқитын екі бала менің досымның намысына тиді; ол бұған төзіп тұра алмай, біреуін ұрып жіберді. Келесі күні ол екеуі оның өзін ұрды. Бұл өткен жылы болған еді» [301].

«Біздің сыныпта ұлдар жиі төбелеседі. Олар алденеге ашуланып, төбелесе бастайды немесе одан бір нәрсе сұрасаң не ұл баланың көңілкүйі болмаса да, ол төбелесе кетуі мүмкін. Олар басқаларды үнемі мазақтайды, итереді, кітаппен қойып қалуы да мүмкін. Бұл күн сайын орын алады десе де болады» [149].

«Биыл қыркүйектің орта шеніне қарай мен бір ұлмен төбелесіп қалдым. Ол параллель сыныпта оқиды. Ол мені балағаттап, мазақтады, анам

туралы жаман сөздер айтты. Ол маған: «Әй, сен бері кел» деді. Мен оған қарамай, өз бетіммен кете бергем, ол балағаттай бастады. Кейде біз осылай төбелесіп қаламыз, ал кейде жай ойнап та төбелесуіміз мүмкін, бірақ соңы шын төбелеске де айналып кететін кездер болады. Иә, біз кәдімгідей төбелестік, бір-бірімізді ұрдық, мен де ұрдым; бірақ біз қатты төбелеспейміз. Мен ешкімге ешнәрсе айтпаймын» [261].

«Биыл менің досыма балалар тиіскен бір-екі оқиға болды. Оны қатты соққыға жықты. Жақында басқа сыныптың төрт оқушысы маған тиісті. Мұндай кейде болып тұрады» [233].

Балалар физикалық зорлық-зомбылықтың сыныпта жиі болып тұратынын, бұл сыныпта ғана емес, үзіліс кезінде дәлізде, балалар бір кабинеттен екінші кабинетке ауысқан кезде де орын алатынын айтқан. Келесі үзінділер мектепте балалар арасындағы психологиялық және физикалық зорлық-зомбылықтың өзара байланысты екенін көрсетеді.

«Үзіліс кезінде біз басқа кабинетке бара жатқанбыз. Бір ұлды жоғары сынып оқушысы ұрып жіберді. Бұдан кейін әлгі жоғары сынып оқушысы оның намысына тиетін сөздер айта бастады, ал біздің сыныптасымыз оған жауап қайтарып, қарсы ұрып жіберді. Ол жоғары сынып оқушысы бұдан бұрын да үзілістерде оның намысына тиетін сөздер айтатын, кейде сабақтан соң да солай істейтін, бұл жолы олар төбелесе бастады. Олар бір-бірін жұдырықпен ұрып, қатты төбелесті. Олар екеуі ең тентек балалардың қатарынан еді. Бұл өткен жылы болды» [274].

«Біздің сыныпта үнемі басқаларды мазақтап, намысына тиетін бір ұл бар. Ол мені де мазақтаған. Бүгін ол мені тағы да мазақтады; ол осылай жиі істейді. Бүгін дене тәрбиесі сабағынан кейін осы жағдай орын алды. Сол ұл мені де, басқа балаларды да тебеді, ұрады. Қыздарды да ұрады. Маған тиісетін де сол — жалғыз ұл. Ол мұғалімдерді тыңдамайды, басқа балаларға ылғи қол жұмсайды» [216].

Сынып пен дәлізден тыс, балалар, атап айтқанда, дене тәрбиесі сабағы кезінде немесе мектепте өткізілетін спорттық шаралар кезінде, дене тәрбиесі сабағының алдында не соңынан киім ауыстыратын жерде зорлық-зомбылықтың куәгері болатынын айтады.

«Шамамен екі апта бұрын дене тәрбиесі сабағында киім ауыстыратын жерде екі ұл бала төбелесіп қалды. Олар екеуі де менің сыныбымда оқиды. Біреуі екіншісін қатты соққыға жығып, мұрнын бұзды. Кезекші оқушылар және сыныптағы бір қыз араға түсті. Мұғалімдер бұл төбелес туралы мұрны бұзылған баланың анасы полицияға шағым түсірген кезде ғана білді. Бұл екі аптадай бұрын орын алды» [140].

«10-сыныптың бір оқушысы мені былтыр соққыға жықты. Мен оны байқамай ойын кезінде қағып кеткен болатынмын. Ол маған: «Жан-жағыңа неге қарамайсың? Өзіңше болып қалғаның ба?» деп ұрып жіберді. Бұл қаңтарда ма, ақпанда ма, қашан болғанын ұмыттым. Бірақ қыста болғаны анық, себебі ол мені қарға итеріп жіберген еді. Мен бұл жағдай туралы ағама айтқанмын, бірақ ол ана ұлдан қорқатын, сондықтан еш нәрсе дей алмады» [353].

Бұл сұхбаттар физикалық зорлық-зомбылық жасауға қатысушылардың бірінің не екеуінің де түрлі жарақат алуы мүмкін екенін, кейде балаларға дене жарақаттарын алуына байланысты медициналық көмек қажет болатынын көрсетті. Мысалы, бір бала былай деді:

«Біздің сыныпта басқа баларды үнемі соққыға жығатын бір ұл бар. Бірде ол жоғары сыныптың бір оқушысының намысына тиген, ол оны ұрып жіберді. Ол құлап қалды да, орындыққа соғылды. Мұрнынан қан ақты. Оны ауруханаға апарған, сөйтсе, миы шайқалыпты. Бұл екі жыл бұрын болды» [54].

«Мен төбелесіп қалдым. Танымайтын үш бала маған келіп тиісе бастады. Олар мені мазақтады, пышақ көрсетіп, аяғымды тіліп жіберді. Аяғымнан қан ағып, олар қашып кетті» [24].

«Мен жаңадан келген оқушы болатынмын. Мені қабылдамады. Үнемі кемітіп, намысыма тиді, мазақтады, соққыға жықты. Мені қатты ұрған кездер болды, денем көгеріп қалатын. Кейде мұны жалғыз бала, кейде топ болып жасайды» [379].

«Ұлдар бізді аяқтан шалады, итереді, бірақ бұл сирек болады. Мұны бізге жоғары сыныптың ұлдары жасайды, ал біз кіші сыныптарға жасаймыз. Біреу құлап қалса, күлеміз. Бұл қазір де,

аптасына бір рет болып тұрады. Бірде мені біреу аяқтан шалды, мен баспалдаққа құлап қалдым; қолым сына жаздады, сүйегім шытынады. Қолыма гипс салды. Кейде мұны жалғыз оқушы жасайды, кейде топпен» [16].

«Мен бір қызға араша түспек болдым. Оған бір ұл өшіргіш лақтырып, ренжітті. Мен өшіргішті оған лақтырдым. Біз мектеп дәлізінде төбелесе бастадық. Кезекші мұғалім келіп, араға түсті. Мен оны мұрнынан, ал ол мені көзімнен ұрып жіберді» [25].

Балалар сондай-ақ кейде басқа балалардың сабақ біткенін әдейлеп күтетінін, содан кейін бір-бірімен төбелесетінін, олардың зорлық-зомбылық әрекеттерін ешкім көріп қоймауы, мектеп әкімшілігі не ата-аналар, немесе мектеп қызметкерлері араға түспеуі үшін мектептен тыс жерде жасайтынын да айтты.

«Мен мектептің артында төрт баланың төбелесіп жатқанын көрдім. Олар бір сыныпта оқитын. Төбелес себебі біреуінің екіншісімен амандаспауы екен, олар осы себеппен «стрелка белгілеп», мұғалімдер көріп қоймауы үшін сабақтан кейін төбелесуге келіскен екен. Балалар мектеп аумағында төбелеспеуге тырысады. Бұл екі апта бұрын болды» [127].

«Мен екі баланың төбелесіп жатқанын көрдім. Бұл сабақтан кейін мектеп ауласында орын алды. Олар төбелесіп жатқанда, көп адам қарап тұрды, төбелесті тоқтату үшін ешкім еш нәрсе істемеді. Бірақ, менің байқауымша, ол жерде мұғалімдер болған жоқ. Бұл өткен жылы болды» [13].

«Ұлдар бір-бірін мазақ етті. Олардың жоғары сынып оқушыларымен төбелескенін көрдім. Сабақтан кейін олар мектептің артында «топпен топ» болып төбелеседі. Қолдарында таяқтары болды. Олар төбелесе бастағанда, біз мұғалім апайға жүгіріп барып, айтып бердік. Мұғалімдер келіп, оларды арашалап алды. Бұл шашамен екі жыл бұрын қыста болды» [2].

«Бірде үйге қайтып келе жатқанда мен өзіммен қатарлас баланы соғып жатқан жоғары сынып оқушысын көрдім. Ол оны жағасынан алып: «Сен жылауық, өсекші. Аузыңа ие бол да, ешкімге

айтушы болма» деді. Бұл жақында ғана, осы айдың ішінде болды. Сыныптағылардың бәрі мұны көрді» [349].

«Біз мектепте төбелеспейміз. Біз уақыт белгілеп, аулаларда мәселе шешуге тырысамыз. Бұл жылына 1-2 рет болып тұрады. Мен де төбелескем, бірақ мектепте емес, көзім көгеріп қалды. Бірақ мен де оны ұрдым. Біз жекпе-жекке шықтық, бірақ көшеде емес. Ол — параллель сыныптағы ұл. Мен қатты ашуландым. Өзара келіспеушілігімізді шешіп, екі жаққа кеттік, бұдан кейін ұрсысқан жоқпыз. Олар менен қорқады, себебі менің ағаларым бар екенін біледі. Олар мен үшін кімді болса да аман қалдырмайды. Олар біздің мектепке де, көрші мектепке де, тіпті колледжге де барып тұрады (старшактар)» [131].

Жоғарыда келтірілген үзінділердің кейбірінде көрсетілгендей, мектептерде немесе оның жанында орын алатын физикалық зорлық-зомбылықтың кейбіріне бір-бірімен төбелескен балалар топтары қатысады, атап айтқанда, басқа сыныптың немесе басқа мектептің ұлдар тобы мен төбелесуші ұлдар тобы.

«Біздің мектепке өзге мектептен ұлдар келді. Біз олармен дауласып қалдық. Кейде біз төбелесеміз. Кейде төбелеспейміз. Бірақ олар бізді балағаттаса, төбелеспей тұра алмаймыз. Біз бір-бірімізді ұрамыз. Әр кезде әрқалай. Егер бұл топ ішінде болса, жекелеп төбелесеміз. Бірақ өзге мектептің ұлдарына қарсы біз әдетте топпен шығамыз» [242].

Мектептерде оқушылар арасында қандай да бір иерархия бар екені анық, жоғары сынып оқушылары жоғарыда, ал кіші сыныптағылар төмен орналасқан. Бұдан бөлек, күші көп сол күшін және бойын өзгелерге қарсы пайдалана алатын балалар бақылаушы болып есептеледі, олар мектепте топбасшы болады. Мұндай мектеп топбасшылары дәл мағынасында бұзақы болады, олар өзге балаларға күш көрсетіп, психологиялық және физикалық зорлық-зомбылық арқылы ықпал етеді. Мұның ішіне қорқытып-үркіту де кіреді. Олар төмен сыныптардан және мектептегі әлсіз балалардан ақша бопсалап, тартып алады.

«Кейбір ұлдар өздерінің лидер екенін көрсеткісі келеді, бір-біріне әр түрлі лақап аттар беріп, басқаларға қысым жасайды. Мен өте тез ашуланамын, тез әрекетке барамын. Сөйтіп, төбелесіп

қаламыз. бұл кейде болып тұрады, кейде бір ұлмен, кейде бірнеше ұлмен төбелесемін. Бір ұл өзінің менен мықты екенін көрсетпек болды. Біз төбелесіп қалдық, ал басқалар араласпай, жай қарап тұрды» [318].

«Жоғары сыныптағылар бізден ақша талап етеді. Олар баланы шақырып алып: «Тоқылдақсың ба?» деп сұрайды. Иә десең, жібере салады, ал егер жоқ десең, ақша беруіңді талап етеді. Иә десе, сенімен ешкім сөйлеспей қояды. Олар сондай-ақ достарды бір-бірімен төбелесуге мәжбүрлейді, «Онымен жекпе-жекке шығасың ба?» деп сұрайды. Мен бұл жағдайға бір ай бұрын кезіктім. 2-3 минут жалғасты. Біз төбелестік, бірақ қару қолданған жоқпыз. Жоғары сыныптағылар біздің жасымыздағы ұлдарды бір-біріне қарсы қойып, төбелестіреді. Біз жалғыз емес, бірнеше баламен төбелесуіміз керек. Жоғары сыныптағылар мені құрбыларыммен төбелесуге мәжбүрледі. Сіздерге осыны ғана айта аламын. Менің төбелесуім керек болды, олар мені мәжбүрледі, жекпе-жекке шығуыма мәжбүрледі» [346].

«Үлкендер бізді ұрады, аяқтан шалады, бірақ олар мұны жай қалжың деп түсіндіреді. Жалпы, олар бізді жиі мазақтайды, балағаттайды. Өздеріне темекі сатып әперуге мәжбүрлейді... Бұл жиі болады, күн сайын десе де болады. Біздің мектепте балалар аз, бәрі бірін-бірі таниды, сондықтан қашып та кете алмайсың. Кейде олар қатты ауыртып қолдан не мойыннан шап беруі мүмкін; кейде көгеріп те қалады. Олар ересек балалар, шамамен 8 бала, біреуі — бастықтары. Олар бүкіл мектепті ұстап тұр, бәрі олардан қорқады. Мұғалімдер оларға ештеңе істей алмайды, ата-аналарына бәрібір. Олар мектепке мас болып келіп, сабақтан кетіп қала алады. Мен қорқамын. Егер айтқанын істемесем, олар мені ұрамыз деп қорқытады» [90].

Кей балалар ақша алу үшін басқа балаларға зорлық жасалатынын көрсетті. Көбінесе бұндай жағдайлар ересек балалардың арасында, атап айтқанда ер балалардың арасында кездесетінін айтады. Оларөздерінен жасы кіші немесе әлсіздеу балаларға зорлық-зомбылық көрсетіп, ақшаларын тартып алады.

«Жоғарғы сыныптың ұлдары бізді балағаттайды, қорлайды. Өздеріне қарсы бірдеңе айтсаң, ұрады. Ақшамызды тартып алады. Ақша бермесең,

қайта ұрады. Мұндай жағдай бір ай бұрын болған еді. Жоғарғы сынып балалары менен ақша сұрады. Егер оларға уақытылы әкеліп бермесем, ұрады» (403).

«Кей кездері жоғарғы сыныптың балалары мені, менің сыныптастарымды жинап алып, бізден ақша сұрайды. Егер біреуінде ақша болмаса, ол таяқ жейді» (353).

«Мен 9-сыныптың бір баласынан қорқамын. Ол ылғи да маған асханадан бірнәрсе сатып алып беруімді талап етеді. Мен оған аптасына 2-3 рет сатып алып беріп отырамын. Бір күні мен оған ешнәрсе сатып алып бермейтінімді айттым. Ол менің қолымнан, иығымнан салып қалды. Ол 6-сыныптың бір баласы. Мен ешкіммен ешқашан төбелесіп көрмегем, мен тек 6-сыныптың балаларынан қорқамын. Олар мені ұрады, ал мен олармен төбелеспеймін. Олар маған қоқан-лоққы жасайды, мені асханадан бірнәрсе сатып алып беруге мәжбүрлейді. Менің жалғыз жүрген кезімді аңдып, олар мені ұстап алады да, осыны айтады» (175).

«Жоғарғы сыныптың балалары ақша талап етеді. Кейде мектептен шығып, үйге қарай кетіп бара жатқанымда ақша сұрайды. Олар топталып жүреді, үйге кетіп бара жатқан кезде ұстап алады да, ақша сұрайды. Мұндай жағдайлар күнара, кейде 2-3 күнде бір болып тұрады. Олар бізден ақша сұрайды, ал егер біз оларға ақша бермесек, бізді ішімізден, қолымыздан, басымыздан ұрады. Бұл топ — жоғарғы сыныптың оқушылары» (203).

«Ана үш бала менен ақша бар ма деп сұрады. Мен оларға жоқ деп айттым. Бірде олар мені ішімнен ұрды. Содан кейін мен оларға сенбесеңдер, қалтамды тексеріп көріңдер дедім. Олар менің қалтамды тексерді де, шынымен де ақшамның жоқ екеніне көз жеткізген соң, кетіп қалды. Ол жерде үш бала болды, оның тек біреуі ғана біздің мектептен еді. Ал қалғандарын мен танымаймын» [251].

Жәбірлеушілердің арасында қыздар кездеспейді деген жаңсақ пікірлер де кездеседі. Мәліметтер жинау барысында ер балаларға қарағанда қыз балалардың физикалық агрессиялары төмен болса да, басқа қыздарға, тіпті ұлдарға зорлық-зомбылық көрсететін қыздардың бар екені байқалды.

Қыздар арасында зорлық-зомбылық жасау, психологиялық қысым көрсету ғана кездеспейді, кейбір үлкен қыздар басқа балалардан ақша тартып алады. Көп жағдайларда қыздар ер балалардан гөрі өздерінен жасы кіші қыздарға қысым көрсетеді, ал кей кездері әлсіз ұлдарға да қоқан-лоққы жасайды.

«Қыздар да төбелесе алады. Жақында біздің сыныптағы бір қыз басқа қыздың партасының қасынан өтіп бара жатып, аңдаусызда жерге қаламсауытын (пенал) түсіріп алады. Ол қыз кешірім сұрағысы келген еді, бірақ ана қыз шашынан ұстап алып, ұра бастады. Осылайша төбелес басталды. Бұл оқиға жақында ғана болды, кейін мұғаліміміз оларды айырып, оқу ісін меңгерушіге алып барды» [167].

«Мен бір қыздың басқа қызды ұрып жатқанын көрдім. Мен олардың не үшін төбелесіп жатқанын білмедім. Бірақ жоғары сыныптың бір қызы өзінен екі жас кіші қызды ұрып жатқанын көрдім. Бұл оқиға 3-4 ай бұрын болған еді» [253].

«Өткен жылдың мамыр айында мен киім шешетін бөлмеге кірген едім, бірнеше қыз «Есікті жап!» деп айқай салды. Мен есікті жаптым да, ішке кірдім. Олар менен кім екенімді, қай сыныпта оқитынымды сұрады. Мен жауап бермедім. Олар менің жейдемнен тартып, мойнымнан қысты да, жауап беретін тілің бар ма деп сұрады. Басқа қыздар бұны көріп, жібере сал деді. Әйтеуір олар мені жіберді» [256].

«Олар мені өсекші деп ойлайды. Мені бір қызға жала жапты деп айыптады. Бүгін ол қыз басқа психикалық ауытқуы бар қызға мені бір ұр деп айтты. Мұндай жиі болады. Ал ол қыз болса маған жұдырығын ала жөнеледі. Әрине, мен бұған ренжимін, мен ешнәрсеге кінәлі болмасам да, мені ұрады. Ол қыздың ақыл-есі кем, сондықтан да бір нәрсе ұнамай қалса, бірден төбелесе кетеді. Мен оған ренжимін де қоямын, ол қыз ересек әрі менен мықты болғанына ашуланамын. Менің бұл жағдайым одан бетер жаман бола ма деп қорқамын» [63].

«Мен мектептегі төбелестерді көрдім. Ең қызығы, екі қыздың бір-бірінің шашын жұлып, төбелескендері болды. Төбелесіп жатқандар — бір сыныптың қыздары, бірақ мен олардың не үшін төбелесіп жатқандарын білмедім, өйткені

мен оларды көрген кезде олар төбелесіп жатқан болатын. Бірақ бір себеп болу керек қой, олардың біреуі екіншісін балағаттап жатты. Басқа оқушылар оларды айыра бастады, өйтпегенде олар бір-бірінің шашын жұлып бітірер еді» [133].

«Қыздар бір-бірінен ақша сұрап, төбелес бастайды. Бұл оқиға бір ай бұрын болған еді. Бұндай оқиғалар кей кездері ғана болып тұрады. Олар бір-бірінің шаштарын жұлып, беттерін тырнап, төбелеседі. Бұдан ешқандай қауіпті жағдайлар болған емес, тек тырнау, көгерту ғана. Басқа сыныптың қыздары маған тиісіп, ақша сұрады, менімен төбелескілері келді. Бірақ біз тек тәжікелестік» [255].

Кейбір ер балалар қыздардың да зорлық-зомбылық жасайтынын біледі, өйткені олар мектепте басқа қыздар жәбірлеп жатқан қызды қорғау үшін олардың төбелестеріне араласуға мәжбүр болатындын айтады.

«Қыздар балаларды жиі қорқытады, мазақтайды да, төбелесе бастайды. Олар тез ренжіп қалады да, төбелесе кетеді. Олардың арасында қорғауды қажет ететін әлсіз қыздар да болады. Мен қызды қорғау үшін кейде төбелесемін» [386].

Кей кездері балалар басқа сыныпқа немесе басқа мектепке өздерінің мінез-қылықтары, ашуға тез берілетіндері үшін ауысып жатады. Дегенмен, бұл баланың қылықтарын дұрыстауға көмектеспейді, керісінше басқа топқа, басқа сыныпқа, басқа мектепке қосымша мәселелер туындатады.

«Біздің сыныпта бір бала бар, ол бізге басқа сыныптан ауысып келді. Енді ол бәрімізге тиісе береді. Кейде ол бізді соғып та жібереді. Егер де ол маған тиісе бастаса, мен оған жауап қайтарам немесе жай ғана иығынан соғып жіберем. Оны тоқтатпаса, ол қоймай қояды. Бұл қыркүйек айында, оқу жылының басында болған еді. Осы күнге дейін ол бала бәріміздің қытығымызға тиіп жүр. Сонымен қатар өзін ақымақ сияқты көрсететін бір бала бар. Ол бала жүгіріп келіп, бір тебуі мүмкін» [308].

Психологиялық зорлық-зомбылық

Сұхбат жүргізген 402 баланың 27,0%-ы (4-тен1 бөлігі) балалардың арасында болған психологиялық қысымның, көбінесе мазақтау

мен балағаттаудың куәгерлері болған. Бұдан басқа сұхбат жүргізген балалардың 33,0%-ы мектепте психологиялық қысым көрген.

Алдыңғы физикалық қысым көрсету жайлы бөлім мектеп оқушыларының арасында психологиялық қысымның жиі болатынын көрсетті. Осы бөлімде психологиялық қысым мен физикалық қысымның арақатынасы жайлы қосымша мәлімет береді, сонымен қатар мектеп оқушыларының арасында кездесетін психологиялық қысымның түрлері жайлы (сауалнама арқылы анықтаған психологиялық қысымның түлері жайлы ақпарт алу үшін 3.13-кестені қараңыз) айтылады.

Кейбір балалар «мені тек сөздермен балағаттайды» [296] десе, кейбірі «менің сыныбымдағы оқушылар мені тек мазақтайды, келемеждейді, бірақ ешқашан ұрып көрген емес» [229] дейді. Кейбір балалар психологиялық қысымды үнемі көреді. Бір бала: «Олар бізді ылғи да балағаттайды, мазақтайды, тіпті күнде мақтауы да мүмкін» [321] деп айтты. Бұдан басқа тағы бір бала мектепте басқа балалардан үш жыл бойы психологиялық қысым көріп келгенін айтты.

«Менің сыныптасым мені мазақтайтын, маған ақымақ дейтін, тіпті мені бір рет ұрып та алды. Бұл оқиға осы жылы болған еді. Мұндай жағдайлар менің басымнан екінші сыныптан бері өтіп келеді (3 жыл). Ол мені ұрды да, менің капюшонымды жыртып тастады. Мен де оны ұрдым» [19].

Кейбір балалар үшін психологиялық қысым көрсету немесе ауызша балағаттау – келемеждеу, мақтау олардың физикалық тұрпаттарына да қатысты болып келеді. Мысалы, кейбір балалар өздерінің салмағы немесе бойы үшін, шашының түсі, т.б. үшін мазаққа ілігіп жатады.

«Мен дәлізбен келе жатыр едім, менен үлкен бір бала мені иығымнан итеріп қалды, мен құлап қалдым. Бұл 2-3 күн бұрын болған еді. Мұндай жағдай жиі болып тұрады. Менің еш жерім ауырған жоқ, мен тек құлап қалдым да, менің киімім былғанып қалды. Мені келемеждеп, «бауырсақ» деп мақтады. Мен ол баламен салғыластым. Менің көңіл күйім түсіп кетті, өзімді сондай жайсыз сезіндім, бірақ мен оған жауап бердім» [173].

«Бір кездері мені «сары» деп мазақтайтын, тіпті итеріп те, нұқып та жіберетін. Мұндай жағдай

өткен оқу жылында күнде болып тұратын еді. Олар бір топ достар еді, арасындағы біреуі белсенді болды. Мен өте бақытсыз болдым, бірақ мен оларға жауап қайтармайтын едім, өзімді сабырға шақыратынмын» [55].

«Олар мені менің семіздігім үшін мазақтайтын. Мұғалімдер бұған мән бермейді. Мен жылайтынмын. Мен өзімнің семіз болғаным үшін ұялатынмын. Олар мені бастауыш сыныптан жоғары сыныпқа дейін мақтап келді. Қазір кейде ғана айтады» [336].

«Қазақ балалар мені орыс болғаным үшін, қазақ тілін дұрыс білмегенім үшін келемеждейтін. Бірақ мен қазақ тілінде жақсы сөйлеймін. Бір күні мен өз сыныбымдағы бір баламен мені келемеждегені үшін төбелесіп қалдым. Бұл оқиға өткен аптада болған еді» [265].

Қыздар кейбір қыздардың намысына тиіп, абыройын шашу үшін «әлеуметтік мақтаумен» айналысатынын жиі айтатын. Кейбіреулері басқа қыздардың сыртынан өсек айтып, басқа қыздармен араласпауы үшін араларына от салатын. Төменде көрестелетін дәйектер қыздар арасында жиі кездесетін психологиялық қысымның бір түрі екенін көрсетеді.

«Бір қызбен арамызда түсініспеушілік болды. Ол мені жамандайтын, ол маған ұнамады. Ал қазір бәрі дұрыс» [368].

«Менің сыныптасым құрбым екеуміздің арамызды ашпақшы болды. Ол менің атымнан менің құрбыма неше түрлі жаман сөздер жазып, балағаттап хат жазып жіберіпті. Бұл қыркүйек айында болған еді. Менің құрбым маған мектептен кейін сыртқа шығып түсіндіріп беруімді сұрады. Мен оған алдымен жақсылап сөйлесіп, шындықты анықтау керектігін айттым. Біз әңгімелесіп, бәрін түсіндік, менің құрбым ана қызға емес, маған сенді. Ана қыз бізден келіп кешірім сұрады. Біз төбелеспедік» [109].

«Әрине, бір қыз мені мазақтайтын, тіпті итеріп те жіберетін. Кей қыздар мұндай әрекеттерін астыртын жасайтын, үлкендер болса, жымы-ып сыпайы сөйлесетін. Ал үлкендер жоқ кезде дөрекі сөйлесіп, басқаларымен қақтығысатын. Бұл мен басқа сыныпқа көшкен жылы, былтыр болған еді. Олар мені алғашқыда келемеждеп,

мазақтайтын. Маған күлетін, барлық қыздар менімен сөйлеспейтін, менімен бір партада отырғылары келмейтін. Олар мені ұрған емес, тек мазақтап, қорлайтын. Барлық қыздар мені келемеждеп, сыртымнан өсектейтін» [65].

«Кейбір қыздар маған тыныш сабақ оқытпайды. Олар мен туралы, басқа қыздар туралы түрлі өсек таратады. Бұл жиі қайталанады, аптасына бір рет болады, мен бұдан шаршадым. Апта сайын оларға мен ешнәрсе айтпаймын. Олар мені ұрмайды, бірақ мазақтайтындары туралы біреуге айтсам, ұратындықтарын айтып, қорқытады. Олар бір топ қыз, арасында өздерінің бір белсендісі бар. Олар оны тыңдайды, ылғи да қолдайды. Бұл өте ренішті, өйткені олар маған басқа оқушылардың көзінше ұрсады. Біздің жанжалымыз жалғасуда. Мен не істерімді білмеймін, мүмкін басқа мектепке ауысып кетермін...» [61].

Қорқытып ақша алу

Әңгіме жүргізілген 402 баланың ішінде 20,0%-ы (5-тен 1-і) бала мектептегі балалардан ақша тартып алып жатқанына куәгер болған және 9,0%-ы бопсалаудың құрбаны болғанын хабарлаған. Физикалық күш көрсету туралы өткен бөлімде мектептерде балалардан ақша бопсалайтын балалар жайлы және физикалық күш көрсету мен ақша бопсалаудың арасындағы байланыс туралы ақпарат ұсынылған. Осы бөлімде физикалық күш көрсету мен ақша бопсалаудың өзара байланысы жөнінде және мектепте балалардан ақша бопсалайтын балалардың мәселелері турасында қосымша мәліметтер келтіріледі (сауалнамаға қосылған ақша бопсалаудың өлшемі жайлы ақпарат алу үшін 3.13-кестені қараңыз).

Ақша бопсалау жайлы айтқан көптеген бала өзге балалардан ақша бопсалайтын балаларды қорқыту үшін және балалардың өз ақшасын оларға тез беруі үшін психологиялық және физикалық қысым көрсету тәсілін жиі қолданатынын көрсеткен. Кейбір балалардан аптасына ең аз дегенде екі-үш рет ақша бопсалайтын балаларға ақша беріп тұратын жайлар күтіледі. Кей жағдайларда балалар тіпті «сыныптастарымнан ақша талап етуге мәжбүрлейді, егер мен ақша әкелмесем, олар мені өлтіретінін айтты» [209].

Өздерін бопсалаушыларға балалардың ақшасы болмай қалған кезде олар жиі физикалық соққыға жығылады.

«Менде ақша жоқ болса, сол кезде мені ұрып-соғады. Соңғы рет мені өткен жылы ұрып-соқты. Ал биыл ақша табуға тырысамын. Бұл аптасына екі рет болады. Әрине, өкінішті жағдай. Бүкіл денем ауырсынады және барлық жерім көгеріп кеткен. Жоғары сыныптарда ер балалар арасында мектептің көшбасшысы бар, оны «бақылаушы» деп атайды. Ол бәрін шешеді» [180].

«Бір бала намысыма тиіп маған сес көрсетті. Ол бәріне ешқандай себеп-салдарсыз, тіпті қыздарға да солай дөрекілік танытады. Ол өзін осы жердің егесімін деп сезінеді, оған бәрі кешіріммен қарайды. Бәрі одан қорқады. Соңғы рет бұл жай өткен аптада болды. Ол маған келді де, менен ақша талап ете бастады. Ол маған ақшаны қайдан алатынымда шаруасы жоқ екенін айтты. Сонда да мен оған ақша беруім керек екен, әйтпесе ол мені соққыға жықпақшы. Ол маған жиі ат тағып мазақтайды және менімен төбелеседі. Бірақ менен ақша талап еткені бірінші рет болды. Менен ақша талап еткен кезде ол мені қабырғаға қарай қысып, жағамнан ала түсті. Ол сондай-ақ күртешемен жармасып, кетіп бара жатқанымда мені теуіп жіберді. Ол жалғыз еді, ол әрқашан жалғыз жүреді: оның достары жоқ. Ешкім онымен араласқысы келмейді. Бәрі одан қорқады және одан айналып қашады» [52].

Балалардың айтуынша, көп жағдайда кішкентай балалардан ақша бопсалайтын жоғары сыныптың балалары екен әрі физикалық және психологиялық қысым көрсетуді пайдаланады екен.

«Біздің мектепте үлкендер ақша жинайды. Егер ұялы телефоныңды тығып үлгермесең, оны да тартып алады. Егер оларға ақша бермесең, дәретханаға кіргізіп алып, ұрып-соғады. Олар сес көрсетеді, сосын ешкімге айтушы болмаңдар дейді. Егер айтсаң, осы ауылда өмір сүрмейсің дейді. Егер оларды көшеде келе жатып байқамай қалсаң, сені ұрып-соғады. Соңғы рет бұндай жағдай екі-үш күн бұрын болды. Ал шындап келгенде бұл — жиі-жиі болып тұратын жай. Олар 8-сыныптың ер баласынан ақша талап етті, оларға ақша бермеген соң оны ұрып тастады. Мен бұны ешкімге айтқан жоқпын, бұл жайға достарыммен бірге куә болдым» [353].

«Менің ұғымымда өзге мектептің оқушылары біздің мектепке жиі келіп, әдеттегідей бұрышта күтіп отырып, кішкентай балаларға тиіседі. Олардан ақша бопсалайды, егер оларға ақша жоқ деп айтсаң, олар сенің қалтаңды тексереді. Мұндай жағдай менің сыныптасымның басынан өтті. Ол ешкімге ақша бермеді, сөйтсек оның қалтасында ақша болған екен. Оны сол үшін, шындықты бірден айтпағаны үшін ұрып-соқты» [211].

«Иә, мен күш көрсету жайларын өз көзіммен көрдім. Асханадан тамақтану үшін жоғары сыныптың балалары кішкентайлардан жиі ақша бопсалайтын. Бұны мен асхананың жанында көрдім. Сол оқушы жоғары сыныптың балаларына әкеп беру үшін өз сыныбына ақша жинауға кетті. Мұндай жағдай көп болады. Көбіне оқушыларда болады, олар ақша жинап, біреулерге (үлкендерге) беріп тұрады. Тағы бір жайға куә болдым: дәретхананың есігін ашқанымда үш баланың алдында бір оқушының жерде жатқанын көрдім. Ішіндегі біреуі әлгі балаға жақын келіп: «Басыңды унитазға тығамын!» — деді. Мен есікті жауып, кабинетке қашып кеттім. Төбемнен жай түскендей болды. Бұл биылғы оқу жылында болды» [379].

Балалар мектепте өзге балалардан ақша бопсалап қана қоймайды, кейде олар басқа балаларды ұялы телефон, киім-кешек сияқты жеке заттарын алып қояды. Кей жағдайларда олар тіпті асханадан сусын мен тамақ сатып алып беруге өз ақшаларын жұмсауды талап еткен.

«Жоғары сыныптың баласы мектеп асханасынан тамақ пен сусын алып бер деп менің сыныптасымды мәжбүрлейтін. Ол әлгі балаға ақшам жоқ, ештеңе сатып алмадым дегенде оны сабақтан кейін бір-екі рет ұрып кетіпті. Ол маған айтты. Бұл — екі апта бұрын болған жағдай. Егер оларға бүгін ештеңе сатып ала алмаймын десең, олар бүгінге және ертеңге ақша алып кел дейді» [193].

«Біздің мектептің балалары жаман. Сондықтан олар үнемі бір-бірімен төбелесіп жүреді. Дауласады да жатады және мұғалімдердің сөзін тыңдамайды. Тіпті мұғалімдердің өзін ұрған жағдайлар да болды. Мен 8-сыныптың баласының бір баладан күртешесін тартып алып жатқан жерін көрдім. Бұл жақында болды, бір-екі апта бұрын болған жай» [255].

«Бізге темекі сатып алуға әмір берілген және жеке заттарымызды тартып алып, ақша талап еткен жағдайлар болды. Бұл бір апта бұрын болған жай еді. Мұндай жағдай жиі болып тұрады: аптасына бір рет. Олар жай қолмен ұрады, ал сосын қолдарында не болса, сонымен ұратын болды» [236].

Жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысым көрсету

Әңгіме жүргізілген 402 баланың ішінде 4,0%-ы мектепте жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысым көрсетуге куә болғанын хабарлады және 3,0% бала өзге мектептің оқушылары тарапынан жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысым көрсетулердің құрбаны болған. Көп жағдайда мектепте ер балалар тарапынан қыз балалар жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысым көрсетуге ұшырап жатады. Бір баланың айтқанындай: «ер балалар қыздарды мазақтап, ат тағады» [137]; ал басқа екі баланың толықтыруы бойынша: «ер балалар қыздарды аяғынан шалып, оларды итеріп, жеке заттарын тартып алады» [125] және «ер балалар қыз балалардың құйрығынан шапалақтап ұрады» [136]. «Бір рет ұл бала менің құйрығымнан ұстап алды, сондай жиіркенішті еді, қатты ұялдым», — деп түсіндіреді бір қыз бала [137].

«Иә, олар мені дөрекілікпен ұстап алып, ары-бері жұлқылады. Қолдарым көгеріп қалды. Ұл балалар қыздарды келеке етіп күледі, оларды ренжітеді. Олар қыз баланы итереді, сосын басқасы итереді, сонымен бәріне қызық, ал қыз балаға бұл қызықсыз» [294].

Жоғарыда келтірілген мысалда айтылғандай, кейбір жағдайларда жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысым көрсету шынымен жүзеге асып, жыныстық жақындасулардың (қыз балалардың сексуалды органдарына) барын көрсетеді және «қыз балаларды аяқтан шалып, етегінен тартады; сенің арық болғаныңа олар күледі, бұл, әрине, жан ауыртатын жағдай» [28]. Бір баланың айтуынша, «мына бала қыздарға тиіседі, тіпті аяқтары мен кеудесіне де» [140]. Ал басқа бала былай дейді: «Біздің ұлдар қыздарға тиіседі, тіпті қыздарды ұстап алып, омырауына қол тигізеді, жүгіріп бара жатып құйрығынан шапалақтап ұрып кетеді. Мұндай жағдай қыздардың басында күнде болады» [94]. Өз мектептерінде ұл балалар тарапынан қысымға ұшыраған бес бала жыныстық

сипаттағы ишаралар мен қысым көрсетуге тап болғанын айтты.

«Ұлдар мені мазақтайды, маған қолдары тигенде қатты ұялдым. Бұл жағдай кейде қыркүйектің басында болатын. Мені аяқтан шалған кезде құлап, басымды соғып алдым. Ал маған тиіскендерінде ұялғанымнан жаным қатты ауырды. Бірнеше ұл бала болды, олар басқа сыныптан, ал бір бала өз сыныбымнан болды. Сондай жиіркенішті болды, қамықтым да, ұялдым. Олардың сазайын берейін десем, шамам жетпейді» [92].

«Бізді ұл балалар жиі ренжітеді және олар денеміздің әрбір жерінен ұстайды. Бұл жиі болып тұрады. Біз оларға қарымта қайтарып, ұрсысып қарсыласып жатсақ та, бәрібір олар бізге тиісуін қоймайды. Бұл жиі болып тұрады, әсіресе осы оқу жылында шынжырынан босаған иттей тіптен құтырынып кетті. Жоқ, бәрібір де сондай жиіркенішті әрі қорқынышты еді. Олар қыздарды мұғалімдер көрмейтін бір жерде немесе дәретхананың жанында бұрышқа қуып тығады. Бұны біздің сыныптың балалары ғана емес, барлық сыныптың ұлдары осылай жасайды. Бұған бәрі барады. Өзіңді сондай жаман сезінесің. Масқараң шығып, ұяттан өртенесің, сондай жиіркенішті» [81].

«Ұл балалар қыздардың жынына жиі тиіседі. Сосын оларға дәрекі сөз айтып, етектерінен тартады. Бұл жағдай кеше үзілісте болды. Бұл күнделікті болып тұрады. Бұл физикалық ауырсынуға жол бермесе де, маған сонда да ұят. Менің сыныбымдағы ұл балалардың бәрі осылай жасайды, үлкендердің сөзіне құлақ аспайды және сабаққа кедергі келтіру үшін қайдағы жоқты айтып мазаны алады». [120]

«Ұл балалар қыздардың құйрығынан ұрып кетеді немесе омырауынан ұстап алуы мүмкін: бұл — кеше болған жағдай. Сондай жағымсыз әсер қалдырды, кей-кейде арқамыздан қатты ауыртып ұрады. Барлық бала осындай әрекетке барады десе де болады» [136].

Мектепте ұл балалар тарапынан жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысым көрсетуге жиі ұшыраған қыз балалар бұндай жағдайды «жаман әрі ұят болғанын, сосын біреу-міреу біліп қоя ма деген қорқыныштың бойларын билегенін» суреттеп айтып берді [81].

Кибербуллинг

Әңгіме жүргізілген 402 баланың ішінде тек бір бала ғана мектепте кибербуллингтің куәгері болғанын хабарлады. Тағы бір бала мектепте кибербуллингтің құрбаны болғанын баяндады. Кибербуллинг деп әдетте интернетті пайдалануды немесе ұялы телефоннан хабарлама немесе баланы қорқытып, ұялту үшін сурет жіберуді айтады. Мектепте болған кибербуллинг жайлы хабарлаған екі бала да жағымсыз суреттер жіберу үшін (немесе қыздардың бірі осы қыздың масқарасын шығарып, қорқыту үшін хабарлама жіберу үшін) интернетті пайдалануға қыздардың қатысқанын айтқан. Осы екі баланың айтқанындай:

«9-сыныптың оқушысы 10-сыныптың оқушысы — қыз балаға сес көрсеткен. Оған себеп ер бала болған екен. 9-сыныптың оқушы қызы 10-сыныптағы оқушы қыздың атынан «Мой мир» әлеуметтік желісіне тіркеліп, өзгелерін достасуға шақырған. «Мой мирға» жүктелген суреттер сұмдық еді, 10-сыныптың оқушысының масқарасы шықты» [252].

«Агент» (mail.ru-да) әлеуметтік желіде хат жазысып тұрамын. Жоғары сыныптың оқушысы жыныма тиді. Ол мені тіпті үйден де іздепті. Сосын бұл жайды мен тәтеме айтып бердім, бұл мәселе өз-өзінен шешілді. Бұл осы жылы бір рет болған жай еді» [238].

Кемсітушілік

Әңгіме жүргізілген 402 баланың ішінде 3,0% бала жас балалардың қыз бала болғанына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына, ұлтына немесе мүгедектігіне байланысты кемсітушілікке ұшырағанының көрінісіне куәгер болған. Осыған орай 2,0% бала мектепте осындай кемсітушіліктің құрбаны болғанын хабарлады. Әңгіме жүргізу барысында балалар өзге балалар сыныптастары алдында баланы кемсіту үшін психологиялық және физикалық зорлықты пайдаланатынын айтты. Төменде келтірілген цитаталарда балалар басқа балалармен салыстырғанда мектепте оларды қалай кемсітетінін айтады, олардың кедей екенін, жұпыны киінгенін бетке басатынын айтады.

«Жағдайы төмен отбасынан шыққан қызды сыныптастары келемеждеді. Оның тек анасы ғана бар, олардың тұрмысы нашар еді, сондықтан оны сыныптастары мазақтай береді. Бірде көшеде

оның анасының жұпыны киінгенін көріп одан беттер оны мазақтап күлді. Тіпті оның ең жақын құрбысы жаңағы балалардың жағына өтіп, онымен достаспайтын болды» [109].

«Біздің сыныпта апалы-сіңлілі оқушы қыздар бар. Өзгелерге қарағанда жағдайы төмендеу. Басқа оқушылар оларды мазақтап күледі, дауыс көтеріп ұрсады, олардың ата-анасына да ат тағады». [392]

«Бірде балалар сыныбымыздағы бір қызды келемеждеді. Олар оған тас атты. Қыз бала жылап қалды. Оған ат тағып, жеке заттары мен түріне бола жынына тиетін сөздер айтты. Бұл жақында, сабақтан кейін болған жағдай». [344]

«Мені гимназияда бәрі ат тағып, мазақтады, итеріп жіберді, ұрып-соқты. Олар маған үнемі түрімнің жаман екенін және жаман киінетінімді бетке басып айтатын.». [159]

Сонымен қатар өз сыныптастары тарапынан мүмкіндігі шектеулі балалардың кемсітілетінін балалар жасырмай айтты. Бір баланың айтқанындай:

«Мен өз жасынан бойы кішкентай бір ұл баланы білемін. Оған бәрі жаман қарайды. Оның сыныптастары ашуына тиетін және оның «қортық» деп мазақтайтын. Одан ақша бопсалайды. Олар өздерін қорғай алмайтын балаларды таңдайды... Мұндай жағдайға өз басым былтыр куә болдым, бұл әдетте жиі болып тұрады» [250].

«Менің тілімнің мүкістігі бар. Кейде мен бір нәрсені дұрыс айтпасам, бәрі мені мазақтап күлгенде қамығып қаламын. Бұл — күнде болатын жай, әр екі-үш күнде болады» [188].

Сонымен қатар кейбір балалар өздерін «ұлтына бола кемсітіп, жазғыратынын» айтты [187]. Мысалы, бір баланың айтуынша: «Олар мені «өзбек» деп мазақтайды. [204]. Осыған орай бірнеше орыстың ұл-қыз балалары қазақ балалары оларды кемсітетінін айтты. Ал бірнеше қазақ баласы орыстың балалары ашуына тиетінін айтты. Осыған қарамастан, осындай жағдайдың аз да болса, болып тұратынын кейбір балалар айтты.

«Бізде кей жағдайларда орыс балалары біреуді «моңғол» деп мазақтап, төбелес бастап кетеді. Әдетте киініп-шешінетін жерде болады. Сосын басқа балалар да төбелеске қойып кетеді [213].

Қорлау

Қорыта айтсақ, жоғарыда келтірілген жайлар кем дегенде балалардың 36,0%-ы (үштен біреуі) мектепте күш көрсетуге тап болғанын немесе кемсітушілік көргенін көрсетеді, ал өздері жәбірге ұшырағандарын айтады (1.1 шеңберін жәбірлеуді анықтау үшін 1-бөлімнен қараңыз). Басқаша айтқанда, олар басқа балалар тарапынан бір емес, бірнеше рет агрессивті және дөрекі мінез-құлықтың құрбаны болған. Көп жағдайда кішкентай, жас балаларды оларға қарағанда ірілеу, жасы үлкен балалар жәбірлейді. Төменде келтірілген мәліметтерге орай, бұзақыларға келсек, жеке балалар да және балалар тобы да болуы мүмкін.

«Мен күштеуге тап болдым. Бір бала мені үнемі мазақтайды. Ол жайдан-жай келіп мені ұрып кетеді немесе теуіп жібереді. Бұл осы жылы болмап еді, ал өткен жылы жиі болып тұрған жағдай еді. Өткен жылы апта сайын осылай болатын еді. Егер тебу немесе шертпек шертуді физикалық ауырсыну болса, онда ол менде болды. Бұл бала үзіліс кезінде жақындап келіп, ұрып кететін. Тек маған ғана емес, өзге балаларға да сөйтетін. Әдетте өзі жалғыз, ал кейде қасында тағы біреуі болатын. Бірақ ол ешкімше тиіспейді [34].

«Мектебіміздегі екі бала мені үнемі мазақтайды және заттарымды тартып алып, оларды тығып қоятын. Мені жыларман халге түсіреді. Кейде мені итеріп те жібереді, теуіп те жібереді. Бұл жағдай өткен аптада болды, күнде болуы да мүмкін. Мені теуіп, қолымнан ұрып, тіпті шашымнан тартқан кез де болды» [79].

«Балалар тобы бар. Олар бәрін бақылауға алып, кімді ұрып-соғу керек екенін, мазақтау керек екенін, жәбірлеу керек екенін біледі. Бұл балалардан бәрі қорқады» [51].

«Мұғалім жоқ кезде жоғары сыныптың оқушылары біздің сыныпқа жиі келеді. Бізді жәбірлеп, құлақ-шекемізден қойып қалуы мүмкін немесе хабарласу үшін, сосын кері қайтармау үшін ұялы телефондарымызды талап етеді. Мені ұрып-соққан жоқ, бірақ үлкендерге айтып қойсақ, ұрамыз деп сес көрсетеді. Кейде бір бала, кейде екіден-үштен келіп, бізді мазақтайды немесе желкемізден түйіп кетеді. Әрине, мен

олардан қорқамын. Оларға қарамауға тырысамын. Олар жақындағанда мен қорқамын». [149]

Әңгімелесу барысы әдетте ер балалардың басқа ер бала мен қыз балаларды, ал қыз балалардың басқа қыз балаларды, сондай-ақ кейде қыз балалардың ер балаларды жәбірлеп, қорлағанын көрсетеді. Жәбірлеуге психологиялық қысым мен физикалық күш көрсетуді, бопсалаушылықты, жыныстық сипаттағы ишаралар мен күштеуді және кибербуллингті, сондай-ақ кемсітушілікті қосқанда бір немесе әр түрлі күш көрсету формаларын жатқызуға болады. Келесі баяндауларда мектепте өзге балалар тарапынан жәбірлеуге ұшыраған балалар өз тәжірибелері жайында сөз қозғайды.

«Кейде ұлдар «фотоаппарат» ойынын ойнайды, сонда бір бала саусақтарын дұрыс бүкпеген соң, камераның орнына таяқ жеп қалды. Бар айтқаным: «Артур плюс Таня». Соған бола кесемнен мені қатты ұрып жіберді. Сосын тағы бір жай болды: дәлізде келе жатқанымда осы бала мені иығымен итеріп қалды. Сосын бұл тағы қайталанды. Содан соң мені итерген соң тоқтап: «Қайда барасың?» — деп сұрады. Ол қатты итерген де жоқ, мүмкін әзілдегені де болар, бірақ маған өте жаман болды» [402].

«Бір бала мені «букашка» деп атайды, себебі фамилиямыз сол сөзге ұқсас естілетін. Ешқандай себебсіз құлақ-шекеден қойып қалып, иығымнан тартып, күртешемді жыртып тастады. Әлі де кию үшін оны орап таңып қоямын. Сол бала басқа екі баланы ұрып, партаны сындырды, сосын оны сындырған мынау деп маған жала жапты. Ол өзін осылай ұстайды, өйткені оның жоғары сыныпта қорғаушысы бар. Ол (жоғары сыныптың оқушысы) ұрмайды, ол тек ана баланы азғырып, қай жерден қалай ұру керек екенін үйретіп отырады. Қыздар топ-топқа бөлінген. Бір-бірілеріне өшпенділікпен қарайды. Олар төбелеспейді, есесіне жақсы ұрсысады. Негізінде олар бір-біріне көңілге келетін сөздер айтып, итеріп-жұлқылауы мүмкін. Не болса соны жерге ұрып, сындыруы да ғажап емес. Мен балаға ұялы телефонымды көрсеттім де, ол мамандікі екенін, өте қымбат тұратынын айтсам да, мені итеріп қалғанда құлап түстім, телефон да қолымнан түсіп, сынып қалды. Жай жақындап келіп, итеріп қалатын немесе құлақ-шекеден салып кететін, иығыңнан итеріп, іштен ұрып кететін бұзақы балалар бар. Олар жай келеді де ұрып кетеді. Сабақтан соң

жай келді де, мені мазақтай бастады. Мен де қарап қалған жоқпын, оны мазақтадым. Сосын мені құлақ-шекеден қойып қалды. Құлағым әлі күнге дейін ауырады. Сосын тағы да иығымнан ұрды». [391]

Мектептегі күш көрсету мен кемсітушілікке куә болғандарға сипаттама

Мектепте күш көрсету мен кемсітушілікке куә болған балалардың сипаттамасын жақсы түсіну үшін аталмыш сауалнамалар талданды. Мектепте күш көрсету мен кемсітушілікті бақылау кезінде сараптама басында демографиялық әртүрлілікті анықтау үшін жүргізілген еді. Демографиялық әртүрлілікке орай, 3.14-кесте жыныстық айырмашылыққа қарамастан, қыз балаларға қарағанда (сәйкесінше 45,4%, 7,3% және 6,3%) ер балалардың физикалық күш көрсетудің (49,2%), бопсалаудың (9,8%) және жыныстық сипаттағы ишаралардың (8,6%) куәгері болу ықтималдығы өте жоғары болатынын көрсетті. Қыз балалардың (37,7%) ер балаларға (34,6%) қарағанда кемсітушілікке куәгер болу ықтималдылығы жоғары.

Оқу сыныбы бойынша жалғыз айырмашылық – бопсалауға, жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысым көрсетуге куәгерлігі болып отыр. Жоғары сыныптың (8-10-сыныптар) балалары төменгі сыныптың балаларына қарағанда (5-7-сыныптар) бопсалауға, жыныстық сипаттағы жәбірленуге куәгер болу ықтималдылығы өте жоғары.

Алауылменқала мектептеріндегі айырмашылыққа қатысты 3.14-кесте қала мектептеріндегі балалар ауыл балаларымен салыстырғанда (сәйкесінше 45,5%, 44,1% и 33,4%) психологиялық қысымға (54,2%), физикалық күш көрсетуге (49,9%) және кемсітушілікке (38,5%) ұшырайтынын көрсетеді.

Сондай-ақ қала мектептеріндегі балалардың (8,9%) ауыл мектептеріндегі балаларға (5,7%) қарағанда жыныстық сипаттағы жәбірленуге көп ұшырайтыны байқалады.

Сараптама, сондай-ақ, ата-аналарға, мектепке және балалар арасында ашуға бой алдыру мен физикалық агрессияға байланысты мектептегі күш көрсету мен кемсітушіліктің дәрежесін

анықтау үшін жүргізілді. 3.14-кесте ата-анасына бауыр басу сезімі төмен балалар арасында психологиялық қысымға (58,7%), физикалық күш көрсетуге (53,5%) және кемсітушілікке (47,0%) ұшырау ықтималдылығы ата-анасына бауыр басу сезімі жоғары балалармен салыстырғанда (сәйкесінше 49,5%, 46,7% және 35,3%) анағұрлым жоғары екенін көрсетеді. Сондай-ақ, ата-анасына бауыр басу сезімі төмен балалар үшін мектепте бопсалаудың (13,8%) және жыныстық сипаттағы жәбірленушілікке

(12,6%) ұшырау ықтималдылығы ата-анасына бауыр басу сезімі жоғары балалармен (сәйкесінше 8,0% және 7,0%) салыстырғанда жоғары екендігі анықталды.

Осылайша, 3.14-кесте ата-анасына бауыр басу сезімі төмен балалар үшін мектепте психологиялық қысымға (67,6%), физикалық күш көрсетуге (62,1%) және кемсітушілікке (49,7%) ұшырау ықтималдылығы ата-анасына бауыр басу сезімі жоғары балалармен (сәйкесінше 49,5%, 46,7%

3.14-кесте. Балалардың демографиялық деректері және басқа көрсеткіштері бойынша мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушілік куәгері (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме исследования N=4207									
	Психологиялық зорлық-зомбылық куәсі		Дене жарақатының куәсі		Қорқытып алушылық куәсі		Жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысымшылықтар куәсі		Кемсітушілік куәсі	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Жынысы										
Қыз балалар	1061	49,6%	969	45,4%	156	7,3%	135	6,3%	807	37,7%
Ер балалар	1052	50,9%	1016	49,2%	202	9,8%	177	8,6%	713	34,6%
Сыныбы										
5-сынып	372	50,7%	365	49,9%	29	4,0%	40	5,4%	267	36,4%
6-сынып	383	50,0%	357	46,7%	58	7,6%	44	5,7%	299	39,0%
7-сынып	365	51,0%	355	49,7%	47	6,6%	51	7,1%	267	37,3%
8-сынып	336	48,4%	319	45,9%	56	8,1%	63	9,1%	239	34,5%
9-сынып	346	49,6%	306	44,0%	96	13,8%	70	10,0%	251	36,0%
10-сынып	311	52,0%	283	47,3%	72	12,0%	44	7,4%	197	33,1%
Қала/ауыл										
Қала	1239	54,2%	1139	49,9%	198	8,7%	203	8,9%	880	38,5%
Ауыл	874	45,5%	846	44,1%	160	8,3%	109	5,7%	640	33,4%
Ата-анаға бауыр басуы										
Төмен	199	58,7%	182	53,5%	47	13,8%	43	12,6%	159	47,0%
Жоғары	1908	49,5%	1796	46,7%	309	8,0%	268	7,0%	1,357	35,3%
Мектепке бауыр басуы										
Төмен	115	67,6%	105	62,1%	30	17,8%	32	18,8%	83	49,7%
Жоғары	1998	49,5%	1880	46,7%	328	8,1%	280	6,9%	1,437	35,6%
Ашу-ыза										
Төмен	1262	42,3%	1177	39,5%	166	5,6%	132	4,4%	853	28,6%
Жоғары	851	69,5%	808	66,1%	192	15,7%	180	14,7%	667	54,6%
Физикалық агрессия										
Төмен	1233	41,8%	1149	38,9%	163	5,5%	130	4,4%	874	29,6%
Жоғары	880	70,2%	836	66,9%	195	15,6%	182	14,5%	646	51,7%

және 35,6%) салыстырғанда барынша жоғары екенін көрсетті.

Сондай-ақ, ата-анасына бауыр басу сезімі төмен балалар үшін мектепте бопсалаудың (17,8%) және жыныстық сипаттағы ишараларға (18,8%) куә болу ықтималдылығы ата-анасына бауыр басу сезімі жоғары балалармен (сәйкесінше 8,1% және 6,9%) салыстырғанда анағұрлым жоғары екенін көрсетті. Аталмыш қорытындылар мектептегі күштеу мен кемсітушілікке куә болу жайлары балалардың мектепке бауыр басу сезімін төмендететінін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, ашуға және физикалық агрессияға тез бой алдыратын балалардың балалар арасында психологиялық қысымның, физикалық күш көрсетудің, бопсалаудың, жыныстық сипаттағы ишаралар мен кемсітушіліктің куәгері болу ықтималдылығы ашуға және физикалық агрессияға тез бой алдырмайтын балалармен салыстырғанда анағұрлым жоғары екенін мәлімдейміз.

Мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбандарына сипаттама

Талдау сондай-ақ былтырғы жылы болған мектептегі зорлық пен кемсітушілікке қатысты демографиялық ерекшеліктерді айқындау үшін де өткізілген болатын. 3.15-кестеде жыныстық белгілері бойынша үлкен айырмашылық болғаны көрсетілген. Атап айтқанда, қыз балалар үшін ер балалармен салыстырғанда, мектептегі психологиялық зорлық (45,3%) пен кемсітушілік (19,9%) құрбандары болу ықтималдығы анағұрлым жоғары (тиісінше 36,6% және 11,9%). Салыстыру үшін қыз балаларға қарағанда, ер балалар үшін (25,4%) дене жарақатын алушылар ықтималдығы әлдеқайда жоғары (17,6%).

3.15-кестеде сондай-ақ мектептегі зорлық пен кемсітушілік жөніндегі балалар тәжірибесі жағдайларында оқитын сыныптары бойынша айтарлықтай кейбір ерекшеліктер көрсетілген. Төменгі сыныптардағы балалар үшін (5-7-сыныптар) жоғары сыныптардағы балаларға (8-10-сыныптар) қарағанда психологиялық зорлық-зомбылық, дене жарақатын алушылар және кемсітушілік құрбандары болу ықтималдығы жоғары болған. Сұхбаттасу барысында алынған

деректер сондай-ақ балалардың төменгі сыныптарда жоғары сыныптардағы үлкен балалардың тарапынан жиі зорлық пен кемсітушілік құрбандары болғанын көрсетті.

3.15-кестеде мектептегі зорлық пен кемсітушілік жөніндегі балалар тәжірибесі жоспарында қалалық және ауылдық мектептер арасындағы шамалы айырмашылық көрсетілген; жалғыз ғана елеулі ерекшелік дене жарақаты және жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысымшылықтарға байланысты болған. Қала мектептеріндегі балалардың ауыл мектептеріндегі балалармен салыстырғанда, дене жарақаты (22,7%) мен жыныстық сипаттағы тіл тигізу (9,5%) құрбаны болу ықтималдығы көп болған (тиісінше 19,9% және 7,3%).

Талдау сондай-ақ баланың мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбаны болуының отбасындағы зорлық-зомбылықпен және ата-анаға бауыр басуымен, мектепке бауыр басуымен және ашу-ыза мен жеке содырлыққа бейімділігімен қандай дәрежеде байланысты екендігін анықтау үшін өткізілді. 3.15-кестеде отбасында зорлық-зомбылықты басынан кешіретін баланың психологиялық зорлық-зомбылық (62,1%) және жеке басынушылық құрбаны (40,6%) болу ықтималдығы екі есе жоғары және отбасында зорлық-зомбылық болмайтынын хабарлаған балалармен салыстырғанда мектептегі кемсітушілік (33,5%) құрбаны болу ықтималдығы үш есеге дерлік жоғары екені көрсетілген (тиісінше 35,1%, 16,9% және 12,2%). Отбасында зорлық-зомбылық көретін балаларда сондай-ақ отбасында зорлық-зомбылық көрмейтін балалармен салыстырғанда (5,8%) мектептердегі жыныстық сипаттағы тіл тигізу (20,2%) құрбаны болудың төрт есеге артық ықтималдығы болған. Қорытындысында, өз отбасыларында зорлық-зомбылық көретін балалардың отбасында зорлық-зомбылық көрмейтін балалармен салыстырғанда мектептердегі қорқытып алу (4,5%) және кибербуллинг (6,0%) құрбандары болу ықтималдығы әлдеқайда жоғарырақ болған (тиісінше 1,3% және 1,5%). Осы тұжырымдар сондай-ақ мектептердегі жәбірлеу құрбандары болған балалардың отбасы мүшелерінің жеке басынушылығынан зардап шегетінін немесе мектепте жәбірленбеген балаларға қарағанда жиі зорлық-зомбылық куәгерлері болатынын анықтау үшін АҚШ-та жүргізілген зерттеу деректері растайды; бұл мектептегі қоқан-лоққы және оның шегінен тыс

болатын оқиғалар арасында байланыс орнатуға мүмкіндік береді (6). Бұл деректер кейбір балалар үшін олардың үйлері және мектептің қауіпсіз жер болып табылмайтынын көрсетеді.

Ата-анаға бауыр басуға келетін болсақ, 3.15-кестеде ата-анаға бауыр басуы төмен балалардың

ата-аналарына бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда, мектептердегі психологиялық зорлық-зомбылық (52,5%), жеке басынушылық (32,1%) және кемсітушілік (24,3%) құрбандары болу ықтималдығының әлдеқайда жоғары екендігі көрсетілген (тиісінше 39,0%, 20,4% және 15,4%). Сондай-ақ ата-анаға бауыр басуы төмен

3.15–кесте. Балалардың демографиялық деректері және басқа көрсеткіштері бойынша мектептегі балалар арасындағы зорлық пен кемсітушілік құрбаны (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме N=4207											
	Психологиялық зорлық-зомбылық құрбаны		Дене жарақатының құрбаны		Қорқытып алушылық құрбаны		Жыныстық сипаттағы ишаралар мен қысымшылық көрсету		Кибербуллинг құрбаны		Кемсітушілік құрбаны	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Жынысы												
Қыз балалар	929	43,5%	377	17,6%	26	1,2%	185	8,7%	47	2,2%	424	19,9%
Ер балалар	755	36,6%	523	25,4%	55	2,7%	171	8,3%	52	2,5%	230	11,9%
Сыныбы												
5-сынып	325	44,5%	200	27,3%	14	1,9%	69	9,4%	25	3,4%	136	19,4%
6-сынып	312	40,8%	199	26,1%	14	1,8%	56	7,3%	21	2,7%	146	19,5%
7-сынып	293	41,0%	157	22,0%	10	1,4%	55	7,7%	19	2,7%	113	16,5%
8-сынып	261	37,6%	137	19,7%	15	2,2%	67	9,6%	13	1,9%	103	15,3%
9-сынып	273	39,2%	123	17,6%	18	2,6%	60	8,6%	12	1,7%	85	12,6%
10-сынып	220	36,8%	84	14,0%	10	1,7%	49	8,2%	9	1,5%	71	12,3%
Қала/ауыл												
Қала	929	40,7%	518	22,7%	38	1,7%	216	9,5%	59	2,6%	360	16,4%
Ауыл	755	39,4%	382	19,9%	43	2,2%	140	7,3%	40	2,1%	294	15,7%
Отбасындағы зорлық-зомбылық												
Жоқ	1201	35,1%	578	16,9%	45	1,3%	199	5,8%	51	1,5%	405	12,2%
Иә	474	62,1%	310	40,6%	34	4,5%	154	20,2%	46	6,0%	244	33,5%
Ата-анаға бауыр басуы												
Төмен	177	52,5%	109	32,1%	16	4,7%	56	16,5%	16	4,7%	80	24,3%
Жоғары	1501	39,0%	786	20,4%	65	1,7%	298	7,7%	81	2,1%	572	15,4%
Мектепке бауыр басуы												
Төмен	103	60,9%	71	41,8%	13	7,6%	32	18,8%	15	8,8%	49	31,2%
Жоғары	1580	39,2%	828	20,6%	68	1,7%	324	8,0%	84	2,1%	605	15,5%
Ашу-ыза												
Төмен	949	31,9%	465	15,6%	29	1,0%	139	4,7%	42	1,4%	318	11,0%
Жоғары	735	60,2%	435	35,6%	52	4,2%	217	17,7%	57	4,7%	336	28,8%
Физикалық агрессия												
Төмен	1017	34,5%	473	16,0%	42	1,4%	170	5,8%	49	1,7%	389	13,5%
Жоғары	667	53,4%	427	34,1%	39	3,1%	186	14,9%	50	4,0%	265	22,5%

балалардың ата-аналарына бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда (7,7%), жыныстық сипаттағы пікір білдіру мен қысымшылықтың (16,5%) құрбандары болу ықтималдығы барынша жоғары болған. Ақырында, ата-аналарына бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда ата-анаға бауыр басуы төмен балалар үшін қорқытып алушылық (4,7%) және кибербуллинг (4,7%) құрбандары болу ықтималдығы әлдеқайда жоғары болған (тиісінше 1,7% және 2,1%). Ата-анаға бауыр басуы төмен балалардың аталған тарауда жоғарыда көрсетілгендей, өз отбасыларындағы тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы жиі хабарлайтынын ескертіп өткен маңызды.

3.15-кестесінде сондай-ақ мектепке бауыр басуы төмен балалардың мектепке бауыр басуы жоғары балалармен (39,2%) салыстырғанда, мектепте психологиялық зорлық-зомбылық (60,9%) құрбандары болу ықтималдығы жоғары екендігі көрсетілген. Мектепке бауыр басуы төмен балалар мектепке бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда, мектептердегі жеке басынушылық (41,8%) және кемсітушілік (31,2%) құрбандары болу ықтималдығы екі есе жиі болған (тиісінше 20,6% және 15,5%). Мектепке бауыр басуы төмен балалар мектепке бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда, мектептерде алты есе жиі қорқытып алушылық (7,6%) және кибербуллинг (8,8%) құрбандары

болған (тиісінше 1,7% және 2,1%). Бұл деректер олардың мектептегі өзге балалар тарапынан зорлық-зомбылық және кемсітушілік құрбандары болып табылуының мектепке балалардың бауыр басуынатеріс әсер ететінін көрсетеді.

Қорытындысында, 3.15-кестесінде ашу-ыза мен жеке басынушылыққа бейімділігі жоғары балалардың мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбандары болу ықтималдығы барынша жоғары екенін көрсетеді. Атап айтқанда, ашу-ызаға бейімділігі жоғары балалар ашу-ыза деңгейі төмен балалармен салыстырғанда, екі есе жиі психологиялық (60,2%) және жеке басынушылық (35,6%) құрбандары болған (тиісінше 31,95% және 15,6%). Сондай-ақ жеке басынушылығы жоғары балалардың жеке басынушылыққа бейімділігі төмен балалармен салыстырғанда, екі есе көбірек жеке басынушылық (34,1%) және психологиялық зорлық-зомбылық (53,4%) құрбандары болу ықтималдығы айтарлықтай барынша жоғары болған (тиісінше 34,5% және 16%). Келесі бөлімде балалармен жүргізілген сұхбаттан алынған деректер мектептегі психологиялық және жеке басынушылық құрбандары болып табылатын балалардың өздеріне қоқан-лоққы көрсеткен балаға (балаларға) өте жанға батар іс жасауды қалайтынын және ашу-ыза сезімін білдіретінін көрсетеді. Осылайша, ашу-ызаға және жеке

басынушылыққа жоғары бейімділік, қоқан-лоққы себебі емес, оның нәтижесі болып табылады.

Ашу-ызасы жоғары балалар ашу-ыза пайда болуы төмен балалармен салыстырғанда, екі есе көп жыныстық зорлау құрбандары (17,7%) және екі есе жиі – кемсітушілік құрбандары (28,8%) болған (тиісінше 4,7% және 11,0%). Сол уақытта жеке басынушылығы жоғары балалар жеке содырлық үрдісі төмен балалармен салыстырғанда, екі есе көп жыныстық зорлау құрбандары (14,9%) және айтарлықтай жиі – кемсітушілік құрбандары (22,5%) болған (тиісінше 5,8% және 13,5% с).

Ақырында, ашу-ызасы жоғары балалар ашу-ызасы төмен балаларға қарағанда, төрт есе көп қорқытып алушылық құрбандары (4,2%) және үш есе көп кибербуллинг құрбандары (1,4%) болған. Одан басқа, жеке басынушылығы жоғары балалар жеке басынушылық деңгейі төмен балалармен салыстырғанда, екі есе жиі қорқытып алушылық құрбандары (3,1%) және үш есе көп кибербуллинг құрбандары (4,0%) болған (тиісінше 1,4% және 1,7%). Балалармен жүргізілген сұхбаттың, атап айтқанда, мектептегі зорлық-зомбылық және кемсітушілік құрбандары болған балалардың жәбірлеуді қайталайтынын, озбырлық жасаған тұлғаларға қатысы бойынша жиі ашу-ыза білдіретінін және оларды жәбірлеген балаға (балаларға) жан ауыртар залал келтіруді қалайтындықтарын көрсететінін қайта ескертіп кету керек. Осылайша, мектептегі зорлық-зомбылық және/немесе кемсітушілік құрбандары бола отырып, баланың ашу-ызаға және жеке басынушылыққа бейімделу ықтималдығын арттырады, бірақ керісінше емес.

Мектептегі зорлық-зомбылықтың балаларға әсері

Мектептегі зорлық-зомбылықтың куәсі болған балалардан зорлық-зомбылық құрбаны болған балаға не болғаны туралы сұрадық. Бұдан басқа, мектептегі зорлық-зомбылық құрбаны болған балалардан олар зорлық-зомбылыққа түскенде не сезінгендерін, оларға қандай дене жарақаты келтірілгенін және олардың зорлық-зомбылық жасаған тұлғадан (тұлғалардан) кек қайтарғысы немесе оларға қатысты жәбір көрсеткісі келетіндіктерін сұрадық. Сұхбат жүргізілген және мектепте зорлық көрген 402 баланың арасында

47,0%-ы бұның олардың көңіл-күйлеріне теріс әсер еткенін, 9,0%-ы күшпен зиян келтірілгенін айтты. Бұдан басқа, 10,0%-ы өздеріне озбырлық жасаған тұлғаларға “есесін қайтарғандарын” айтты. Жәбірленген үш бала басқа мектепке ауысқандары туралы айтты. Сұхбат жүргізілген және мектептегі озбырлыққа куәгер болған 402 баланың арасында, 13,0%-ы жәбірленген балаға күшпен залал келтірілгенін көрген.

Кезекті бөлімдерде жағымсыз көңіл-күй әсерлерін, дене жарақаттарын және мектепте озбырлық жасаған тұлғаларға “қайтарылған есені” қоса алғанда, озбырлық жәбірін көрген балаларға мектептегі теріс әсерді анықтау мақсатында балалармен болған сұхбатта жинақталған деректер талданады.

Көңіл-күйге әсер ету

Жоғарыда ескертілгендей, мектепте зорлық көрген балалардың жартысы дерлік бұның өздерінің көңіл-күйлеріне теріс әсер еткенін айтты. Жәбірленген көптеген балалар ашу-ыза, ыңғайсыздық сезіну, қорлану, масқаралану және реніш сезімін білдірді. Балалардың көбісі оларын ашық айта алмағандықтан, сезімдерін іште сақтап қалды.

«Мен сабырлы әрі тыныш болдым, бірақ ішім ашу-ызаға толы еді». [401]

«Мен ұялдым және жаным түршікті». [380]

«Мен өзімді шерменде сезіндім». [340]

«Қатты ұялдым». [339]

«Мен өзімді жәбірленген және ашулы сезіндім. Өзімді өте нашар сезіндім». [245]

«Мен ашулы болдым және шерменде секілді сезіндім». [111]

«Мені тілдеген кезде, қатты қорландым. Мені ұрған кезде, ашу-ызаны сезіндім». [101]

«Мен 1-2 рет ашуландым, бірақ соңынан тынышталдым». [352]

Кейбір жәбірленген балалар тіпті оларға соншалық көңілсіз болғанын және өздеріне

жасалған зорлық-зомбылыққа көңілдері босағанын және жылағандарын айтты. Бір бала былай деді: «Олар мені жылауға дейін апарды» [79]. Екінші бала былай толықтырды: «*Мен ашуланып, долдандым және көңіл-күйім бұзылды. Мен жыладым, сосын көңілсіз болды*» [201]. Бұдан өзге, басқа екі баланың айтқаны:

«Мені тілдегенде өзімді қорланған, жәбірленген және кем адам сезінемін; бұл жанымды жаралайды, бірақ мен бұған мән бермеуге тырысамын». [265]

«Мен өте қатты ренжідім әрі кейде үйде жылап аламын. Ұят болды. Менің оны ұрғым келді, бірақ ұрмадым. Мен одан қорықтым». [217]

Жәбірленген кейбір балалар оларды өздерін қорлаған баладан (балалардан) өш алғылары келгенін, соншама ашуланып және қапаланғанын айтады. Алайда, көп жағдайларда жәбірленген балалар өздерін ренжіткендерден өз күштерінің немесе дене өлшемдерінің немесе оларды ренжітушілермен салыстырғанда қабылдағыштық күштерінің жетіспеушілігінен өш алмады. Кейбір жәбірленуші балалар түсіндіргендей:

«Менің өш алғым келді, бірақ олай еткен жоқпын, себебі ол маған ойына келгенін тағы да жасайтын еді. Мен қатты ұялдым әрі ызаландым. Менің оны ұрғым келді, бірақ оны ұрмаймын». [392]

«Мен соншалық ашуландым және оны ұрғым келді, бірақ ол менен ірі». [385]

«Мені “моңғол” немесе “қысық көз” деп атағанда, маған ыңғайсыз. Менің өш алғым келді, бірақ мен жай ғана жасау ретінде ұрыстым да қашып кеттім. Ол жоғарғы сынып оқушысы, сондықтан мен онымен төбелесе алмаймын». [213]

«Мен қатты ызаландым. Әрине, менің өш қайтарғым келді; маған осыны жасаған ұлдың өзі сондайды сезінуі тиіс. Егер мен солай жасай алсам, оны өзім немесе достарыммен бірге ұрып-соғамын. Мен қатты ызаландым, ал 2–3 күн қаһарыма міндім». [357]

«Менің бойымды ашу-ыза билеп, қаһар қысты. , Оның да мен сияқты жан ауруын сезінуі үшін тән жарақатын салғым келді». [294]

«Маған ешкім де көмектесе алмайтындай қорқынышты әрі қынжылушылық болды. Мен қарымта соққы бере алмағандықтан, өзіме ашуландым. Иә, әрине, өш алғым келеді». [353]

Көптеген балалар ашу-ыза сезімінен гөрі сондай-ақ қорқыныш пен жалтақтық туралы айтты. Бір бала былай деді: «*Мен ашулы әрі үрейлі болдым*» [375]. Екінші бала былай мәлімдеді: «*Мен қорықтым және олардың мені ұрып-соғатыны зәремді ұшырды*» [342]. Жәбірленген балалар үшін қорқыныш өте шынайы. Мектепте көрген озбырлықтары оларды өздерін ренжіткендерден қорқуға және өздерін әлсіз сезінуге мәжбүр етеді. Кейбір жәбір көрген балалар өздерінің сондай-ақ қорғайтын достары болмағандықтан қорыққандарын, ал басқа балалар өздерінің сыныптастары оларды ренжітушілердің өздері және өздеріне істегендері туралы айтып қойғаны үшін жақсы көрмейді деп қорыққандарын айтып берді.

«Бұл өте қынжылатын әрі жексұрын көрініс еді. Мен басқа қыздар менімен ендігәрі достаспайтын болады деп қорықтым. Мен тіпті жыладым. Мен бұдан да жаман болады деп қорықтым». [328]

«Мен қорықтым, басқа балалардың алдында ұят болды». [351]

«Әрине, маған қорқынышты. Менің ондай достарым жоқ әрі маған ешкім болыспады. Әрине, менің өш алғым келеді, бірақ қалай? Маған бұдан да жаман болады ғой». [115]

Мектепте жыныстық сипатта пікір білдіру мен қысымшылық көрген қыз балалар өздерінің жыныстық виктимизациямен байланысты ұят пен масқаралық сезімдері туралы айтты.

«Ер балалар мені ұстағанда және түрткен кезде, мен ұяламын және өзімді ыңғайсыз сезінемін». [94]

«Мені егер ер балалар қолдарымен ұстаса, мен қатты ұялатын едім... Олар маған жанасқан кезде ұялғанымнан менің жаным ауыратын еді. Маған ыңғайсыз болатын, ұялдым әрі өкпелі едім. Мен олардан өш алатындай соншалық күшті емеспін». [92]

«Ұят, қорлық және былғаныш — жан түршігерлік сезімдер». [81]

Кейбір жәбірленген балалар қатты қорыққандықтан тіпті мектепке барғылары келмегендіктерін айтты және кей балалар тіпті өздеріне зорлық жасағандар оларды тыныш қалдыру үшін топтарға кіру немесе қарақшылық топтарға қосылу мүмкіндігін қарастырғандарын айтып берді.

«Мен өзімді жаман сезіндім, сондықтан мектепке барғым келмеді. Мен қандай да бір қарақшылық топқа кіру туралы ойланамын, олар сонда маған тиісе алмайды». [321]

Басқа балалар басқа мектепке ауысу туралы немесе оларды ренжіткендердің басқа мектепке ауысқандарын қалайтындықтарын айтты. Балалардың бірі былай айтты: *«Мен жай ғана оның басқа мектепке ауысқанын қаладым және оны бұдан былай көргім келмеді». [370]*

Жалпы, жәбірленген балалар мектептегі зорлықтың өздерінің мектепте қауіпсіз болу сезіміне әсер ететінін айтты. Олар зорлық пен виктимизацияның болмағанын қалайды, өздерін зорлық-зомбылықтан “зардап шеккен” ретінде сезінеді және өздерінің қайталанатын зорлықты тоқтатар тәсілдері жоқ екенін сезінеді. Бір бала былай деді: «Мен қатты қорықтым және жай ғана бұның біткенін қаладым» [325].

Денені зақымдау

Жәбірленген балалардың 9,0%-ына дейінгілері теріс эмоционалдық көңіл-күй әсерінен басқа, өздерінің дене жарақатын алғанын және мектептегі зорлық-зомбылық куәгерлері зорлық-зомбылық құрбандарының 13,0%-ы дене жарақаттарын алғанын айтты. Мектепте зорлық-зомбылықтың куәгерлері болған балалар және зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балалардың өздері мектептегі зорлық-зомбылық салдарынан алған дене жарақаттары туралы әңгімелеп берді. Кейде дене жарақаттары жеңіл-желпі болған (мысалы, тырнау, көгеру, көз астының көгеруі және мұрыннан қан кету), бірақ көп жағдайларда балалар барынша ауыр дене жарақаттарын алған (мысалы, бастың зақымдануы және сүйектердің сынуы).

Төменде берілген үзінділерде балалар тырнақтың ізі, дененің көгеруі, көздің көгеруі, мұрыннан қан кетуді қоса алғанда, мектептегі зорлық-зомбылықпен байланысты елеусіз жарақаттар туралы айтады.

«Олардың кейде мұрындарынан қан кетеді және көздерінің асты көгеріп тұрады». [358]

«Төбелестен кейін менің досымның бетінде тырнақтың ізі қалды және менің де көзімнің асты көгерді». [233]

«Иә, біз кейде көз көгергенше төбелесеміз». [212]

«Олар оның бетін тырнап, шашын жұлған». [200]

«Оның аяғының бәрі тырналған, киімдері бүлінген және денесі сыздап тұрды». [356]

«Оның ернін жарақаттады және одан қан ағып тұрды». [199]

«Келесі күні олардың мектепте көздері көгеріп жүрді». [122]

«Мен тіземді жарақаттадым». [337]

Ұрып-соғып зорлық-зомбылық көрсету мен елеусіз дене жарақаттары жәбірленуші балалардың жанын ауыртатын және кей жағдайларда оның ұят, масқара болып табылатынын түсіну маңызды. Бір бала былай түсіндіреді: «Олар кейде менің қолымды немесе мойнымды ауыртып, бүріп ұстап алған кезде кейде осы жерлер көгеріп кетеді» [90]. Көптеген жағдайларда балалар шыдамдылық танытатын жан жарасы мен жарақаттар виктимизацияға байланысты эмоционалдық жан жарасымен үйлеседі. Бір бала айтқандай: «Кейде менің денем көгеріп,, қатты ауырады» [353]. Екінші бала былай толықтырады: «Әрине, бұл жанға батады; менің бүкіл денем ауырады және көгеріп кеткен». [180]

Мектептегі зорлық-зомбылықпен байланысты дене жарақаттары туралы айтқан балалардың көбісі зәбір көрген балалардың қатты қан кету, сүйектердің сынуы және бастың соққы алуы сияқты бұдан да ауыр жарақаттар алғанын – дене жарақаттарын алғаны туралы айтты. Бір бала былай түсіндіреді: «Ол сол жерде қан-қан болып және денесі түгел көгеріп жатты» [379]. Көптеген жағдайларда осы барынша ауыр жарақаттар медицинаның араласуын қажет етті және кейде мектептегі зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалардың мектепке келуі үшін рұқсат алуына еріксіз әкелді. Төмендегі үзінділерде балалар мұрындары бұзылып, қолдары сынған және қатты

қансырап жәбірленген балалар туралы айтады.

«Бір ұл екіншісінің мұрнын бұзды, оның мұрнынан қан кетті». [272]

«Оның мұрнын бұзып, жейдесін жыртып». [250]

«Мен есімнен тандым. Көп қан жоғалттым; ауруханада емделдім». [379]

«Менің қолдарым шығып кетті». [42]

«Мен өз қолымды сындырдым, сүйектері шытынады. Маған таңғыш салды». [387]

Кейбір зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балалар дем ала алмай қалды немесе алған жарақаттары мен зақымдарына байланысты бірталай уақыт естерінен танып қалып жатты. Бір бала оны былай түсіндірді: «Мен талып түстім» [394]. Басқа балалар былай толықтырды:

«Менің кеудемнен ұрды, сосын дем алу қиын болып қалды». [402]

«Ол есінен танып құлады да мұрнынан қан кетті». [285]

«Олардың біреуі ұрып-соққаннан есінен танып қалды; ал ұрған баланың қолынан қан ақты». [126]

Бірнеше бала сондай-ақ басқа тиген соққыларды, құлап түсу және баспен құлауды, мидың шайқалуын қоса алғанда, жәбірленген балалар алған бас жарақаттары туралы да айтты.

«Оған зақым келтірді және оның басы мен қолдары көгеріп кетті. Ол басымен соғылды». [262]

«Оны басынан ұрды. Оның беті ісіп кетіп, көгерді және жейдесі жыртылды. Ол бір апта бойы мектепке бармай жүрді». [257]

«Ол құлап түсіп басын үстелге соқты. Одан қан кетіп, ауруханаға алып кетті. Миы шайқалған». [54]

Жоғарыда берілген үзінділерде көрсетілгендей, барынша ауыр дене жарақаттарын алған жәбірленген балалар өздерінің дене жарақаттарына байланысты бірнеше күн және апталап сабаққа бармаған. Екі бала былай дейді:

«Оның киімдері бүлініп жыртылды, ал беті көгеріп кеткен және ол бір апта бойы мектепке бармады». [204]

«Біреуі екіншісін қатты ұрып, мұрнын бұзды. Оны медициналық пунктке алып келді, ол сосын мектепке бір апта бармады». [140]

«Менің миым шайқалды. Ауырған соң мектепке бармадым. Маған секіруге және жүгіруге болмайтын еді». [392]

Балалардың зорлыққа қарымта реакциясы

Мектепте зорлық құрбандары болған кейбір балалар мектепте өздеріне зорлық жасаған адамдарға қарымта реакция жасап қорғанғысы келгендерін мәлімдеді. Мысалы, бір бала өзінен мектепте қорқытып ақшасын тартып алған баладан “есесін қайтару үшін” “Мен сол ақшаға өзі тұрған кезде көрсетіп тамақ сатып алып жедім” деп түсіндірді. [398]

Одан басқа, мектептегі басқа балалар тарапынан психологиялық зорлық-зомбылық (тілдеу, келемеждеу және қорлау) құрбандары болған кейбір балалар өздерін тілдеген балаларға да солай жасап қарымта жауап қайтарғандарын айтты. Бір бала былай түсіндіреді: «Ол маған ұрысқан кезде мен де оны жермен-жексен еттім» [206]. Басқа бала былай толықтырды: «Мен де оларды тілдедім» [315]. Бір бала былай айтады: «Біз де оларды ызаландырамыз, бұл да кек қайтару сияқты». [347]

«Есе қайтару» — бұл, көбінесе, кейбір жәбірленуші балалардың мектепте өздеріне зорлық жасайтын балаларға қарсы тұру үшін пайдаланылатын стратегиясының көшірмесі секілді өзін-өзі қорғау. Кейбір жағдайларда балалар есе қайтару үшін жеке әрекет етеді, ал кейде олар достарының көмектеріне жүгінеді.

«Мен достарым арқылы өзімді қорғай аламын. Мен өзімді қорғау үшін күшті достар таптым, жоқ, мен ешкімнен қорықпаймын». [391]

Барынша азын-аулақ жайттарда балалар психологиялық зорлық-зомбылық көрген кезде, өздерін ренжіткендерге “есе қайтару” үшін физикалық зорлық-зомбылықты қарымта ретінде қолданғандарын айтты. Мұндай

жағдайларда өздерін және өздерінің арнамысын қорғауға тырысатын балалар зорлық-зомбылық деңгейін күшейтеді; онда ересектерге қай баланың жәбірленуші және қайсысының зорлық-зомбылықтың себепкері екенін анықтау қиын болады. Төменде берілген дәйексөздердің әрқайсысында жәбірленген балалар психологиялық зорлық-зомбылыққа өздерінің қалай физикалық зорлық-зомбылықпен әрекет еткендерін әңгімелеп берді.

«Бір күні бір бала маған әлдебір дәрекі сөз айтып, қашып кетті. Менің өш алғым келді және келесі күні оны ұрып-соқтым». [235]

«Бір оқушының маған тілі тиді, мен оны иығынан жұдырықпен қойып қалдым». [229]

«Бір бала мені ызаландырды. Біз мектептен кейін кездесіп, мен оны бір-екі рет ұрып алдым». [212]

«Мен біріне-бірі ат тағатын балалармен келіспеймін. Мен дауласып ұрысамын, бірақ керек болса, төбелесе де аламын». [191]

Кейбір жәбір көрген балалар физикалық зорлық-зомбылықты бастан кешкен жағдайда күш қолданып “есе қайтара алатындарын” айтып берді. Бір бала оны былай түсіндірді: «Мен оған қарымта соққы бердім» [128]. Бұдан басқа, басқа жәбірленген балалар былай түсіндірді:

«Егер маған біреу тиіссе, мен жауап беремін. Мен өзіме не істесе, солай есе қайтарғанды жек көремін». [371]

«Мен былтыр сыныптасыммен төбелестім. Ол менен кейінгі партада отыратындықтан, мені үнемі арқамнан қаламмен түртіп отыратын. Бұған шыдай алмадым да, оны мектептен кейін күтіп тұрып, есемді қайтардым. Ол енді маған тиіспейді. Менің достарым маған бұдан былай тиіспеуі үшін оны қалай теуіп жатқанымды көріп тұрды». [229]

«Мен өзімді әлдекімнің қандай да бір қорлауына жол беретін адам емеспін. Ол мені бір рет ұрды және мен де оны бетінен екі рет ұрдым. Енді мені ешкім қорлай алмайды, себебі мен өзімді қорғай аламын». [158]

Айыптылар мектептегі зорлық-зомбылық туралы айтады

Балалармен жүргізілген сұхбаттың мақсаты олардың мектептегі басқа балаларға жасаған зорлық-зомбылық әрекеттері туралы білуді көздеді. Балалардың мектепте психологиялық және физикалық зорлық-зомбылық әрекеттерге баруына басым мән берілді, бірақ кейбір балалар мектепте ақша не басқа заттарды қорқытып тартып алу, сексуалдық мағынадағы сөздерді айту, қысымшылық көрсету мен кемсітудің бар екені туралы айтты. Сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында көбісі (55,0%) мектепте өздерінің қандай да бір зорлық-зомбылық әрекеттерді жасамағандарын мәлімдеді; дегенмен, балалардың 45,0%-ы мектептегі әртүрлі зорлық-зомбылық әрекеттері туралы әңгімеледі. Бұдан басқа, балалардың 34%-ы мектепте зорлық-зомбылық әрекеттерін жасаған кезде өздерінше әрекет еткендерін, ал 20%-ы балалар тобымен бірге әрекет еткендерін айтты.

Күш қолдану

Сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында, 38,0%-ы (3-тен 1-і) мектепте басқаларға күш қолданғандарын және балалардың кемінде 10,0%-ы басқа балалардың өздеріне қарсы зорлық-зомбылығынан қорғану үшін ғана күш қолданғандарын айтты. Кейбір балалар үшін мектепте басқа балаларға қарсы күш қолдану тек қана ермек болған. Шынында да, төменде берілген дәйексөздерде екі бала келемеждеу үшін мектепте күш қолданғандары туралы айтқан.

«Мен кішкентай балалар келе жатқанла оларды аяғынан шалып құлататынымын, маған сондай кезде күлкілі болатын. Бұл біздің мектепте кеңінен таралған. Кішкентай ұлдар өздерінен кішілерді шалып құлатады. Бұл ойын сияқты. Тек жылауықтар ғана жылайды. Кімнің нағыз еркек емес екені бірден белгілі болады». [16]

«Мені ұрмайтын. Мен кімге болса да тілімді тигізіп, ұрып, күлдіру үшін аяғынан шалып құлататынымын. Мен мұндай әрекеттерді жиі жасадым. Күн сайын дерлік, ал егер мен бұлай жасамасам, көңілсіз болар еді. Жоқ, мен қатты

ұрмаймын, шамалап қана, бірақ көгертпеймін. Менің командам немесе тобырым бар, бізді мектепте сыйлайды, ал кейбір оқушылар бізден қорқады. Иә, мектептегі балалар менен қорқады». [132]

Басқа балалар ашулы болғандықтан немесе көңіл-күйлері болмағандықтан, мектепте күш қолданғандықтарын айтты.

«Көңіл-күйім болмаған кезде мен 5-сыныптың баласын ұрдым. Достарыммен бәстесіп, жеңіліп қалғандықтан, көңіл-күйім қатты бұзылып, ашуландым. Біздің жай ғана кімнің күштірек екенін білгіміз келді. Мен өз сыныбымның баласымен төбелес бастадым». [42]

«Мен ашулы болғандықтан, бір баланы ұрдым. Ол 3-сыныптан еді. Мен қатты ашулы едім. Бұл таза төбелес болды, біз компьютер ойыны бар дискіге таласып, келісе алмадық. Мен өз сыныбымның баласымен төбелестім. Ол осы дискі үшін төбелес бастады». [17]

«Мен асханаға келе жатқанда, бір бала мені итеріп жіберді. Біз төбелесе кеттік. Бұл қыркүйектің ортасында болды. Бұндай кейде болады, бірақ жиі емес. Бұл бір балақай болатын. Мен ашуланып, оның сазайын бергім келді. ол мені бірінші болып ұрды. Біз бір-бірімізді ұрып тастадық». [112]

Бұдан басқа, көптеген балалар өздерін сыныптастары қорлап, мазақтап немесе ренжіткені үшін жауап ретінде күш қолданып, зорлық-зомбылыққа жүгінгендері туралы айтты. Алайда мұндай жағдайларда бұл міндетті түрде өзін-өзі қорғау болып есептелмейді, себебі қарымта ретінде күш қолданып, зорлық-зомбылық көрсетуді мазақтаумен және қорлаумен өлшеуге келмейді.

«Мен бір ер баламен төбелестім. Ол мені мазақтап, итерді. Мен оны кітаппен ұрдым. Маған бір қыз көмектесті. Ол да оны кітаппен ұрды». [11]

«Мен сыныптасыммен төбелесе бастадым. Оған тіл тигіздім, екеуіміз төбелестік, бірақ қатты емес. Біз бір-біріміздің мұрнымызды бұздық та, үйге қайттық». [22]

«Иә, менің сыныптастарыммен бірге төбелеске қосылған жағдайларым болды. Мен өзімнің сыныптасыммен мені тілдеген соң төбелесе бастадым». [301]

Ақырында, кейбір балалар мектепте басқа балаға қарсы күш қолданып, зорлық-зомбылық жасағандарын айтты, себебі ол олардың досының/құрбысының дәптерін алып, үй жұмысын көшіріп алуға тырысқан.

«Менің 5 не 6 сыныпта бір қызбен төбелескенім есімде. Ол ұқыпты болатын, маған күлетін, содан соң біз төбелестік. Ол маған өзінің үй жұмысын көшіріп алуға бермейтін және маған күлетін, содан мен оны ұрып жібердім. Бәрі жай ғана қарап тұрды, ешкім араласқан жоқ». [34]

«Мен кеше сыныптасыммен төбелесіп қалдым, өйткені ол үй жұмысын көшіріп алу үшін менің дәптерімді алды, мен сосын дәптерімді бермей, төбелестік. Сыныптастарымыздың жартысы жай ғана қадағалап тұрды, содан соң біреуі мұғалім келе жатыр деп айқайлаған соң, біз орнымызға жүгіріп кеттік». [149]

Бір бала өзін бір күні мұғалімнің сыныпқа бас-көз болуға тастап кеткенін және сабақтан қашып кеткісі келген сыныптасына қарсы күш қолданып, зорлық-зомбылық көрсетуге тура келгенін түсіндірді.

«Мен сыныптасымды ұрдым. Еңбек сабағының мұғалімі мені сабақта сыныпқа бас-көз болуға қалдырды, ал оның мені тыңдамай сабақтан қашып кеткісі келді. Ол мені тыңдамағандықтан, менің оны ұруыма тура келді». [21]

Өзін-өзі қорғау мақсатында күш қолдану

Жоғарыда айтылғандай, сұхбат жүргізілген балалардың кемінде 10,0%-ы басқа баланың немесе балалардың күш қолданып, зорлық-зомбылық көрсетуінен қорғану үшін күш қолданып, зорлық-зомбылық көрсеткендерін айтты. Бір бала былай деп түсіндірді: «Мен өзімді қорғау үшін жәбірлеушіге қарымта қайтардым» [370]. Сонымен қатар, басқа балалар өздерін-өздері қорғау мақсатында күш қолданып, зорлық-зомбылық жасағандарын айтты.

«Мен ешқашан төбелесті бірінші болып бастаған емеспін, бірақ егер кімде-кім тиісетін болса,

мен жауап қайтарамын. Мен сыныптасыммен төбелестім. Ол бірінші болып бастады, мені мазақтап, ұрып, киімімді жыртыты». [391]

«Мен ешқашан төбелеспеймін. Мен тек қана қарымта қайтарамын. Бір бала мені бірінші болып итеріп жіберді, сосын мен де қарымта ретінде оны ұрдым». [272]

«Мен ешқашан төбелесті бірінші болып бастамаймын, бірақ егер маған тиіссе мен үнсіз қалмаймын. Мен бірден жауап беремін, әйтпесе, олар мені қорықты немесе жалтақ деп ойлайды, ал егер дәл солай қарымта қайтарсам, бірден жайыма қалдырады. Мен өзімді қорғау үшін, келесі жолы ешкім тиіспеуі үшін осылай жасаймын. Біз төбелесіп жатқан кезде ешкім араласпайды». [151]

«Мен өзімді қорғау үшін төбелес бастадым. Менің сыныптасым мені мазақтап, тебеді». [216]

Кейбір балалар жоғары сыныптағы балалардың кішкене оқушыларды бір-бірімен төбелесуге мәжбүрлейтінін айтып берді. Кейде балалар сондай-ақ олар өздерін басқа мектептің немесе ауданның балаларына арандататындарын сезгендерін және өздерін әрі мектебін қорғау үшін төбелесуге тура келгендерін айтты.

«Жоғарғы сыныптың балалары бізді төбелесуге мәжбүрлейді. Біздің төбелесуімізге тура келеді. Жоқ, мен олай жасамаймын. Мен бұны бұрын жасамағанмын. Жоғарғы сыныптың балалары мені достарыммен төбелесуге мәжбүрледі. Мен төбелесті бірінші бастаған жоқпын. Олар мені мәжбүрледі». [346]

«Біз бірде аудан мен ауданға бөлініп, топ болып төбелестік. Басқа ауданның балалары бастады. Олар бізді төбелесуге мәжбүрлеп шығарды және төбелестірді, ал біз ештеңе айта алмай, төбелесуге мәжбүр болдық». [236]

Психологиялық зорлық-зомбылық

Сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында 32,0%-ы (3-тен 1-і дерлік) мектепте психологиялық зорлық-зомбылық жасағандарын айтты. Кейбір балалар өздерінің басқа балаларға, басқа баланың жанын ауырту үшін психологиялық

зорлық-зомбылық көрсеткендерін немесе сөзбен қорлағандарын айтып берді.

«Бұл кейде болады. Мен басқа қыздарды әжуалаймын. Мен оларды ақымақ деп айта аламын. Басқа сыныптағы қыз өзін басқалардан артық секілді тәкаппар сезінеді. Ол менен және өзге қыздардан жақсы киінеді. Мен оны өзім мазақтаймын». [276]

«Мен мектепте қыздарды күлкіге айналдыратынмын және жаман сөздер айтатынмын; олар өздерін өздері өте ыңғайсыз жағдайға қалдыратын. Мен бұны маған ұнамайтын және мені ұнатпайтын сыныптастарыма, адамдарға жасадым. Мен мұны өзім жасадым». [244]

«Мен оның барлық кемшіліктеріне күлетінмін. Мысалы, оны “салпаң құлақ” дейтінмін. Одан шерттік алатынмын. Мен ешқашан төбелеске қатыспайтынмын, тек қана қарап тұрамын. Әдетте, жаңадан келгендерді олар сенімен төбелесуден қорқу үшін бірден қорқытатынмын». [398]

Өзге балалар өзара балалар арасында болатын мазақтау, келемеждеу мен тіл тигізуде сипаттады; дегенмен, осы тараудың алдыңғы бөлімдерінде көрсетілгендей, көптеген балаларға тіл тигізіп, оларды қорлап, қағытуды бастан кешіреді, сондықтан “мені арандатқан кезде” деп жауап береді [387]. Балалар көбінесе тіл тигізіп, қорлап жауап қайтарады, ал кей жағдайларда күш қолданып, зорлық-зомбылық көрсетеді.

«Мен дәрекі сөздер айтатынмын. Оқушылардың өздері кінәлі, ал менің дәрекі сөйлеуіме тура келді; олар өздері бастайтын». [355]

«Әдетте оқушылардың өздері кінәлі, ал менің ұрысуыма тура келді. Олардың өздері бастайды. Ал егер олар доғармайтын болса, менің оларға ұрысуыма тура келеді». [354]

«Егер маған біреу тіл тигізетін болса, мен де оған тіл тигіземін, себебі олар тіл тигізуді бірінші болып бастайды». [312]

«Мен солай бір рет қана жасадым. Ол қыз мені арандатты және мен өзімді қорғау үшін жауап қайтардым». [370]

«Менің сыныптастарымның бірі кейде маған тіл тигізеді. Бұл қынжылтады. Біз бір-бірімізді әзілдеп ықтан түйіп қаламыз. Бірақ бұған ренжімейсің. Бұл бала кейде менің жыныма тиеді, сондықтан мен балағаттап жауап беремін». [127]

«Әрине, ондай болады. Біз әзілдеген кезде бір-бірімізге дөрекі және жаман бірдемелер айтуымыз мүмкін. Барлығы әзілден басталады. Сосын біз ренжіп дөрекі бірдеме айтып қаламыз. Қалғандары жай ғана қосылады». [256]

Көптеген жағдайларда балалар сондай-ақ әзілдеп сөзбен тиіскендерін және бұның басқа адамды ренжіту үшін айтылмағанын, ешкімнің де ренжімегенін айтты; дегенмен, осы тараудың алдыңғы бөлімдерінде көрсетілгендей, мектепте психологиялық зорлық-зомбылық көрген және сөзбен қорлауды басынан өткізген көптеген балалар қынжылып, жәбірленген, ал кейде өздерінің сыныптастарының алдарында қорланған. Балалар, сірә, өздерінің басқа балаларға жасайтын әрекеттерінің салдарын түсінуге қабілетсіз. Төменде келтірілген үзінділерде балалар өздерінің басқа балаларды жай ғана мазақтағаны немесе оларды қалжыңдап не ойнап мазақтағандары туралы әңгімелейді; алайда, қалжыңдап немесе ойнап бір балаға немесе бір топ балаға тіл тигізу және қорлау (яғни, психологиялық зорлық-зомбылық) осы сөздерден жәбірленетін бала үшін қорланатын және қынжылтатын жайт болуы мүмкін.

«Мен дөрекілік көрсетпей, қалжыңдап мазақтайтынмын. Мен бұны өзімнің сыныптастарыма, төменгі сыныптардың балаларына жасадым». [357]

«Мен әзілдеп күлетінмін, бірақ дөрекі сөздер айтып, тіл тигізбейтінмін. Бұл — жай ғана сондай ойын, қалжың». [356]

«Мен кейде себептен-себепсіз, жай ғана қалжыңдап әдейі бірдемені әзілдеп айтамын;». [338]

Көп жағдайларда балалар өздері басқа балаларға тіл тигізген немесе бірдеңені қалжыңдап қорлаған кездегі мақсаттары өздерінің сыныптастарын күлдіру және оларды мазақ қылған балаға қарсы психологиялық зорлық-зомбылыққа қосу болып табылатынын айтты.

«Мен ешкімді әдейі қорлаған емеспін. Біреу жауап беретін кезде тек қалжыңдап, барлығын күлдіру үшін ол туралы күлкілі бірдеме айта саласың. Бұл балалар менің сыныптастарым болатын. Басқа балалар да бірнеше сөздер қосты және біз күлкіге айналдырған балалармен бірге күлдік. Мұғалім осыған бола ашуланды». [269]

«Мен өзімнен кіші баланы күлкіге айналдырдым, оған тіл тигізіп қорладым. Біз сыныптастарымыз біріміз оған күлдік». [257]

Соңында, кейбір балалар өздерінің келемеждеу және жыныстық сипатта қысым көрсету ретінде қыз балаларға қатысты психологиялық зорлық-зомбылықты арнайы жасағандарын айтып берді. Бір бала былай түсіндіреді: «біз кейде қыз балаларды ренжітеміз және оларды айқайлауға және жылауға мәжбүрлейміз» [341]. Басқа үш ер бала былай толықтырды:

«Мен кейде қыздарға тіл тигіземін. Біз көңілді болу әрі қыздардың мені күлдіруі үшін ойнаймыз». [273]

«Кейде біз өз сыныбымызда қыздарға күлеміз және оларды мазақтаймыз; бұл оларға тиісіп ренжіту үшін жай ғана қалжың. Бұл көңілді. Біздің сыныптың қыз балалары өте сұлу». [148]

«Мен қыз балаларға тиісіп, дөрекі сөздер айттым. Бұл қалжың болатын. Менің сыныбымдағы екі-үш бала да менімен бірге күлді». [349]

Қорқытып ақша тартып алу

Сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында бір бала ғана мектепте басқа балаларды қорқытып ақша тартып алғанын мәлімдеді. Ол былай түсіндірді:

«Мен 5-сыныптың оқушыларынан күш көрсетпей ақша сұрадым. Кейбіреулері маған ақшаларын берді. Менің жай ғана ішім пысты. Мен оның көңілкүйін бұзғым келді. Менің ыстық таммаққа немесе дүкеннен Фанта алуға ақшам жетпеді». [398]

Кемсіту

Сұхбат жүргізілген балалардың сегізі өздерінің, негізінен, баланың мүгедектігіне немесе оқуға

қабілетсіздігіне байланысты мектептегі басқа балаларға қатысты кемсіту танытқандарын айтып берді. Бір бала былай түсіндіреді:

«Мен басқа балалармен бірге ақыл-ойы кенже қалған баланы мазақтап күлдім». [186]

Мектепте зорлық-зомбылық жасайтын және басқаларды кемсітетін балаларға сипаттама

Талдау мектепте зорлық-зомбылық жасайтын және басқаларды кемсітетін балалар арасындағы демографиялық айырмашылықтар деңгейін анықтау үшін жүргізілген болатын. 3.16- кестеде жыныстық белгісі бойынша бірнеше елеулі айырмашылықтар көрсетілген. Атап айтқанда, ер балалар арасында қыз балалармен салыстырғанда, мектепте психологиялық (16,7%) және күш қолданып (23,6%) зорлық-зомбылық әрекеттерін жасау ықтималдығы өте жоғары (тиісінше 11,3% және 8,1%). Ер балалар үшін сондай-ақ қыз балалармен салыстырғанда, сексуалдық сипатта сөз айту (4,0%) мен кибербуллинг (1,5%) жасау ықтималдығы біршама жоғары болды (тиісінше, 18% және 0,5%). Қорыта келе, ер балалар арасында (5,2%) қыз балалармен салыстырғанда (3,9%), сондай-ақ мектепте басқа балаларды кемсіту ықтималдығы да жоғары.

Оқитын сыныбы бойынша, жоғары сыныптағы балалар арасында (8–10 сыныптар) төменгі сыныптардағы балалармен салыстырғанда (5–7 сыныптар), мектепте психологиялық және күш көрсету зорлық-зомбылығы ықтималдығы айтарлықтай жоғары. Ал керісінше, төменгі сыныптардағы балалар арасында жоғарғы сыныптардағы балалармен салыстырғанда, басқа балаларды кемсіту әрекеттері ықтималдығы айтарлықтай жоғары болған.

Қала және ауыл мектептері арасындағы айырмашылыққа келетін болсақ, 3.16-кестеде ауыл мектептеріндегі балалармен салыстырғанда, қала мектептеріндегі балалар арасында психологиялық (15,5%) және күш көрсету (17,2%) зорлық-зомбылығы ықтималдығының айтарлықтай жоғары болғаны көрсетілген (тиісінше, 12,1% және 13,9%).

Талдау сондай-ақ зорлық-зомбылық жасау мен кемсіту балалардың отбасыларында

зорлық-зомбылыққа ұшырауымен және ата-анаға бауыр басуымен, мектепке бауыр басуымен, ашу-ыза мен жеке басының агрессияға бейімділігімен қаншалықты дәрежеде байланысты екенін анықтау үшін өткізілген болатын. 3.16-кестеде балалардың отбасыларында зорлық-зомбылыққа ұшырауы мен мектептерде зорлық-зомбылық көрсету және кемсіту әрекеттерін жасау арасындағы байланыс көрсетілген. Атап айтқанда, отбасыларында зорлық-зомбылық мәселесі бар отбасыларында тұратын балалар үшін мектепте психологиялық зорлық-зомбылық (27,4%) және күш көрсетіп (26,2%) зорлық-зомбылық жасау ықтималдығы отбасыларында зорлық-зомбылық мәселесі жоқ балалармен салыстырғанда, екі есе жоғары (тиісінше, 10,9% және 13,3%). Сондай-ақ, отбасыларында зорлық-зомбылық мәселесі бар отбасыларында тұратын балалар үшін отбасыларындағы зорлық-зомбылық мәселесі жоқ балалармен салыстырғанда, мектепте сексуалдық тұрғыда сөз айту мен қысым көрсету (6,0%) және кемсіту арқылы зорлық-зомбылық көрсету (10,2%) ықтималдығы үш есе жоғары (тиісінше, 2,1% және 3,2%). Қорыта келгенде, отбасыларында зорлық-зомбылық мәселесі бар отбасыларында тұратын балалар үшін отбасыларында зорлық-зомбылық көрмейтін балалармен салыстырғанда (0,4%), мектепте басқа балаларды қорқытып ақша тартып алу (1,7%) ықтималдығы біршама жоғары болды. Бұл деректер АҚШ-та өткізілген зерттеу тұжырымдарын растайды, ол зерттеу бойынша отбасыларында зорлық-зомбылық көремеген балаларға қарағанда басқаларға зорлық-зомбылық көрсететін балаларға үйде отбасы мүшелерінің бірі күш қолданғанын немесе олардың үйде зорлық-зомбылықтың куәгерлері болғанын көрсетеді; бұл мектептегі зорлық-зомбылық және мектептен тыс зорлық-зомбылыққа ұшырау актілері арасындағы байланысты орнатуға мүмкіндік береді (7).

Бұның алдындағы зерттеулер мектепте зорлық-зомбылық жасайтын және кемсітетін балалардың көбінесе, ата-аналарымен қарым-қатынастарының нашар екенін көрсетті. Осы зерттеулерді қолдау ретінде 3.16-кестеде ата-аналарына үйірлігі жоғары балалармен салыстырғанда, ата-аналарына үйірлігі төмен балалар арасында мектепте басқа балаларға қатысты психологиялық (23,5%) және жеке (21,2%) зорлық-зомбылық жасау ықтималдығының айтарлықтай жоғары екендігі көрсетілген (тиісінше, 13,1% және

3.16–кесте. Балалардың демографиялық деректері мен басқа да көрсеткіштер бойынша мектепте зорлық-зомбылық және кемсіту жасаған тұлғалар (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме N=4207											
	Психология- лық зорлық- зомбылық жасау		Жеке зорлық- зомбылық жасау		Қорқытып алушылық		Жыныстық сипаттағы пікір білдірулер мен қысымшылықтар жасау		Кибербул- линг жасау		Кемсітулер жасау	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Жынысы												
Қыз балалар	241	11,3%	173	8,1%	11	0,5%	39	1,8%	11	0,5%	83	3,9%
Ер балалар	346	16,7%	487	23,6%	17	0,7%	82	4,0%	31	1,5%	107	5,2%
Сыныбы												
5-сынып	83	11,3%	84	11,4%	4	0,5%	22	3,0%	5	0,7%	33	4,5%
6-сынып	89	11,6%	115	15,0%	6	0,8%	23	3,0%	14	1,8%	40	5,2%
7-сынып	105	14,7%	122	17,0%	2	0,3%	17	2,4%	1	0,1%	44	6,1%
8-сынып	115	16,5%	110	15,8%	8	10,2%	18	2,6%	15	2,2%	34	4,9%
9-сынып	107	15,3%	133	19,1%	4	0,6%	21	3,0%	3	0,4%	23	3,3%
10-сынып	88	14,7%	96	16,1%	1	0,2%	20	3,3%	4	0,7%	16	2,7%
Қала/ауыл												
Қала	354	15,5%	393	17,2%	8	0,4%	59	2,6%	18	0,8%	114	5,0%
Ауыл	233	12,1%	267	13,9%	17	0,9%	62	3,2%	24	1,2%	76	4,0%
Отбасындағы зорлық-зомбылық												
Жоқ	373	10,9%	454	13,3%	12	0,4%	72	2,1%	22	0,6%	108	3,2%
Иә	209	27,4%	200	26,2%	13	1,7%	46	6,0%	20	2,6%	78	10,2%
Ата-аналарына бауыр басуы												
Төмен	80	23,5%	72	21,2%	7	2,1%	20	5,9%	9	2,6%	27	7,9%
Жоғары	505	13,1%	586	15,2%	17	0,4%	100	2,6%	32	0,8%	161	4,2%
Мектепке бауыр басуы												
Төмен	53	31,2%	60	35,3%	5	2,9%	14	8,2%	5	2,9%	16	9,4%
Жоғары	534	13,2%	600	14,9%	20	0,5%	107	2,7%	37	0,9%	174	4,3%
Ашу-ыза												
Төмен	227	7,6%	311	10,4%	9	0,3%	51	1,7%	14	0,5%	69	2,3%
Жоғары	360	29,4%	349	28,5%	16	1,3%	70	5,7%	28	2,3%	121	9,9%
Жеке содырлық												
Төмен	215	7,3%	183	6,2%	9	0,3%	46	1,6%	12	0,4%	70	2,4%
Жоғары	372	29,7%	477	38,1%	16	1,3%	75	6,0%	30	2,4%	120	9,6%

15,2%). Ата-аналарына бауыр басуы төмен балалар арасында, сондай-ақ ата-аналарына бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда, жыныстық сипаттағы пікір айту мен қысымшылық жасау (5,9%) және кемсіту (7,9%) ықтималдығы барынша жоғары болған (тиісінше, 2,6% және 4,2%). Қорыта келгенде, ата-аналарына бауыр

басуы төмен балалар арасында сондай-ақ ата-аналарына бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда, мектептерде басқа балаларды қорқытып, ақшаларын тартып алу (2,1%) және кибербуллингке (2,6%) қатысу ықтималдығы айтарлықтай жоғары болған (тиісінше, 0,4% және 0,8%).

3.16-кестеде сондай-ақ, балалардың мектепке бауыр басуы мен мектепте зорлық-зомбылық жасау және кемсіту арасындағы арақатынас қарастырылған. Бұның алдындағы зерттеулер мектепке бауыр басуы төмен немесе басқа балалармен және оқытушыларымен бауыр басуы нашар балалар арасында мектепте зорлық-зомбылық жасау және кемсіту ықтималдығы барынша жоғары екенін көрсетті. Осы зерттеулерді қолдау үшін, 3.16-кестеде мектепке бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда, мектепке бауыр басуы төмен балалар арасында мектептегі басқа балаларға қатысты психологиялық (31,2%) және жеке (35,3%) зорлық-зомбылық жасау ықтималдығының үш еседен барынша жоғары екендігі көрсетілген (тиісінше, 13,2% және 14,9%).

Мектепке бауыр басуы төмен балалар арасында сондай-ақ мектепке бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда, жыныстық сипаттағы пікір білдіру мен қысымшылық жасау (8,2%) және кемсітушілер (9,4%) ықтималдығы екі есе жоғары болған (2,7% және 4,3%). Қорыта айтқанда, мектепке бауыр басуы төмен балалар арасында мектепке бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда, басқа балалардан қорқытып ақша тартып алу (2,9%) және кибербуллингке (2,9%) қатысу ықтималдығы едәуір жоғары болған (тиісінше, 0,5% және 0,9%).

Қорытындысында, 3.16-кестеде мектепте зорлық-зомбылық жасауға және кемсітуге балалардың ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігінің әсері көрсетілген. Ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі жоғары балалар ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі төмен балалармен салыстырғанда тиісінше, 29,4% және 29,7%), психологиялық зорлық-зомбылық актілерін төрт есе жиі жасайды (тиісінше, 7,6% және 7,3%). Одан басқа, ашу-ызаға бейімділігі жоғары балалар (28,5%) ашу-ызаға (10,4%) және жеке содырлыққа (6,2%) бейімділігі төмен балалармен салыстырғанда, мектепте жеке зорлық-зомбылық жасау актілеріне (38,1%) үш есеге дерлік көбірек бейім болған.

Одан басқа, ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі жоғары балалар ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі төмен балалармен салыстырғанда (тиісінше, 0,3% және 0,3%), басқа балалардан төрт есе жиі қорқытып ақша тартып алатыны туралы айтты (тиісінше, 1,3% және 1,3%). Сондай-ақ, ашу-ызаға және

жеке содырлыққа бейімділігі жоғары балалар (тиісінше, 5,7% және 6,0%) ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі төмен балалармен (тиісінше, 1,7% және 1,6%) салыстырғанда, жыныстық сипатта қорлауға үш есе көбірек бейім. Ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі төмен балалармен салыстырғанда (тиісінше, 0,5% және 0,4%), ашу-ызаға бейімділігі жоғары балалар кибербуллинг (2,3%) актілерін төрт есе жиі жасаған және жеке содырлыққа бейімділігі жоғары балалар (2,4%) алты есе жиі жасаған.

Ақырында, ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі жоғары балалар ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі төмен балалармен салыстырғанда (тиісінше, 2,3% және 2,4%) мектепте басқа балаларға қатысты кемсітушілік сипаттағы іс-әрекеттерді (тиісінше, 9,9% және 9,6%) төрт есе жиі жасаған.

Мектепте зорлық-зомбылық жасаған балаларға тиетін салдарлар

Сұхбат жүргізілген балалардан мектепте зорлық-зомбылық іс-әрекеттерін жасаған балаларға не болғаны туралы сұрадық. Сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында 37,0%-ы өздері куә болған мектепте зорлық-зомбылық жасаған адамдарға ештеңе болмағанын айтты. Бірнеше бала былай түсіндіреді: «Ол мектепке келуін қойған жоқ, оны жазалаған жоқ» [314]. Көп жағдайда балалар мектепте зорлық-зомбылық жасағандарға ештеңе болмағанын айтты, себебі мектептегі зорлық-зомбылық жағдайы туралы ешкім ешкімге хабарламаған, мектеп мұғалімдері де, қызметкерлер де мектептегі зорлық-зомбылық куәгері болмаған.

«Ештеңе емес, олар ақшаны тартып алып, мектепке еркін келіп жүреді. Бірақ оларды ешкім жазаламайды». [355]

«Ештеңе емес, олар ер балаларға айтып қоймауы үшін оларды қорқытады». [353]

Екінші жағынан, кейбір балалар зорлық-зомбылық жасаған адамдар туралы және мектептегі зорлық-зомбылық проблемалары туралы барлығының білетіндері, бірақ мәселелерді жою немесе зорлық-зомбылық себепшілерін

жазалау үшін ештеме қолданылмайтыны туралы мәлімдеді. Бір бала былай түсіндірді: *«Ештеме болған жоқ. Оның анасы — мұғалім, сондықтан оған ешкім тиісе алмайды»*. [358]

Мектепте зорлық-зомбылық жасаушыларға әйтеуір қандай да бір салдарлар болғанын мәлімдеген балалар арасында балалардың 6,0%-ы мұғалімнің бұзақыларға ескерту жасағанын, 7,0%-ы зорлық-зомбылық жасаған адамдардың директорға апарылғанын және 10,0%-ы зорлық-зомбылық жасаған адамдардың ата-аналарының мектеп директорымен және/немесе мұғалімдермен сөйлесу үшін мектепке шақырылғаны туралы айтты. Төменде берілген дәйексөздерде мектепте зорлық-зомбылық жасаған адамдарға қарсы әрекет еткен мектеп мұғалімдері мен мектеп директорлары туралы балалардың қан бауыр басуы дай пікір айтатыны көрсетілген. Кейбір жағдайларда мұғалімдер балаларға жай ғана ескерту жасаған, бір бала былай түсіндірді: *«Ол екеуін шығарып алып [кабинеттен] ұрысты [бұзақы ретінде әрі жәбірленуші ретінде]»* [209]. Басқа жағдайларда мектеп мұғалімдері баланы жазалау ретінде мектеп директорына жібереді, бір бала былай түсіндірді: *«Оны сөйлесу үшін директорға апарды. Мұғалім апай оған ұрысып, өзін бұлай ұстамау керек екендігін айтты»*. [229]

Мұғалімдер және мектеп директоры мектепте зорлық-зомбылық жасаған әрі зорлық-зомбылық құрбаны болған балалардың ата-аналарымен байланысу және олардың балалары бетпе-бет келген мәселелерді талқылау үшін олардың мектепке келуін өтіну туралы шешім қабылдай алады.

«Әдетте, осы ұлдарды мұғалім сөйлесу үшін алып қалады. Өткен жылы оларды мектеп директорына тіл тигізгендері үшін шақырды. Мұғалімдер төбелестерге қатысты да әңгімелесу өткізеді. Олар маған тіл тигізген ер балаларға ұрысты». [265]

«Оны ата-анасымен бірге директорға сөйлесуге шақырды». [93]

«Ол мектеп директорына кетті, содан соң ұлдардың ата-аналарын мектепке шақыртты». [35]

«Мұғалімдер онымен сөйлесті және ата-аналарын шақырды». [60]

Сұхбат жүргізілген балалардың 5,0%-ы мектеп директорлары мен мұғалімдерінің ата-аналармен және психологтармен кеңескеннен кейін зорлық-зомбылық жасаған адамдардың жәбірленушілердің алдында кешірім сұрауларын және олардың бұдан былай ешқашан қоқан-лоққы жасамауын талап еткендерін хабарлады. Мәжбүрлеп кешірім сұрау сияқты осындай араласудың ұзақ мерзімді тиімділігі белгілі емес және мектепте зорлық-зомбылық жасаған бала мінез-құлқына байланысты айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін.

«Оның ата-анасын мектепке шақыртты және ер баланың кешірім сұрауына және бұдан былай олай жасамайтына уәде беруіне тура келді». [249]

«Оның ата-анасын шақыртқан соң және оның ата-анасымен әңгімелескен соң, ол балаға келіп кешірім сұрады». [168]

«Ол оны мектеп психологына жіберді де, келесі күні оның ата-анасын мектепке шақыртты. Ұл бала қыз баланың алдында кешірім сұрап, содан кейін оған тиіскен жоқ». [158]

Кейбір мектеп директорлары мен мұғалімдер шын мәнінде зорлық-зомбылық жасаған адамдар мен жәбірленушілерден бір-бірінің алдында кешірім сұрауларын талап еткен. Аталған тәсіл жәбір көрушіні өзінің қоқан-лоққысы үшін жауапкершілік қабылдауға мәжбүрлей отырып, ол одан әрі жәбір көрушінің діңкесін құртатындықтан, ерекше қиын болып табылады. Бұл тәсіл сондай-ақ жәбірленушілерді оларды ренжіткендер алдында кешірім сұрауға алып келеді және зорлық-зомбылық жасаушы тұлғалардың өз құрбандары алдында шынайы түрде кешірім сұрамауына мүмкіндік береді. Мұндай тәсілді көбінесе олардың мінез-құлықтары үшін шынайы салдарлар болмайтынын және жәбірленушінің өзіндік қоқан-лоққы үшін жауапкершілік ретінде қабылданатын жағдайда солай қулық істей алатындықтан, мектептегі зорлық-зомбылық жиілігін төмендету үшін жасайды.

«Олар ұлдарды қолдарын алуға және бұдан былай ешқашан олай істемеуге уәде беруге мәжбүрледі». [2]

«Оны сөйлесуге шақырды; оның ата-анасын да. Олар неліктен төбелескендері және өзінің ол

баланы неліктен ұрғаны, содан соң балақайлардың татуласқаны туралы айтып берді». [148]

«Ұрып-соққан қыздың мұғалімі оны ұрғандармен сөйлесіп, оларды кешірім сұрауға мәжбүр етті». [257]

Мектеп директорлары мен мұғалімдер кейде зорлық-зомбылық жасаған адамдарды қорқытты немесе шын мәнінде зорлық-зомбылық жасаған тұлғаларды, ал кейде мектептегі зорлық-зомбылық құрбандарын да мектептегі полиция инспекторына жіберіп отырды. Мектеп инспекторы мектептегі зорлық-зомбылық жағдайын ресми түрде тіркейді және балалардың аттарын “қиын балалардың” арнайы тізіміне кіргізе алады (есепке қою). Мектеп инспекторы балаларды есепке қойғаннан кейін, бұл оларды мектеп инспекторының жиі тексеретінін және баланың тарапынан болатын мектептегі қайталанатын зорлық-зомбылық әрекеттерінің мектеп инспекторына тікелей хабарланатынын білдіреді.

«Ол [мұғалім апай] оларға ұрысып, егер тағы бір рет көретін болса директорға немесе мектеп инспекторына айтатындығын ескертті». [328]

«Оған мектеп инспекторына апаратынын айтты, бірақ оны апарған жоқ, ол енді олай жасамаймын деп уәде берді». [6]

«Оны мектеп директорына апарды. Инспектор онымен сөйлесіп, оны есепке қойды». [285]

«Олар осыны жасаған балаға ұрысты, сосын қазір оны мектеп инспекторы қадағалап отырды. Оған мұғалім ұрысты». [42]

«Мен ол туралы мұғалімге айтып бердім, ол сосын ұрған балалардың ата-аналарын шақыртты. Қазір оларды мектеп инспекторы қадағалап отырады». [42]

Кейбір жағдайларда мұғалімдер, мектеп директорлары, мектеп инспекторлары және тіпті мектеп психологтары тарапынан болатын барынша қалыпты әрекеттің балалардың мінез-құлықтарына әсер етуге көмектесетіні туралы пікір қалыптасты, бірақ әркезде емес. Кей жағдайларда балалардың мектепте зорлық-зомбылық жасауды тоқтатқаны нәтижелі болды. Басқа жағдайларда мектепте зорлық-зомбылық жасаған адамдар мектептен шығарылып немесе басқа мектепке ауыстырылған.

«Әдетте, мектеп директорымен және мектеп инспекторымен әңгімеден кейін барлығы төбелесуді доғарады, татуласады және бәрі жақсы болады». [306]

«Екі оқушыны мектеп инспекторы есепке қойды, ал екіншісімен әлеуметтік педагог пен психолог сөйлесті. Және осыдан кейін бәрі тынышталған сияқты». [151]

«Кейін мұғалімдер не болғанын білді және оларды мектеп директорына жіберді. Кейін осы ұлдар мектептен шығарылды». [242]

«Мектеп директоры араласқан соң және ата-аналары келген соң, мазақтаулар тыйылды». [280]

Басқа жағдайларда мектеп мұғалімдері мен директорлар тарапынан болатын осындай араласулардың балалардың мінез-құлықтарына әсері төмен болды және олар мектептегі басқа балаларға қатысты зорлық-зомбылық әрекеттерін жалғастырды. Бір бала былай мәлімдеді:

«Оған ұрысты және мұғалімдер оның ата-анасын шақыртты, ол бәрібір өзін әлі солай ұстайды. Оның ата-анасы мектепке келмеді. Мұғалімдер оған ұрысады, бірақ бұл көмектеспейді». [294]

Қару алып жүру

Балалардан сондай-ақ мектеп аумағында және оның шегінен тыс қару алып жүру туралы сұрадық. 3.17-кестеде сауалнама жүргізуге қатысқан балалардың 3,9%-ы ғана мектеп аумағында және оның шегінен тыс қару алып жүру туралы айтып берді; дегенмен кей балалар қару алып жүреді. Атап айтқанда, балалардың 2,5%-ы былтырғы жыл бойы мектеп аумағында қару алып жүру туралы айтты және 3,0%-ы былтырғы жыл бойы мектеп шегінен тыс қару алып жүрген. Сондай-ақ балалардың 5,5%-ы мектеп аумағында қару алып жүрген мектептегі басқа балалар туралы білгенін хабарлады.

Балалардың аталған екі тобының арасындағы айырмашылықты түсіну үшін былтыр жыл бойы мектеп аумағында және одан тыс қару алып жүрген балалар қару алып жүрмеген балалармен салыстырылды. 3.18-кестеде балалардың аталған екі тобының арасындағы демографиялық

айырмашылықтар көрсетілген. Оқу сыныбы немесе қалалық немесе ауылдық жерлерде тұрулары бойынша аталған екі топтың арасында айтарлықтай айырмашылықтардың болмауына қарамастан, жыныстық белгілері бойынша айырмашылықтар байқалды. 3.18- кестеде ер балалар арасында (73,6%) қыз балалармен (26,4%) салыстырғанда қару алып жүру ықтималдығының жоғары болғандығы көрсетілген.

3.17-кесте. Мектепте және одан тыс қару алып жүру (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме N=4207	
	n	%
Былтыр жыл бойы мектеп аумағында немесе оның шегінен тыс қару алып жүрді	163	3,9
Мектеп аумағында қару алып жүрді	106	2,5%
Мектеп шегінен тыс қару алып жүрді	127	3,0%
Өз мектебінде мектеп аумағында қару алып жүретін балалар туралы білді	233	5,5%

3.19-кестеде сондай-ақ мектеп аумағында немесе одан тыс қару алып жүрген және қару алып жүрмеген балалар арасындағы айырмашылық қарастырылған. Деректер былтыр бір жыл бойы қару ұстап жүрген балалардың арасында мынаны көрсетеді, 3 баланың 1-еуі (34,2%) өз отбасында тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшырағанын айтты. Шын мәнінде, қару ұстап жүрген балалар үйдегі тұрмыстық зорлық-зомбылыққа екі есе жиі ұшыраған (34,2%) және қару ұстамаған балалармен салыстырғанда (тиісінше, 17,6% және 7,9%), ата-аналарына бауыр басуы (13,5%) төмен болған.

3.19-кестеде сондай-ақ қару ұстап жүрген 2 баланың 1-еуінің ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі жоғары болғаны ашып айтылған. Шын мәнінде, қару ұстап жүрген балалардың қару ұстап жүрмеген балалармен салыстырғанда (тиісінше, 28,1% және 28,5%), ашу-ызаға (54,6%) және жеке содырлыққа (62,6%) бейімділігі екі есе жиі жоғары болған.

Қару ұстап жүрмеген балалармен салыстырғанда (3,7%), қару ұстап жүрген балалардың мектепке бауыр басуы (11,7%) екі есе төмен болған.

3.19-кестеде сондай-ақ қару ұстап жүрген балалардың 82,6%-ының мектептегі зорлық-зомбылық және кемсітушілік куәгері болғаны, 61,5%-ының мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбандары болғаны және 62%-ының мектепте зорлық-зомбылық жасаушы және кемсітушілер болғаны көрсетілген. Шындығында, қару ұстап жүрген балалар қару ұстап жүрмеген балалармен салыстырғанда, біршама жиі мектептегі зорлық-зомбылық куәгері мен құрбандары және екі есе жиі – мектептегі зорлық-зомбылық себепшілері болған.

Қару ұстап жүрген балалар арасында сондай-ақ қару ұстап жүрмеген балалармен салыстырғанда, мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық және кемсітулерге ұшырау ықтималдығы айтарлықтай жоғары болған.

Шынында да, қару ұстап жүрген балалар қару ұстап жүрмеген балалармен салыстырғанда (тиісінше, 22,8% және 5,7%), мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылықты екі есе (46,0%) жиі көрген.

Қорыта келгенде, 3.19-кестеде былтыр бір жыл бойы қару ұстап жүрген балалардың қару ұстап

3.18-кесте. Балалардың демографиялық деректері бойынша қару алып жүруі (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме N=4207			
	Мектеп аумағында немесе одан тыс қару алып жүрді		Қару алып жүрген жоқ	
	n	%	n	%
Жынысы				
Қыз балалар	43	26,4%	2097	51,9%
Ер балалар	120	73,6%	1947	48,1%
Сыныбы				
5-сынып	23	14,1%	711	17,6%
6-сынып	32	19,6%	734	18,2%
7-сынып	24	14,7%	692	17,1%
8-сынып	36	22,1%	659	16,3%
9-сынып	24	14,7%	674	16,7%
10-сынып	24	14,7%	574	14,2%
Қала/ауыл				
Қала	93	57,1%	2192	54,2%
Ауыл	70	42,9%	1852	45,8%

жүрмеген балаларға қарағанда (тиісінше, 2,3% және 3,4%), үйлерінен қашып кетуі бес рет жиі (13,5%) болғаны және екі есе жиі өздеріне зиян келтірумен айналысқаны және өздеріне-өзі қол салу мінез-құлықтарының (9,2%) байқалғаны көрсетілген.

Сұхбат деректері оқ дәрімен атылатын қару және көзден жас ағызатын газды қоса алғанда, төрт баланың пышақ, қару ұстап жүрген балалар туралы айтқанын көрсетті. Олардың екеуі, атап айтқанда, басқа балалардың мектепке қару алып келіп жүргендерін айтты. Бір бала былай түсіндіреді: «Сыныптасым өткен жылы пышақ алып келді» [256]. Екінші бала былай толықтырады: «Мен үлкендердің қалай төбелескендерін көрдім және олардың біреуінде пышақ болды, бірақ ол онымен ешкімге тигізбей тек қана сермеді». [149]

Бір бала сондай-ақ мектепке оқ дәрімен атылатын қару алып келіп жүрген және олардың ортасындағы оқ-дәрімен атылатын қарулары бар балалар туралы айтты.

«Біздің негізгі мәселеміз — жоғарғы сыныптар. Осы сыныптардағы ер балалар мен қыз балалар

ақша талап етеді. Үлкен оқушылар кішілерінен ақша талап етеді, тіпті, мектеп бітіріп кеткендер де келіп қорқытып ақшаларын тартып алады. Егер оларға бірдеме айтсаң, олар саған айғайлап, сені ұрып-соғуға дайын. Мектепте темекі шегетін ер балалар бар. Тіпті тапаншалары бар балалар бар. Олар тапаншаларын ұстап қорқытады. Жақында мұғалім барлық оқ-дәрімен атылатын қаруларды тартып алды, бірақ тіпті осыдан кейін де олар кейбіреулерінде қалды. Түнде шығу қауіпті; тіпті ата-аналардың өздері түнде далаға шықпайды. Балалар ішіп алып, тапаншаларымен қорқытады». [238]

Қорытындысында, тағы бір ер бала мектепке көзден жас ағызатын газ алып келіп, оны шығарып, басқа балаларға жапа шектіргенін айтты.

«10-11 сыныптың балалары бірнеше рет кіші сыныптың қыз баласын ұратындарын айтып қорқытты. Бір бала көзден жас ағызатын баллон алып келген, ал екіншісі оны шашып, көптеген балалар зардап шеккен. Барлығының көздері ауырып, жөтеліп, тұншыққан». [152]

3.19– кесте. Өзге индикаторлар және мектепте зорлық-зомбылыққа ұшырау бойынша қару алып жүру (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме N=4207			
	Мектеп аумағында немесе одан тыс қару алып жүрді		Қару алып жүрген жоқ	
	n	%	n	%
Отбасындағы зорлық-зорлық тәжірибесі	55	34,2%	709	17,6%
Ата-анаға бауыр басу деңгейі төмен	22	13,5%	318	7,9%
Мектепке бауыр басу деңгейі төмен	19	11,7%	151	3,7%
Ашу-ызаға бейімі жоғары	89	54,6%	1 136	28,1%
Жеке содырлыққа бейімі жоғары	102	62,6%	1 151	28,5%
Мектептегі зорлық-зомбылық және балалар арасындағы кемсітулер куәсі	133	82,6%	2 543	63,1%
Балалар тарапынан болатын мектептегі зорлық-зомбылық және кемсітулер құрбаны	91	61,5%	1 789	45,9%
Мектепте зорлық-зорлық жасайтын және кемсітетін адам	101	62,0%	915	22,6%
Мектеп директоры және мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық тәжірибесі	75	46,0%	924	22,8%
Мектеп директорының және мұғалімдердің тарапынан болатын кемсітулер тәжірибесі	36	22,1%	229	5,7%
Үйден қашып кету	22	13,5%	92	2,3%
Өзіне-өзі зиян келтіру және өзіне-өзі қол салу мінез-құлқы	15	9,2%	138	3,4%

Мектептегі зорлық-зомбылыққа қатарластардың жауап қайтаруы

Балалардан олардың өздері куә болатын зорлық-зомбылық жағдайларына әдетте қалай әрекет ететіндері туралы сұрадық. 3.20-кестеде балалардың 30,3%-ы (3-тен 2-сі дерлік) өздерінің зардап шеккен немесе басқа бала не балалар тобы мазақтайтын балаға мектепте “ешқашан” көмек беруге тырыспағандарын айтқаны көрсетілген. Бұдан басқа, балалардың 51,1%-ы (2-ден 1-і) өздерінің зардап шеккен немесе басқа бала не балалар тобы мазақтайтын балаға мектепте “кейде” ғана көмек беруге тырысқандарын айтты. Таң қаларлық, бірақ балалардың 18,3%-ы ғана мектептегі зорлық-зомбылық көріп жәбірленген балаларға “өте жиі” көмектесетіндерін айтқан.

Балалардан, сондай-ақ олардың бір баланың немесе балалар тобының мектепте басқа баланы ренжітіп немесе мазақтап жатқанда соңғы рет не істегендері жайлы сұрадық. 3.20-кестеде балалардың 20,0%-ының (5-тен 1-і) кетіп қалғандарын және араласпағандарын, ал 4,3%-ы қарап тұрғандарын, бірақ араласпағандарын айтқаны көрсетілген. Балалардың 2,1%-ының басқа баланы ренжітіп/келемеждеп жатқан балаларға қосылғаны және 1,7%-ының осыны ойнап айтқандары таң қалдырады.

Салыстыру үшін, балалардың 36,6%-ы ғана (3-тен 1-і) ренжітіп және/немесе келемеждеп жатқан балаға арашаға түскендерін және көмектесуге тырысқандарын айтты. Одан басқа, балалардың 34,8%-ы ғана (3-тен 1-і) зорлық-зомбылықты тоқтату үшін мектептен үлкендерді шақырғандары туралы хабарлады. Балалардың 19,2%-ы ғана ренжіткен және/немесе келемеждеген баладан оның өзін-өзі қалай сезінетінін сұраған.

Балалардан сондай-ақ өздері куә болған мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары туралы кімге хабарлағаны туралы сұрадық. 3.20-кестеде балалардың 32,4%-ының (3-тен 1-і) зорлық-зомбылық жағдайлары туралы ешкімге хабарламағанының байқалғаны көрсетілген. Егер олар біреу-міреуге зорлық-зомбылық жағдайлары туралы айтқан болса, балалардың 20,9%-ы өздері куә болған зорлық-зомбылық туралы досына немесе басқа оқушыға, 11,2%-ы ата-аналарына және 6,3%-ы ағасына немесе апасына айтып берген. Балалардың 26,2%-ының

ғана (балалардың 4-тен 1-і) мұғалімге айтқандары, 9,1%-ының мектеп директорына/тәрбие ісі жөніндегі орынбасарына айтқаны және 3,5%-ының мектеп күзетшісіне/мектептегі полиция инспекторына айтып бергені таң қалдырады. Аталған тұжырымдар балалардың көбісінің мектептегі зорлық-зомбылық жайттары туралы мектеп персоналына немесе әкімшілікке хабарламайтындарын көрсетеді.

3.20-кестеге қосымша ретінде 3.21-кестеде сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында куә болған (36,6%) және мектепте зорлық-зомбылық (22,9%) көрген балалардың көп бөлігінің мектептегі зорлық-зомбылық туралы ешкімге хабарламағаны көрсетілген. Балалар сұхбат беру барысында түсіндіргендей, олар мектепте зорлық-зомбылық жасайтын адамдар тарапынан болатын кек қайтарудан қорыққандықтан, араласқылары келмейтіндіктен, мектептегі зорлық-зомбылық туралы көбіне ешкімге ештеңе айтпайды.

«Мен ешкімге айтқан жоқпын; маған бұл керек емес. Аз білсең, тыныш ұйықтайсың. Менің әлі өмір сүргім келеді». [379]

«Мен ешқашан ешкімге ештеңе айтқан емеспін. Оларды жазаламайды, тек оларға ұрысады да, кейін олар саған тағы шабуыл жасайды». [373]

«Жоқ, мен ешкімге айтпаймын. Мен қорқамын да, жай ғана алыстан қарап тұрамын». [321]

«Мен ешкімге айтқан емеспін. Ол ешкімге айтқан емес, себебі егер айтып қоятын болсаң, онда ұрып-соғады». [247]

«Жоқ, біздің арамызда мұндай жоқ және егер де айтып қоятын болсам, сыныптастарымның маған қарсы шығуы мүмкін. Біреу-міреуге айтып қою — бұл өсек және мұндай өсекшілерді жек көріп, мәселені шешуге шақырады.» [164]

«Мен ешкімге айтқан жоқпын; әйтпесе маған күлетін болады және мені жек көріп кетеді. Біз егер шағымданатын болсақ бізді қабылдамайды; бұл сатқындық болып саналады». [164]

Мектептегі зорлық-зомбылық көрген балалар сондай-ақ өздері көрген зорлық-зомбылық туралы ешкімге айтпайтындарын мәлімдеді, себебі олар бұл жағдайды одан әрі ұшықтырудан қорқады.

3.20-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылыққа қатарластарының жауап қайтаруы (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме N=4207	
	n	%
Мектепте басқа бала (балалар) ренжіткен және/немесе келемеждеген балаға көмек беруге тырыстыңыз ба?		
Ешқашан	1274	30,3%
Кейде	2148	51,1%
Өте жиі	768	18,3%
Мектепте басқа бала (балалар) ренжіткен және/немесе келемеждеген баланы көрген кезде соңғы рет сен не істедің?		
Мен қастарынан өтіп кетіп, араласқан жоқпын	849	20,2%
Мен қарап тұрдым, бірақ араласпадым	183	4,3%
Баланы ренжітіп/келемеджеп жатқан балаларға қосылдым	87	2,1%
Мен бұған қалжың ретінде қарадым	72	1,7%
Мен ренжітіп/келемеджеп жатқан балаға араластым және көмектесуге тырыстым	1540	36,6%
Мен оны тоқтату үшін мектептен ересек адамды шақырдым	1464	34,8%
Мен ренжіткен/келемеждеген баладан өзін қалай сезінетінін сұрадым	808	19,2%
Болған оқиға туралы сен кімге хабарладың:		
Мен болған оқиға туралы ешкімге хабарлаған жоқпын	1361	32,4%
Мен өзімнің досыма/құрбыма немесе басқа оқушыға айтып бердім	879	20,9%
Мен мектептегі мұғалімге айтып бердім	1103	26,2%
Мен мектеп директорына/тәрбие ісі жөніндегі орынбасарына айтып бердім	383	9,1%
Мен мектептегі күзетшіге/мектептегі полиция инспекторына айтып бердім	146	3,5%
Мен өзімнің ата-анама айтып бердім	470	11,2%
Мен өзімнің ағама/апама айтып бердім	267	6,3%

«Мен бұдан кейін жаман болатындықтан, ешкімге айтпаймын». [322]

«Жоқ, мен ештеңе шығармаймын. Егер біз бұл туралы біреу-міреуге айтып қойсақ, бізбен ешкім сөйлеспейтін болады». [211]

«Мен ешкімге айтқан жоқпын, мен айтуға қорықтым». [209]

«Жоқ, мен ешкімге айтқан жоқпын. Маған бұның жақсылықпен аяқталмайтынын ескерткен». [72]

Құрбан болған кейбір балалар сондай-ақ ата-аналары мәселені директормен немесе мұғалімдермен бірге шешу үшін мектепке баратындықтан және бұл олардың мектептегі жағдайларын ушықтыратындықтан, өздерінің мектептегі

зорлық-зомбылық құрбандары болғаны туралы оларға айтуға қорыққандарын хабарлады.

«Мен біреу-міреуге айтуға қорықтым және бұны жолға қою үшін ата-анамның мектепке келуінен де, содан кейін өзімнің шынында зардап шегетінімнен қорықтым». [130]

«Мен ешкімге айтпаймын. Мен анама шу шығаратындықтан айтпаймын. Егер мен анама айтсам, ол мектепке келіп маған тіл тигізетін балаға ұрысатын болады». [241]

Құрбан болған кейбір балалар өздерін жалғыз сезінетіндерін және өздерінің ата-аналарымен немесе мектептегі басқа балалармен қарым-қатынастарының соншалық жақсы емес екенін айтып берді. Олар сондықтан барлығына бәрібір болатынын немесе оларды қорғау үшін ешкімнің

араласпайтынын сезетіндіктен, өздері мектепте көрген зорлық-зомбылық туралы ешкімге айтпаған. Осы балалар оқшаулануды және жалғыздықты жиі сезінген.

«Жоқ, мен үйде мектепте өзіме не болып жатқаны туралы айтпаймын әрі менің ата-анам менімен не болып жатқанын білудің қажеті жоқ. Мен сырымды ішімде сақтаймын және ешкімге айтпаймын». [228]

«Мен ешкімге айтпаймын әрі менің ата-анам бәрібір, ал мектепте менің достарым жоқ. Балалар бар, мен олармен сөйлесемін, бірақ олар дос емес. Мен ешкімге айтпаймын». [90]

«Ешкім білмейді. Мен ешкімге қызық емеспін. Мен өзіммен-өзім жүремін». [79]

«Жоқ, мен ешкімге айтқан емеспін. Мен туыстарымның өзімді әлсіз деп санағанын және өзімді қорғай алмайтын етіп санауларын қаламаймын. Тіпті егер мен айтсам да, олар ешқандай әрекет етпейді. Менің әкем жоқ, ал менің анам мен үлкен ағам үнемі ішеді». [34]

Бірнеше бала мектепте балалардың арасында болатын зорлық-зомбылық туралы ешкімге айтуға болмайтынын және балалардың өздерінің мұндай мәселелерді шешетіні туралы жазылмаған ереженің бар екенін растады.

«Істі шешу кезінде олай етуге болмайтындықтан, достары да, бөтендер де, ешкім араласпайды». [152]

«Біз, жалпы, өзімізге мұғалімдерді де, үлкендерді де араластырмауға тырысамыз». [279]

«Мұғалімдерге мұндайды айтпайды және оқушылардың өздері бұл мәселелерді шешеді». [128]

Қорыта айтқанда, кейбір балалар мектептегі зорлық-зомбылық мәселелері туралы мектепте барлығының білетіні туралы пікір қалыптастырды; алайда, мектептегі зорлық-зомбылыққа ешкім ештеңе істей алмайды, ал кейбір жағдайларда ересектер балалардың мектептегі және қоғамдастықтағы осындай мәселелер туралы айтпауын көтермелеп отырады.

«Жоқ, мен үлкендерге айтқан жоқпын. Мен бұл туралы мұғалімдер біледі деп ойлаймын, бірақ

ештеңе істей алмайды. Олар ұлдарға ұрысады, ал олар оны тағы істейді». [94]

«Бұл туралы бәрі біледі, тіпті ата-аналарымыз да. Ауылда бәрі-бірін-бірі біледі, бірақ ешкім ештеңе айтпайды». [360]

«Біз бұны тек сыныптастарымызбен ғана талқыладық. Директор және мұғалім ешкімге айтпауды және бұл туралы мектептен тыс жерлерде таратпау керек екенін тапсырды. Сондықтан біз ешкімге айтқан жоқпыз». [316]

Егер балалар өздері куә болған немесе өздері көрген мектептегі зорлық-зомбылық туралы айтатын болса, олардың өз ата-аналарына, ағаларына/апаларына және/немесе достарына айтуы барынша ықтимал. Дегенмен, 3.21 кестеде көрсетілгендей, мектептегі зорлық-зомбылық туралы айтатын болса, олардың өз ата-аналарына, ағаларына/апаларына және/немесе достарына нақты айтқан балалардың пайызы едәуір төмен. Мектептегі

3.21-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылыққа қатарластарының жауап қайтаруы (сұхбат)

	Іріктеме N=402			
	Куә		Құрбан	
	n	%	n	%
Хабарлаған жоқ	147	36,6%	92	22,9%
Достарына айтқан	54	13,4%	34	8,5%
Ата - аналарына айтқан	49	12,2%	61	15,2%
Ағалары мен апаларына айтқан	16	4,0%	18	4,5%
Мұғалімге айтқан	41	10,2%	28	7,0%
Мектеп инспекторына айтқан	4	1,0%	3	1,0%
Мектеп директорына айтқан	3	1,0%	2	0,5%
Мұғалім оқиға куәсі болған	16	4,0%	3	1,0%
Барлығы білген/куә болған	31	7,7%	6	1,5%
Зорлық-зомбылық жасағана адамдарға қарсы тұрған	11	2,7%	6	1,5%

зорлық-зомбылық куәлары болған балалар бұл туралы ата-аналарына, көп жағдайларда мектепте өздері куә болған зорлық-зомбылық туралы аналарына айтқандары және мұндай жағдайлардан қалыс қалуға кеңес берген ата-аналарының іс-әрекеттері туралы айтты.

«Мен анама төбелес туралы айттым. Анам: «Төбелесетін ұлдардан алысырақ жүр және араласпа» деді. [344]

«Мен анам мен әкеме айттым; мен ата-анам өзімнің қиындықтарым туралы үнемі айтамын. Менің ата-анам маған осындай жағдайда қалмау үшін абай болуымды қалайды». [314]

«Мен анама айттым, ол сосын маған олармен араласпа деді. Анам мені ондай балалармен араласпауға үйретеді». [151]

«Мен үйде не болып жатқаны туралы айтпаймын да, бірақ ата-анам, негізінен, теріс көреді. Олар маған өзімді дұрыс ұстауым және ешкіммен ұрыспауым қажеттігін айтады». [119]

Мектепте зорлық-зомбылық көрген балалар сондай-ақ ата-аналарына өздерінің басынан өтіп жатқандары туралы айтты; дегенмен, ата-аналары балаларына берген кеңестер “бұзақылардан өзін алыс ұстаудан” бастап балаларды зорлық-зомбылық жасайтын адамдардан өздерін қорғауға және жауап беруге дейін айтарлықтай ерекшеленеді.

«Мен осы оқиғаны анама айтып бердім. Ол — менің ең жақсы көретін құрбым. Анам жағдайды түсініп, менің ол қызды елемеуге және араласпауға тиіс екенімді айтты». [370]

«Мен өз ата-анам айттып бердім және олар осы қызбен достас деп айтты. Олар маған сабырлы болуды және оған назар аудармауды айтты». [368]

«Мен әкеме немесе анама айтамын, бірақ сирек. Әкем маған: «Өзіңді қорғауың керек, бірақ ең жақсысы ұстамды болып, бәрін бейбіт жолмен шеш. Ал содан соң ештеңе көмектеспесе, жұдырықты пайдалануды, бірақ ұрмай, оның қолын немесе аяғын ұстап тұруды, сол кезде қарсыласыңның сені өзінің жіберетінін» айтты. [308]

Одан басқа, жәбірленген басқа балалар өздерінің ата-аналарының мәселені шешу үшін мұғаліммен

және/немесе мектеп директорымен кездесуге мектепке барғандары туралы айтты. Жәбірленген бір бала тіпті өзінің әкесінің оған қоқан-лоққы көрсеткен баланы қорқытқанын да айтты.

«Мен ата-анам айттым, сосын олар мектепке барып, мектеп директорымен сөйлесті, содан соң сол баланың ата-анасын шақыртып бірге талқыға салды». [392]

«Мен анама айтып едім, ол бәрін әкеме жайып салды. Әкем мектепке барып, сол баламен және мұғаліммен сөйлесті. Енді ол маған тіл тигізбейді. Менің әкем егер осындай тағы қайталанса, оның тілін жұлып алатынын айтты». [217]

«Мен анам мен ағам ағам айттым. Олар мені құптап, анам тіпті мұғалімге келіп кетті, ал ол сол қыздармен сөйлесем деп уәде берді». [65]

Қорытындысында, бір бала анасының кеңесіне және мектеп директорымен бірлесіп мәселені шешуіне қарамастан, зорлық-зомбылықтың жалғасқанын айтып берді; сондықтан оның анасы ақырында көшіп кетіп, өзін басқа мектепке ауыстырған.

«Мен анама айттым. Алдымен ол маған бұған назар аудармауды айтты, содан соң мектеп директорымен сөйлесті, бірақ бұл ештеңені өзгертпеді. Сондықтан біз осында көшіп келдік». [9]

Мектептегі зорлық-зомбылық куәлері және құрбандары болған балалар сондай-ақ мектептегі зорлық-зомбылық туралы ағасына немесе апасына айтқаны туралы айтып берді. Көп жағдайларда балалар өздерінің туған үлкен ағаларына/апаларына айтып берген, сондықтан егер олардың үлкен ағасы болса, мектептегі зорлық-зомбылық туралы үлкен ағаларына айтып берген. Балалар үлкен ағаларының зорлық-зомбылық жасаған адамдарға қарсы тұруға және зорлық-зомбылықты тоқтатуға көбіне жиі ниет еткендерін айтты. Төменде берілген дәйексөздерде жәбірленген балалар үлкен ағаларының араласқандары және оларды өкпелетушілерден қалай қорғағандары туралы әңгімелейді.

«Мен ағам айттып бердім. Ағам өзінің достарын жинап, мәселені шешетінін айтты» [357]

«Мен ағам айттып бердім. Ағам бірінші жолы оларға жай ғана ескертті [үлкен ұлдар], бірақ

олар сонда да тыңдамады да, ол оларды ұрып та-
стады. Осыдан кейін маған ешкім тиіскен жоқ». [247]

«Мен үлкен ағама айтып бердім. Ол сол балалар-
ды тауып алып, өзінің достарымен бірге онымен
сөйлесті. Осыдан кейін бірден олар мені жайыма
қалдырды». [231]

«Мен ол туралы үлкен ағама айттым, менің
араласқым келмейді. Ағам егер олар маған
тиісетін болса, өзіне айтуды және өзінің оны
шешетінін айтты». [331]

Кейбір балалар өздерінің апаларына мектептегі
зорлық-зомбылық туралы айтып берген; алай-
да апаларының жандары ашуы және оны қалай
жеңуге болатыны туралы кеңес беруді жалғастыру
ықтималдығы жоғары болған. Бір бала былай айт-
ты: «менің апам менімен сөйлесіп, көмектеседі». [366] Апалар арасында жеке содырлық арқылы
немесе жеке содырлық қауіпмен өздерінің іні/
сіңлілерін мектептегі зорлық-зомбылықтан
қорғау ықтималдығы аз болған.

3.21-кестеде сондай-ақ кейбір балалардың
өздері куә болған және/немесе тап болған
мектептегі зорлық-зомбылық туралы айтып
бергендері көрсетілген. Балаларда мектептегі
зорлық-зомбылық туралы мектеп директо-
рына және/немесе мектеп инспекторына
хабарлағаннан гөрі өздерінің мұғалімдеріне ай-
тып беру ықтималдығы аса басым. Өз мұғаліміне
айтып бергендері туралы айтқан көптеген балалар
мектепте зорлық-зомбылық жасаған адамдарға
әдетте мұғалімдерінің әрекет еткендерін және
жазалағандарын түсіндірді.

«Біздің сыныпта бір бала қыз баланы боқтайтын.
Біз мұғалімімізге айтып қойдық. Мұғалім оған
айғайлап, егер осы тағы қайталанатын болса, оны
мектеп инспекторына жіберетінін айтты». [396]

«Мен бір күні бұл туралы мұғаліміме айттым, ол
сосын оны [жәбірленушіні] тіл тигізген қыздармен
бірге директорға апарып, олар мәселені шешті.
Ол [мұғалім] қатты ұялды; ол оларды бірден мек-
теп директорына алып кетті». [381]

«Мен сол жағдай туралы мұғалімге айтып
бердім. Мұғалім ренжіткендерді жазалады. Бұл
туралы мектеп жиналысы уақытында барлық
мектепке айтылды». [380]

«Мен бұл туралы мұғалімге айттым және ол
оларға ұрысып, осындайды тағы қайталап
көретін болса, директорға немесе мектеп ин-
спекторына хабарлайтынын айтты». [328]

«Мен мұғалімге бұл туралы айттым. Ол оларға
ұрыса бастап, мұндайдың қайталанбауға тиіс
екенін айтты». [210]

«Мен мұғалімге бұл туралы айттым. Ол мені ұрған
балалардың ата-аналарын шақыртты. Олар қазір
мектеп инспекторында есепте тұр». [42]

«Мен мұғалімге бұл туралы айттым. Мен ол
туралы мектеп инспекторына айтып бердім,
ол бала енді есепте тұр. Мұғалімдердің оны
шығарғысы келеді». [6]

Кейбір балалар келешекте зорлық-зомбылық
жасаудан зорлық-зомбылық жасайтын адамдар-
ды тоқтату үшін мұғалімдерден немесе мектеп
директорынан ауызша сөгіс алудың жеткіліксіз
болғанын айтты. Төменде берілген үш дәйексөзде
зорлық-зомбылық жасаған тұлғалардың өздеріне
мұғалімдер және мектеп директорлары ауызша
ескерту жасағаннан кейін озбырлық әрекет жаса-
уын жалғастырғаны көрсетілген.

«Мен мұғалімге бұл туралы айттым. Мұғалім
оған ұрысты және ол енді бұлай жасамай-
мын деп уәде етті, бірақ ол солай жасауын
жалғастыруда. Мұғалімдер және директор оған
үнемі ұрысып, оны қорқытады, бірақ олар оны
қатаң жазаламайды». [329]

«Мен үйдегілердің бәріне, мұғалімге және
директорға шығамдандым. Олар оның ата-ана-
сын шақыртып алып ұрысты, бірақ бәрі бекер,
ересектер көрмейтін кезде ол маған аламандау-
ын жалғастырып келеді». [63]

«Достарым мені қорғады және мен мұғалімдерге
айтып берген кезде олар оның мектептен
шығарылатынын айтқан болатын; дегенмен оны
шығарған жоқ және ол қорлауын жалғастырып
жүр». [391]

Балалар кейде мұғалімдердің зорлық-зомбылық
жасаған адамдардан қорыққандарынан,
мектептегі зорлық-зомбылықпен
күреспейтіндерін сезінген.

«Егер шамамен 8 жоғарғы сынып оқушысы болса, оның біреуі — көшбасшы. Олар барлық мектепті өз уыстарында ұстайды және олардан бәрі қорқады. Мұғалімдер оларға ештеңе жасай алмайды, ал ата-аналарға бәрібір. Олар мектепке мас болып келіп немесе сабақтардан кете береді». [90]

Кейбір жағдайларда балалар тағы бір қадам жасап, мектептегі полиция инспекторына мектептегі зорлық-зомбылық туралы хабарлаған. Кемінде бала өздері тап болған мектептегі зорлық-зомбылық туралы біреу-міреуге айтуға қаншалықты қорыққандарын айтты, сондықтан «сосын олар басқа сыныптың ұлдарымен бірге мектеп инспекторына өтініш жазуға уағдаласып, оны арыз-шағымға арналған жәшікке қалдыруға уағдаласқан; әрі сонда оқиғаны түсіндірген» [180]. Осы бала түсініктемесін жалғастырды: «біз мектеп инспекторы сол балалармен жұмыс жасайды деп ойладық, бірақ ол [мектеп инспекторы] өзін ештеңе болмағандай ұстап жүр». Осылайша, басқа екі бала мектеп инспекторына қалай домалақ хат жазғандарын, алайда ешқандай жауап болмағандықтан, көңілдері қалғандарын түсіндірді.

«Бұл топ туралы барлығы біледі; тіпті мұғалімдер де, бірақ ешкім ештеңе істемейді. Бұл топ ақша талап етеді. Мұғалімдер ештеңе істемейді. Мен мектеп инспекторының осы топ туралы білетінін немесе білмейтінін білмеймін. Біз бұл туралы мектеп директорына шағым жаздық та оның үстелінде қалдырып кеттік, бірақ бұл жайында ешкім ешқандай шара қолданған жоқ». [190]

«Біз жай ғана мектеп инспекторына хат жазып, оны арыз-шағымдарға арналған жәшікке қалдырып кеттік, бірақ бұл жайында ешкім ештеңе жасаған жоқ. Ешқандай жауап жоқ». [177]

Қатарластар тарапынан көрсетілетін қолдау

Сауалнамалар сондай-ақ балалардың өздері соған зәру болған кезде құрдастарынан қандай деңгейде қолдау алатынын сезетінін анықтау мақсатында әзірленген болатын, мысалы, оларға көңілсіз болған немесе ашуланған кездерде.

3.22-кестеде балалардың 38,4%-ының (3-тен 1-і) оларға бұл қажет болатын кезде мектепте оларға

3.22-кестесі. Қатарластар тарапынан көрсетілетін қолдау (сауалнама жүргізу)

Іріктеме N=4207		
	n	%
Сен оған зәру болған кезде саған мектепте басқа бала қалай жиі көмек көрсетті?		
Ешқашан	402	9,6
Кейде	2182	51,9
Өте жиі	1617	38,4
Саған көңілсіз болған немесе сен ашуланған кезде мектептегі басқа бала сені қалай жиі жұбатты?		
Ешқашан	633	15,0
Кейде	1831	43,5
Өте жиі	1739	41,3
Басқа бала саған сен туралы өзінің қаншалықты жиі уайымдайтынын білдірді?		
Ешқашан	1567	37,2
Кейде	1676	39,8
Өте жиі	959	22,8

мектептегі басқа баланың “өте жиі” көмектескенін хабарлағаны және балалардың 51,9%-ының (2-ден 1-і) өздеріне қажет болған кезде мектептегі басқа баладан өздерінің “кейде” көмек алатынын хабарлағаны көрсетілген. Балалардың 9,6%-ы ғана өздеріне қажет болатын кезде мектепте басқа баладан “ешқашан” көмек алмағанын хабарлаған.

3.22-кестеде сондай-ақ балалардың 41,3%-ының өздеріне көңілсіз болған немесе ашуланған кездерінде оларды мектептегі басқа баланың “өте жиі” дем бере алатынын атағандары және балалардың 43,5%-ының өздеріне көңілсіз болған немесе ашуланған кездерінде оларға мектептегі басқа баланың “кейде” дем бере алатынын хабарлағандары көрсетілген. Салыстыру үшін, балалардың 15,0%-ы өздеріне көңілсіз болған немесе ашуланған кездерінде оларға мектептегі басқа баланың “ешқашан” дем бермейтінін мәлімдеді.

Қорытындысында, 3.22-кестеде біраз балалардың мектепте өздері туралы уайымдайтынын білдіретін басқа баланың бар екенін атап айтқандары көрсетілген. Шындығында, балалардың 37,2%-ы (3-тен 1-і) мектепте өздері үшін бәрібір емес екенін/уайымдайтынын

білдіретін басқа баланың “ешқашан” болмағанын айтқаны бар. Салыстыру үшін, балалардың 39,8%-ы (3-тен 1-і) мектепте “кейде” басқа баланың өздері үшін бәрібір емес екенін/уайымдайтынын хабарлаған. Балалардың 22,8%-ы ғана (5-тен 1-і) өздеріне мектепте шын мәнінде олар үшін бәрібір емес екенін/уайымдайтынын “өте жиі” білдіретін басқа баланың бар екені туралы хабарлаған.

Мектептегі зорлық-зомбылыққа мектеп қызметкерлерінің жауап қайтаруы

3.23-кестесі. Мектептегі зорлық-зомбылыққа ересектердің жауап қайтаруы (сауалнама жүргізу)		
	Іріктеме N=4207	
	n	%
Баланы басқа бала мазақтаған, арандатқан немесе ренжіткен кезде мектеп директоры оқиғаны қаншалықты жиі тоқтататын?		
Ешқашан	2192	52,1%
Кейде	882	21,0%
Өте жиі	1126	26,8%
Сенің мектебіңде баланы басқа бала мазақтаған, арандатқан немесе ренжіткен кезде мұғалімдер оқиғаны қаншалықты жиі тоқтататын?		
Ешқашан	1932	45,9%
Кейде	1168	27,8%
Өте жиі	1102	26,25%

Балалардан мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық жағдайларына мектеп қызметкерлерінің – мектеп директорлары мен мұғалімдердің қалай жауап қайтаратыны туралы сұрадық. 3.23-кестеде балалардың 52,1%-ының (әрбір екіншісі) мектеп директорларының баланы басқа баланың немесе балалар тобының ренжітетін немесе арандататын жағдайларын “ешқашан” тоқтатпайтынын хабарлады. Бұл мектеп директорларының балалар арасындағы мектептегі зорлық-зомбылықты көбірек көрмейтіндігінен болуы керек; және 3.20-кестеде көрсетілгендей, балалардың 9,1%-ы ғана мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық жағдайлары туралы мектеп директорына/

тәрбие ісі жөніндегі орынбасарына хабарлаған. Салыстыру үшін, балалардың 21,0%-ы мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық жағдайларын мектеп директорларының “кейде” ғана тоқтатынын атап өткен және 26,8%-ы ғана мектеп директорларының осындай зорлық-зомбылықты “өте жиі” тоқтататынын атап айтты.

3.23-кестеде сондай-ақ балалардың 45,9%-ының баланы басқа бала немесе балалар тобы ренжітетін немесе оған күлетін жағдайларды олардың мектебіндегі мұғалімдердің “ешқашан” тоқтатпағанын хабарлағаны көрсетілгені таң қаларлық. Аталған әдіс таң қаларлық, атап айтқанда, балалардың 26,2%-ы өздерінің мектептегі зорлық-зомбылық жайттары туралы мұғалімдерге хабарлағаны туралы айтты (3.20 кестесін қараңыз). Алайда, балалар арасындағы мектептегі көптеген зорлық-зомбылық жағдайларын мұғалімдер белгісіз етіп қалдырады. Салыстыру үшін, балалардың 27,8%-ы балалар арасындағы мектептегі зорлық-зомбылық жағдайларын мұғалімдердің “кейде” тоқтататынын хабарлаған және 26,2%-ы ғана мектептегі зорлық-зомбылық жайттарын мұғалімдердің “өте жиі” тоқтататынын атап айтқан.

Мектептен ауыстыру мен шығару жағдайлары

Сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында 16,0%-ы мектепте зорлық-зомбылық жасағандары үшін, басқа мектепке ауыстырылған немесе мектептен шығарылған балаларды білетіні туралы айтты берді. Балалардан сондай-ақ баланың не істегенін, оның басқа мектепке ауысуына немесе мектептен шығарылуына не себеп болғанын білесіңдер ме деп сұрадық. Сұхбат деректерін талдау басқаруға көнбейтін және қызба мінез-құлықты қоса алғанда, балалардың көбісінің мектептегі зорлық-зомбылыққа байланысты басқа мектепке ауыстырылғанын немесе мектептен шығарылғанын көрсетті. Төменде берілген көптеген дәйексөздерде балалардың басқа мектепке ауысуына немесе мектептен шығуына әкелген басқаруға көнбейтін және қызба мінез-құлық ауқымы көрсетілген.

«Бір есалаң бала болды, ол төбелеске кірісін кететін және кез келген ұсақ-түйек үшін оқушыға әр нәрсені — кітапты, тасты,

тұсбағдарды лақтыра салады. Біреу-міреу оған “дұрыс” қарамаса да, оған сабақты көшіріп алуға бермейтін. Ол тіпті мұғалімді боқтайтын және оларға барлығын өлтіретінін айтып қорқытатын. Кейін оны бір жерге ауыстырды, мүмкін, басқа мектепке». [327]

«4-сыныпта менің сыныптасым нашар тәртібі үшін басқа мектепке ауыстырылды. Ол мұғалімдерге тіл тигізіп, оларды тыңдамады». [325]

«Бір бала болды, 5-сыныпта оның тәртібі нашар болатын. Оны басқа мектепке ауыстырды. Ол алаңғасарланып, мұғалімдерді тыңдамайтын және сабақтарға келмейтін». [313]

«Мен мектептен шығарылған қызды көрдім. Себебі ол шектен тыс жеңілтек болатын және көп жаман нәрселер жасады. Ол қашанда айғайлап ұрысып, оны мектептен қуатындай нәрселер жасады». [255]

«Мен жоғары сыныптың ұлдарының қалай төбелескендерін көрдім. Олар бірін-бірі ұрды. Мен себебін білмеймін. Біреуінің мұрнынан қан кетті. Кейін бұл туралы мұғалімдер біліп қалып, оларды мектеп директорына жіберді. Сосын осы ұлдарды мектептен шығарып жіберді». [242]

«Мен біреуін көрдім. Ол өзін нашар ұстайтын және бәрінің мазасын алып, барлығына тиісетін. Кейін оны мектептен шығарды». [236]

«Осындай біреу бар, ол мектепте жүріп барлығына тиісетін, тіпті тебуге дейін баратын. Мұғалімдердің барлығы оның нашар тәртібіне шағымданатын, сосын оны басқа мектепке ауыстырды, мен бірақ оның өзінің кеткенін немесе оны қуып жібергенін білмеймін». [156]

«Жоғары сыныптың бір баласы болатын (9-сынып), оны басқа мектепке ауыстырды. Ол сабақтан көп қалатын. Ол мұғалімдермен арпалысатын және қатарластарына содыр болды, барлығын ұрып, боқтайтын». [152]

«Мен әрқашан төбелесеті бастайтын бір баланы білемін, соңында оны өзі сияқтылар оқитын мектепке ауыстырып жіберді». [151]

«Мен біреумен төбелескен бір қызды мектептен шығарып, басқа мектепке ауыстырғанын естідім. Бірақ мен нақты білмеймін». [141]

«Менің досымды жоғары сыныптың баласы ұрып-соқты, біздің араша түскіміз келіп еді, күшіміз келмеді. Ол оны қатты ұрды, менің досым жылап қалды, ал мен ештеңе істей алмадым. Біз досымыз екеуіміз полицияға жүгіріп бардық, бірақ олар бізге мектепте өтініш жазуды айтты. Сол баланың ата-анасы мектепке жүгірді. Оны мектеп инспекторына шақыртты және психолог көмектесті. Төбелескен баланы басқа мектепке ауыстырды. Таяқ жеген баланың анасы осыны қалады». [71]

«Берекесіз отбасының баласын біздің мұғалімдер оны түзете алмаған соң, интернатқа ауыстырды». [11]

Кейбір балалар өз мектептерінде балалардың ұрлықжасағаны және басқа балалардан қорқытып ақша тартып алғандары үшін шығарылғандарын айтты.

«Менің сыныптасымды өткен жылы ұрлық жасағаны үшін мектептен шығарып жіберді». [395]

«Басқа балалардан қорқытып ақша тартып алған баланы шығарып жіберді». [295]

«Үнемі біздің мектепке біреулерді ауыстырып жатады. Мен неліктен екенін білмеймін, бірақ бір қызды ол басқа оқушылардан қорқытып ақша тартып алғаны үшін ауыстырды». [157]

Кейбір балалар сондай-ақ аяқтары ауыр болып қалып мектептен шығарып жіберген қыздарды білетіні туралы хабарлады. Әртүрлі мектептің үш баласы айтады:

«Аяғы ауыр болып қалған қыз болды және оны мектептен шығарып жіберді. Бұл былтырғы жылы болды». [252]

«15 жасар қызды оның аяғы ауыр болып қалғандықтан, мектептен шығарып жіберді. Мұғалімдер қызға ұрысып, мектептен шығарды». [244]

«10-сыныпта бір қыз болатын, ол аяғы ауыр болып қалғандықтан, мектептен кетті». [110]

Бір бала тіпті бір қызды оны бұрын барып жүрген ауылында немесе мектебінде зорлап кеткендіктен, қызды бір мектептен екіншісіне ауыстырғаны туралы айтып берді.

«Бір қызды басқа ауылдан, басқа мектептен ауыстырды. Ол бәріне өзін зорлағанын, сосын ол жақтан кетіп қалғанын айтып берді, енді ол біздің ауылдағы интернатта тұрады және менің мектебіме барады». [90]

Кейбір балалар өздерінің мектептеріне “қиын балаларды” ауыстырғанын айтты; алайда “қиын балалар” келген кезде мектепте балаларға зорлық-зомбылық жасау басталды.

«Бытырғы жылы бір ұл басқа мектептен біздің мектепке ауыстырылды. Оның достары серілер, сондықтан одан оқушылар қорқады және оның айтқанын орындайды. Мен сол мектепте оның мұғалімдермен қиындықтары бар деп естідім». [115]

«Ал, біздің мектепте көбісі кетіп, ауысты; кейбіреулері төбелестен, кейбірі өз еркімен. Біздің сыныбымызда бір ұл бар, оны басқа сыныптан ауыстырды. Қазір ол барлығын шаршатып, бәріне тиіседі. Кейде оның қойып жіберетіні де бар». [308]

Балалар сондай-ақ мектептегі зорлық-зомбылық құрбандары болғандықтан, бір мектептен екіншісіне ауысқан. Бір бала былай түсіндіреді: «Мен мектептерін ауыстырған оқушыны көрдім. Оны біздің мектепті әуре-сарсаңға түсірді және тыныштық болған жоқ; сондықтан ол шыдамай, мектептен кетті» [257]. Осылайша, кейбір балалар сұхбат беру сәтінде өздері оқыған мектептерінен екіншісіне ауысқандарын айтып берді. Осы балалар түсіндіргендей, олардың басқа мектептің балаларымен қақтығыстары болған; шамасы, олар мектептегі зорлық-зомбылық жасаушы адамдар емес, мектептегі зорлық-зомбылық құрбандары болған.

«Мен басқа мектептен ауысып келдім. Менің ол мектепке көптеген қиыншылықтарым мәселелер болды. Қыз балалар арасында мәселе шештік. Біз «меңзерді соқтық», бірақ ол қыздар келмей қалды. Енді менің басқа мектепке баратындықтан, ондай мәселелер жоқ. Мен осы мектепке биыл ауыстым және маған осында ұнайды, мұнда жақсы». [159]

«Мен осы мектепке келген кезде барлығы өзгерді. Мұнда тыныш, менің достарым пайда болды. [Зорлық-зомбылық] мен осында ауысқанша [осы мектепке] 1-сыныптан бастап 6-сыныпқа дейін және әлі күнге дейін жүйелі түрде болып тұрды. Бұрын, әр күні мені осында жібергенде [басқа мектепке], олар мені тыныш қалдырмайтын, түрткілейтін және ұратын. Иә, мені ұрды. Олар мені кезекпен ұрып, итеріп, боқтап қорлады. Олар тобыр болатын. Олар мені қоршап тұрып ұратын». [159]

Қорытындысында, бір бала өздерінің мектептеріне “қиын балаларды” немесе жұқалап айтқанда, «жүліктерді» ауыстырып отыратынын айтып берді; бала, дегенмен, өздерінің мектебінде балалардың тәртіпті екендерін айтты.

«Мен біздің мектептегі осындай жағдайлар туралы білмеймін; керісінше, біздің мектепке басқа мектептерден үлгермейтіндерді және «жүліктерді» ауыстырады. Бірақ олар біздің мектепте өздерін жақсы ұстайды және біз олармен татуласуға тырысамыз». [161]

Мектеп директорлары мен қызметкерлер тарапынан болатын зорлық-зомбылық және балаларды кемсітушілік

Әлем бойынша көптеген мектептерде директорлар және қызметкерлер мектепте балаларды тәртіпке келтіру және жазалау үшін психологиялық және күш қолданудың (немесе дене жарақаты) әртүрлі нысандарын жиі пайдаланады. Мектеп директорлары мен мұғалімдерінің сондай-ақ балаларды олардың ұлтына, жынысына, сыртқы келбетіне, әлеуметтік-экономикалық мәртебесіне, дініне (дінге сенуіне) және/немесе шектеулі қабілеттеріне (жеке немесе ақыл-ой) байланысты кемсітуі мүмкін. Осылайша, сауалнамалар мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке ұшырайтын балалардың қандай деңгейде сезінетінін анықтауға бағытталған болатын.

3.24-кестеде мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын балалар арасындағы зорлық-зомбылық және кемсітушілік

тәжірибесіниеленгендері көрсетілген. Балалардың 4,6%-ы мектеп директорларының былтыр бір жыл бойы өздеріне қатысты зорлық-зомбылықты және/немесе кемсітушілікті қолданғандарын хабарлаған уақытта, балалардың 23,9%-ы (4-тен 1-і) мұғалімдердің былтыр бір жыл бойы өздеріне зорлық-зомбылықты және/немесе кемсітушілікті қолданғандарын айтып берді. Балалардың 16,0%-ы мектеп мұғалімдерінің барынша нақты психологиялық зорлық-зомбылықты қолданғанын хабарлады, 12,9%-ы мұғалімдердің күш қолданғанын айтты және 5,5%-ы мұғалімдердің өздерін былтыр бір жыл бойы кемсіткендерін айтты.

3.25- кестеде былтыр бір жыл бойы балалардың мектеп мұғалімдері мен директорларының қолында зорлық-зомбылық пен кемсідудің әртүрлі нысандары бойынша ұшырауының барынша нақты ақпараты ұсынылған (қосымшаның 9 және 10- кестелерін қараңыз). Психологиялық зорлық-зомбылыққа қатысты, балалардың 12,0%-ы мұғалімдердің өздерін ренжіту үшін оларға тіл тигізгенін немесе дөрекі сөздер айтқандарын хабарлады және 1,9%-ы мектеп директорларының осылай жасағандарын айтты. Бұдан басқа, балалардың 8,9%-ы өздерін сыныптастарының алдында мұғалімдердің әжуа еткендерін немесе ұялтқандарын хабарлады және балалардың 1,4%-ы мектеп директорларының осылай жасағандарын айтты. Балалардың тек 1,9%-ы ғана мұғалімнің өздеріне күш қолдана алатындықтан, оларды қорқытып, мәжбүрлеп әрекет еткенін айтты және балалардың 1,2%-ы мұғалімнің өздерін жазалау ретінде кабинетке/шағын үй-жайға қамағанын атап өтті.

Күш қолдануға келсек, балалардың 6,8%-ы мұғалімнің өздерін жазалау ретінде дәретханаға баруға рұқсат етпегенін айтты, 4,4%-ы мұғалімдердің өздерін ұзақ мерзімге ыңғайсыз жағдайда қалдыруға мәжбүрлей отырып жазалағандарын хабарлады, 3,8%-ы мұғалімнен шапалақ немесе таяқ жегенін және 3,5%-ы мұғалімнің өздерін жазалау ретінде затпен ұрғанын хабарлады. Өте азғантай бала мектеп директорларының жеке зорлық-зомбылық көрсеткенін айтты; дегенмен, балалардың 1,0%-ы мектеп директорларының өздерін мерзімге ыңғайсыз жағдайда қалдыруға мәжбүрлей отырып жазалағандарын хабарлады, 0,7%-ы мектеп директорының өздерін затпен ұрғанын және 0,7%-ы мектеп директорынан шапалақ немесе таяқ жегендерін айтты.

Нәтижесінде, 3.25-кестеде кемсітушілік бойынша балалардың 2,4%-ының былтыр бір жыл бойы өздеріне мүмкіндіктері шектеулі (дене бітімі немесе ақыл-ой) болғандықтан, мұғалімнің ренжітетін ескертулер жасағанын немесе нашар қарағанын айтқандары, 1,9%-ының өздеріне мұғалімнің киімдеріне немесе тұратын жерлеріне байланысты ренжітетін ескертулер жасағанын немесе нашар қарағанын айтқандары және 1,8%-ының өздеріне қыздар болғандықтан мұғалімнің ренжітетін ескертулер жасағанын немесе нашар қарағанын айтқандары көрсетілген. Өте азғантай бала мектеп директорының өздеріне ұлтына немесе терісінің түсіне (0,8%), киіміне немесе тұратын жеріне (0,8%) және/немесе мүмкіндіктері шектеулі (дене бітімі немесе ақыл-ой) (0,9%) болғандықтан, ренжітетін ескертулер жасағанын немесе нашар қарағанын айтып өтті.

3.24-кесте. Мектеп директорлары мен қызметкерлер тарапынан болатын зорлық-зомбылық және балаларды кемсітушілік (сауалнама жүргізу)

Былырғы жыл ішінде:	Іріктеме N=4207	
	n	%
Мектеп директорлары зорлық-зомбылық пен кемсітушілікті қолданады (барлық нысандары)	194	4,6%
Мектеп директорлары психологиялық зорлық-зомбылықты қолданады	121	2,9%
Мектеп директорлары күш қолданады	70	1,7%
Мектеп директорлары балаларды кемсітеді	83	2,0%
Мұғалімдер зорлық-зомбылық пен кемсітушілікті қолданады (барлық нысандары)	1 007	23,9%
Мұғалімдер психологиялық зорлық-зомбылықты қолданады	675	16,0%
Мұғалімдер жеке зорлық-зомбылықты қолданады	542	12,9%
Мұғалімдер балаларды кемсітеді	1 574	5,5%

3.25-кесте. Мұғалімдердің және мектеп директорларының зорлық-зомбылық жасауының және балаларды кемсітулерінің жекелеген нысандары (сауалнама жүргізу)

Былыр бір жыл бойы:	Іріктеме N=4207			
	Мұғалімдер		Мектеп директорлары	
	n	%	n	%
Психологиялық зорлық-зомбылық				
Қорлау үшін тіл тигізген немесе ренжітетін нәрселер айтқан	504	12,0%	81	1,9%
Сыныптастарының алдында мазақ қылған, қорлаған немесе ұялтқан	376	8,9%	58	1,4%
Өздерінің күш қолдана алатындықтарын айтып, қорқуға мәжбүрлейтіндей әрекет еткен	79	1,9%	30	0,7%
Жазалау ретінде кабинетке/шағын бөлмеге қамаған	49	1,2%	20	0,5%
Күш қолдану				
Жазалау нысаны ретінде дәретханаға баруға рұқсат етпеген	288	6,8%	---	---
Жазалау үшін затпен ұрған	148	3,5%	28	0,7%
Шапалақ немесе таяқ жеген	158	3,8%	29	0,7%
Ұзақ мерзімге ыңғайсыз жағдайда қалдыруға мәжбүрлей отырып жазалаған	185	4,4%	41	1,0%
Кемсітушілік				
Сен қыз болғандықтан, ренжітетін ескертулер жасап/нашар қараған	76	1,8%	---	---
Ұлтына немесе терісінің түсіне байланысты ренжітетін ескертулер жасап/нашар қараған	56	1,3%	35	0,8%
Киіміне немесе тұратын жеріне байланысты ренжітетін ескертулер жасап/нашар қараған	79	1,9%	32	0,8%
Дініне (дінге сенуіне) байланысты ренжітетін ескертулер жасап/нашар қараған	39	0,9%	20	0,5%
Шектеулі мүмкіндіктеріне байланысты (дене бітімі немесе ақыл-ой) ренжітетін ескертулер жасап/нашар қараған	102	2,4%	39	0,9%

Балалар мектептердегі тән жазалары туралы әңгімелейді

Балалармен жүргізілген сұхбат балалардан мектеп директорлары мен мұғалімдердің балаларды тәртіпке салу үшін тән жазаларын пайдаланған/пайдаланбағандарын білу үшін әзірленді. Мектеп директорлары мен мұғалімдер пайдаланған тән жазаларының әртүрлі нысандарына екпін жасалды. Сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында 27,0%-ы (4-тен 1-і) мұғалімдердің оқушыларды тәртіпке салу үшін дене жазалауларын қолданғандарын айтып берді. Сұхбат жүргізілген балалардың 60,0%-ына дейін мұғалімдердің балаларды тәртіпке салу үшін дене жазаларын қолданбайтынын айтып бергенін атап өткен маңызды. Балалардан мұғалімдер қолданатын

тән жазаларының әртүрлі нысандары туралы барынша нақтырақ сұрадық. Балалар соққы/ұрып-соғудан басқа балалардың 35,0%-ы (3-тен 1-і) мұғалімдердің балаларды тәртіпке салу үшін ауызша ескертулер қолданатындарын айтып берді; кейде ауызша ескертулер ауызбен айтылатын дәреке зорлық-зомбылық және қоқан-лоққы түрінде болуы мүмкін.

Сұхбатты талдау мұғалімдердің оқушыларды тәртіпке салу және бақылау үшін қолданатын тән жазаларының ескертулерінің әртүрлі нысандары туралы айтқандарын көрсетті. Төмендегі берілген көптеген дәйексөздерде мектептерде мұғалімдердің қолданатын дене жазаларының әртүрлі нысандары бейнеленген. Осы дәйексөздердің кейбірінде мұғалімдердің ер балалар мен қыз балаларға дене жазаларының

әртүрлі нысандарын қолданатындары көрсетілген.

«Мұғалімдер мектепте оқушыларды ұрады. Олар шапалақпен ұрып, сызғышпен де салып қалады. Ер мұғалімдер жұдырықпен немесе кітаппен ұра алады. Олар егер сен алаңғасарлансаң немесе өздерін тыңдамасаң, сабақ уақытында сөйлеп және шулап отырсаң ұрады. Бірақ ер мұғалімдер қыздарды ұрмайды, мұғалім апайлар оларды ұрып, беттерінен шапалақпен салып жібереді. Бұл жиі болады. Соңғы рет бұл өткен аптада болды, мұғалім менің сыныптасымды ұрды. Олар бұны қалыпты деп санайды... Соңғы рет бұл өткен аптада маған жасалды. Мұғалім мен жаққа қаламын лақтырып, қалам менің басыма тиді. Кейде олар жаныңа келіп, бізді кітаппен ұрады. Қалам, кейде бор лақтырады; кейде жаныңа келіп беттен ұрады». [360]

«Иә, мұғалім бізді ұрады. Мұғалім апайлар беттен ұрады, ал ер мұғалімдер де ұрады. Жақында мен бір мұғалім апайдың оқушыны қамап қойғанын естідім, бірақ өзім көрген жоқпын». [403]

«Әдетте мұғалімдер ұлдарды ұрады, олар қолында не болса сонысымен ұрады. Бір мұғалім апай бір ұлдың басын тақтаға соқты, екіншісі таяқшамен ұрды. Олар әдетте бізге нашар қарайды, дәретханаға шығуға жібермейді және бізді ұрады. Мұғалімдер балаларға жаман, ренжітетін және дөрекі сөздер айтады. Олар 9-сыныптан кейін кетпеген балаларға ұрысады». [355]

«Иә, күш қолданылады. Олар ұрсады, ұрады және тіпті былтыр ер баланың басын тақтаға соқты. Олар бізді таяқшамен ұрады. Жоқ, басқа түрі жоқ, әдетте олар жай ғана айқайлайды». [354]

«Мұғалімдер егер біз тыңдамасақ және алаңғасарлансақ, егер жаман оқысақ бізді ұрады. Мұғалім апайлар дөрекі сөздерді пайдаланады, ал ер мұғалімдер беттен ұрады. Олар бізді тұруға мәжбүрлеп, беттен шапалақпен ұрады, сызғыш немесе кітаппен, ал кейде қаламмен немесе бормен ұрады». [353]

«Олар жай ғана сенің басыңды саусағымен нұқпы: “Сен неліктен бұны жасадың? Ендігәрі бұлай жасама!” — деп өзіңе айқайлай алады. Олар жай ғана бізге айқайлайды. Ата-аналарымызға айттып, оларды мектепке шақыртады». [351]

«Егер тыныш отырмасаң, олар ұрады. Кейде олар ұрады. Мұғалімдердің құлақтан тартып, сызғышпен соғуы мүмкін. Кейде олар қыздарды босатып жіберіп, ұлдарды ұрады. Олар сенің сақтап қойғаныңды тартып алып, бастан ұрады. Олар кейде балаларды таяқ әкелуге мәжбүрлеп, таяқпен ұрады. Бор, қалам лақтыруы, доппен соғуы, тебуі немесе сақинамен ұруы мүмкін». [349]

«Олар бастан қолмен және кітаппен, сызғышпен ұрады. Бізді таяқпен ұрып, олар бізді кабинетке қамап, бізді ұрған жағдай бар. Олар бізді саусақтарындағы сақиналарымен ұрады; қолдарында бардың бәрін қолданады». [255]

«Кітаппен, қолмен немесе сызғышпен ұрулары мүмкін. Шаштан тартуы немесе итеріп жіберулері мүмкін». [253]

«Бізге мынадай жазалау түрлері бар. Кейде олар бізді бастан ұрып, дәретханаға жібермейді. Негізінен, бізге айқайлайды». [359]

«Олар бізге айқайлап, бастан ұрады. Кейде беттен шапалақпен ұруы мүмкін». [336]

«Балалар шектен тыс шулаған және мұғалімнің жүйкесіне тиген кезде, мұғалім сондай ұлға бір рет бор лақтырды». [366]

«Олар бізді ұрады да бұрышқа тұрғызып қояды және осы ретте бір қолды және/немесе бір аяқты көтеріп тұруға мәжбүр етеді». [346]

«Бір мынадай жағдай болды. Өз пәнін мықты білетін бір жаңа мұғалім болды. Ол біздің бәрін түсінгенімізді қалады, бірақ біз алдындағы мұғалім өз пәнін нашар білгендіктен, түсінген жоқпыз. Бір күні ол шыдай алмай, ашуланғандықтан бір ұлды күртешесінен ұстап алып сілкілей бастады». [123]

«Олар бізді бастан кітаппен немесе сызғышпен ұрады. Бор лақтырады және тыныш тұруға мәжбүрлейді, ал кейде сабақ уақытында дәретханаға жібермейді». [257]

«Бұл өте жиі болады. Олар бізді кітаппен ұрады, бірақ көп айқайлайды. сабақ уақытында дәретханаға жібермейді, тыныш тұруға мәжбүрлейді және бізді шымшиды». [256]

«Мұғалімдер қатты ашуланатын кезде бор лақтырады немесе кітаппен ұрады. Кейде қолмен де ұрып қалады». [240]

«Мұғалімдер итере және тебе алады, бірақ, негізінен, егер оларға бірдеме ұнамай қалса, айқайлайды. Иықтан итеріп, түртіп, тебеді. Негізінен, айқайлайды және итеріп қалады». [90]

Кейбір балалар, атап айтқанда, дене шынықтыру және еңбек мұғалімдерінің ауызбен айтылатын дөрекі балағаттауларды және денелік жазалауларды қолданатындарын айтты.

«Директор физикалық зорлық-зомбылықты қолданбайды, ал дене тәрбиесінің мұғалімі. Спорттық жарыстар уақытында ол бір оқушыны ол жүгіретін жолды басып кеткені үшін бірнеше рет аяғынан тепті; осы оқушы тіпті ақсаңдап қалды». [373]

«Ешкімді ұрмайды, бірақ шертіп алуы мүмкін. Біздің еңбек пәнінің мұғалімі үнемі бізді мақау, табын деп және басқа да жаман сөздер айтады. Біздің дене тәрбиесінің мұғалімі де сондай-ақ үнемі бізге айқайлайды және бізге топас, мисыз де айтып, білзе тіл тигізеді. Осы мұғалім бізді әрбір ұсақ-түйек үшін жазалайды. Біз спорттық формада болмай, спорт алаңының айналасында жартылай қазылып қойылған қаптамаларды жүре бастадық, сосын ол бізді бүкіл сабақ бойы тұрып тұруға мәжбүрледі. Ал біздің алаңда ойнағымыз келіп көлденең бөренелерге мінген кезде, ол бізді 100 рет жүрелеп отыруға мәжбүрледі. Біздің аяқтарымыз ауырып, тіпті жүру қиын болды». [308]

«Дене тәрбиесі және еңбек пәнінің мұғалімдері бастан немесе иықтан ұра алады. Жалпы алғанда, олар біздің ата-анамызды шақыртатынын немесе мектеп инспекторына апаратындарын айтып айқайлап қоқандайды. Егер біз тыңдамасақ, тебулері мүмкін». [149]

«Дене тәрбиесі мұғалімінің оқушыларды ұруы немесе айқайлауы мүмкін. Сондай-ақ арқадан тартып жібереді, итеріп қалады немесе кеудені жерден көтеруге немесе жүгіруге мәжбүрлейді». [110]

«денетәрбиесінің мұғалімі бізді алаңғасарланатын немесе оның айтқандарын тыңдамаған кезде доппен ұрады». [17]

«Дене тәрбиесінің мұғалімі ғана бізді сабақ уақытында “қаздаңдап” жүруге немесе футбол алаңын айнала 10 рет жүгіруге мәжбүрлейді». [270]

Бір мектептегі балалар мұғалімдер сияқты мектеп директорының да тән жазаларын қолданатынын айтты. Кейбір балалар мектеп директорының дәлізде балаларды әдейі итеріп жіберетінін айтып берді. Осы мектептің үш баласы былай түсіндіреді:

«Мектеп директоры итеріп қала алады және мұғалім де итеріп қалып, ұрады. Олар арқадан қатты итереді, түрткілейді және тақылдатады». [120]

«Мектеп директоры өте күйгелек және өзі дәлізде келе жатқанда егер оның жолында тұрып қалсаң түрте салады. Мұғалімдердің де беттен ұрып, итеріп қалуы мүмкін». [119]

«Мұғалімдер арқадан шапалақпен салып қалады, ал директор дәлізде келе жатқанда түртіп қалады. Олар ұрады, итеріп қалады және қатты түртеді». [115]

Кейбір балалар мұғалімдердің дене жазаларын қолданбайтындарын айтты; дегенмен, балаларға қатысты айғай, балағаттау және ұрыс-керісті қоса алғанда, ауызша ескертулерді пайдалану теңгерімі бар.

«Мұғалімдер кейде ұлдар тәртіп бұзатын кезде айқайлап немесе үстелді ұрып жатады». [390]

«Олар жай ғана айқайлайды немесе барлығы туралы инспекторға хабарлаймын деп қорқытады». [386]

«Олар бізге жай ғана айқайлап ұрсады; кейде олардың бізді ата-аналарымызды шақыртамын деп қорқытуы мүмкін». [330]

«Олар бізге айқайлап ұрсады, бірақ ұрмайды. Ата-аналарды шақыртуы мүмкін». [328]

«Олар біздерді балағаттайды, бірақ қолдарын жұмсамайды. Олар жай ғана сөздерді пайдаланады». [295]

Қорыта келгенде, балалардың 20,0%-ына дейін (5-тен 1-і) мұғалімдердің жазаның басқа

нысандарының мол жиынтығын қолданатыны туралы хабарлады және 16,0%-ы балаларды тәртіпке салу үшін үзілістерді (мысалы, бұрышқа тұрғызу және сыныптан қуып жіберетін кезде) пайдаланатыны туралы айтты. Кейбір балалар жазалар мен үзілістердің басқа да нысандары туралы айтты.

«Егер біреу-міреуді қорлайтын болса, мұғалімдер қатаң жазалап, екілік қояды және мектеп директорына немесе инспекторға апаруы мүмкін». [380]

«Егер 1-2 рет айтқаннан кейін балалар тыңдамаса, онда баланы бұрышқа тұруға мәжбүрлеуі мүмкін немесе кейде сыныптан қуып жібереді». [362]

Қорытындысында, екі бала мұғалімнің өздерін әртүрлі жұмыстарды орындауға мәжбүрлей отырып жазалайтынын айтып берді.

«Олар бізді кешіккеніміз үшін мектепті айнала жүгіруге мәжбүрлейді. Егер біз сабаққа дайын болмасақ, еден жуамыз. Едендегі қара жолақтарды ұстарамен кетіреміз. Олар оқушының басына кітап қояды да, оқушы басынан кітапты түсіріп алмауы үшін тұзу отыруға тиіс». [264]

Тән жазаларының себептері

Сұхбат барысында балалардан сондай-ақ баланың дене жазасына ұшырауы үшін не істеуі керек екенін және қандай балалардың мектеп мұғалімдерінің немесе мектеп директорларының жеке жазалау қаупіне ұшырағандарын сұрадық. Сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында балалардың 55,0%-ы мұғалімдерді тыңдамағандықтан немесе тыңдағылары келмегендіктен немесе мұғалімдерге және басқа оқушыларға құрметпен қарамағаны үшін басқа балалардың жазаланғанын айтты; балалардың 17,0%-ы оқушылардың үлгермеушілігі үшін жазаланғанын айтып берді және сегіз бала балалардың отбасылық жағдайына байланысты күштеп жазаланғандарын айтты.

«Қадағаланбайтын, сабақтарда кедергі жасайтын, сотқар және басқалардың атына теріс түсінік беретін балалар. Сондай-ақ үлгермейтін балалар және қиын отбасыларындағы және қиын жағдайларда тұратын балалар». [168]

«Сабақта өздерін нашар ұстайтын және қатарластарына тіл тигізетін және қатарластарын қорлап тіл тигізетін, мазақтайтын және басқаларды кемсітетін балалар. Тыңдамайтын және мінезі қиын балалар мен ата-аналарымен келіспеушіліктері бар балалар және қызба балалар». [163]

«Жаман бір нәрсе істейтін балалар бірдемені ұрлайды, біреуді ұрады және мектепті тастап кетеді. Ата-аналары ішкіш, жағдайлары жоқ отбасының, кәмілетке толмағандар ісі жөніндегі инспектордың есебінде тұрған оқушылар». [152]

«Егер кімде-кім алаңғасарланып, шулап, мұғалімді тыңдамаса немесе үй жұмысын жасамаса. Әдетте, алаңғасар және үй жұмысын жасамайтын әрі көп сөйлейтін ұлдар әрі оларды мұғалімдер де жақтырмайды». [360]

«Егер сабаққа дайындалмасақ, шуласақ және тыңдамасақ; онда олар біздерді ұрады». [353]

«Егер олар үй жұмысын жасамайтын болса, егер шуласа, мұғалімдермен дауласса. Егер біреуде үй жұмысы болмаса немесе егер ол ерке болса». [189]

«Егер кейбір оқушылар өздерін нашар ұстаса және мұғалімді тыңдамаса, кейін мұғалім ұрсады. Егер сен өзіңді нашар ұстасаң, олар ұрсады». [175]

«Өзін сабақта нашар ұстаса, қатарластарына тіл тигізсе, оларды қорласа, басқаларын мазақтап, келемеждесе. Тәртіпсіздік, қызбалықпен және ата-аналармен байланысты мәселелер және содыр балалар». [163]

Сегіз бала балалардың өздерінің отбасылық жағдайына байланысты күш қолданудың құрбандары болғанын айтты. Бір бала былай түсіндірді: «Мұғалімдер бізге бірдей қарамайды. Олар оқушыларды отбасы байланыстары мен отбасылық жағдайына байланысты бөледі» [355]. Сол мектептің екінші оқушысы былай толықтырады: «Мұғалімдер балаларды бай, кедей және туыстар деп бөледі» [354]. Бұдан басқа, басқа мектептің баласы айтады:

«Мен және бірнеше бала басқа ауылданбыз және бізді әр күні мектепке көлікпен алып келеді. Біз мұғалімдердің өзімізге басқа оқушыларға қарағанда нашар қарайтынын байқадық. Олар

біздің бағаларымызды төмендетеді және бізге өз оқушыларына қарағанда көп ұрсады». [94]

Мұғалімдер тарапынан оқушыларға қатысты сүйіспеншілік

3.26-кестеде балалардың 35,5%-ына дейін (3-тен 1-і), сондай-ақ былтыр бір жыл бойы мұғалімдердің мектептегі басқа балаларға қарағанда кейбір балаларға сүйіспеншілік танытатынын немесе оларға жақсы қарайтынын байқағанын айтқандары көрсетілген. Осылайша, балалардың бәрі мұғалімнің өздеріне бірдей қарайтынын сезбейді.

Талдау балалар мектеп директорларының және мұғалімдердің тарапынан болатын зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке ұшыраған кезде демографиялық айырмашылықтар болатынын анықтау үшін жүргізілді. 3.27-кестеде ер балалар арасында (27,5%) қыз балаларға қарағанда (20,1%), мектеп директорының және мұғалімдердің тарапынан болатын зорлық-зомбылыққа ұшырағаны туралы хабарлау ықтималдығының едәуір жоғары екені көрсетілген (яғни, психологиялық және/немесе физикалық зорлық-зомбылық). Жыныстық белгілері бойынша мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын кемсітушілікке қатысты айырмашылықтар болмаған.

3.26-кесте. Мұғалімдер тарапынан оқушыларға қатысты сүйіспеншілік (сауалнама жүргізу)

Былыр бір жыл бойы:	Іріктеме N=4207	
	n	%
Сенің мектебіндегі мұғалімдер мектептегі басқаларға қарағанда, кейбір балаларға сүйіспеншілік танытады немесе оларға жақсы қарайды	1492	35,5%

Оқыту сыныбына келетін болсақ, жоғары сыныптардағы балалар арасында (7-10 сыныптар) төменгі сыныптың балаларымен салыстырғанда (5 және 6 сыныптар), мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын кемсітушілікке ұшырау ықтималдығы айтарлықтай жоғары болған. Мектеп

директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын кемсітушілікте де осындай көрініс пайда болады: жоғары сыныптардағы балалар арасында (8-10 сыныптар) төменгі сыныптың балаларына қарағанда (5 және 7 сыныптар), мектеп директорлары мен мұғалімдердің кемсіту ықтималдығы едәуір жоғары болған.

Қалалық және ауылдық жерлер арасындағы айырмашылықтарға келсек, 3.27-кестеде қала мектептеріндегі балалар арасында (25,6%) ауыл мектептеріндегі балаларға қарағанда (21,5%), мектеп директорының және мұғалімдердің тарапынан болатын зорлық-зомбылыққа ұшырау ықтималдығының жоғары екендігі көрсетілген. Бұл ретте балалар мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын кемсітушілікке ұшырайтын кезде, қалалық және ауылдық мектептер арасында айырмашылықтар болмаған.

Талдау сондай-ақ балалардың тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қатысты тәжірибелері сияқты өзге өлшеу индикаторларының қандай деңгейде екенін түсіну үшін өткізілді, олардың ата-аналарына және мектепке бауыр басуы және ашу-ыза мен жеке содырлыққа бейімділігі мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке көп ұшырайтынын көрсетті. 3.28-кестеде отбасыларында зорлық-зомбылыққа ұшырап көрмегендер туралы айтқан балалармен салыстырғанда (тиісінше, 20,1% және 4,5%), отбасында зорлық-зомбылыққа ұшырайтын балалар арасында зорлық-зомбылыққа ұшырау ықтималдығының (39,7%) екі есе жоғары болғандығы және мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын кемсітушілікке ұшырау (14,1%) ықтималдығының үш есе жоғары екендігі көрсетілген.

Сондай-ақ, ата-аналарына бауыр басуы төмен балалар үшін ата-аналарына бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда (тиісінше, 22,9% және 5,5%), мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық (33,2%) және кемсітушілікке ұшырау (14,7%) ықтималдығы айтарлықтай жоғары болған.

3.28-кестеде сондай-ақ мектепке бауыр басуы жоғары балалармен салыстырғанда (тиісінше, 22,6% және 5,7%), мектепке бауыр басуы төмен балалар арасында мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан

болатын зорлық-зомбылыққа (50,0%) ұшырау ықтималдығының екі есе жоғары екендігі және кемсітушілікке (19,4%) ұшырау ықтималдығының үш есе жоғары екендігі көрсетілген.

Сондай-ақ ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі жоғары балалар үшін ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі төмен балалармен салыстырғанда (тиісінше, 17,5% және 18,1%), зорлық-зомбылыққа (50,0%) ұшырау ықтималдығы екі есе жоғары болған (тиісінше, 38,9% және 37,1%). Одан басқа, ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі жоғары балалар (тиісінше, 12,2% және 10,8%) ашу-ызаға және жеке содырлыққа бейімділігі төмен балалармен салыстырғанда (тиісінше, 3,9% және 4,4%), кемінде, мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын кемсітушілікке екі-үш есе жиі ұшыраған.

Қорыта келгенде, талдау егер олар мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болған

3.27-кесте. Балалардың демографиялық деректері бойынша мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық және кемсітушілік (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме N=4207			
	Мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық		Мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын кемсітушілік	
	n	%	n	%
Жынысы				
Қыз балалар	431	20,1%	130	6,1%
Ер балалар	568	27,5%	135	6,5%
Сыныбы				
5-сынып	130	17,7%	31	4,2%
6-сынып	160	20,9%	47	6,1%
7-сынып	173	24,2%	32	4,5%
8-сынып	182	26,2%	50	7,2%
9-сынып	190	27,2%	63	9,0%
10-сынып	164	27,4%	42	7,0%
Қала/ауыл				
Қала	586	25,6%	148	6,5%
Ауыл	413	21,5%	117	6,1%

3.28-кесте. Өзге индикаторлар бойынша мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық және кемсітушілік (сауалнама жүргізу)

	Мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық		Мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын кемсітушілік	
	n	%	n	%
Отбасындағы зорлық-зомбылық				
Жоқ	690	20,1*	155	4,5*
Иә	303	39,7	108	14,1
Ата-аналарына бауыр басуы				
Төмен	113	33,2*	50	14,7*
Жоғары	883	22,9	213	5,5
Мектепке бауыр басуы				
Төмен	85	50,0*	33	19,4*
Жоғары	914	22,6	232	5,7
Ашу-ыза				
Төмен	523	17,5*	115	3,9*
Жоғары	476	38,9	150	12,2
Жеке содырлық				
Төмен	534	18,1*	130	4,4*
Жоғары	465	37,1	135	10,8

зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбандары болып табылатын болса, мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік құрбандары және/немесе жасаушылары, куә болғандар арасындағы байланысты түсіну үшін жүргізілді. 3.29-кестеде мектептегі зорлық-зомбылық және кемсітушілік куәлері болған балалардың арасында былтырғы бір жыл бойы балалар арасындағы зорлық-зомбылыққа және кемсітушілікке куә болмағанын хабарлаған балалармен салыстырғанда (тиісінше, 6,7% және 1,4%), мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болған зорлық-зомбылыққа ұшырау ықтималдығының бес есе дерлік жоғары болғаны (33,3%) және кемсітушілік ықтималдығының бес есе жоғары (9,0%) болғаны көрсетілген.

Таң қаларлық, бірақ мектепте басқа балалар тарапынан болған зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің құрбандары болған балалар үшін мектепте басқа балалардың тарапынан болған зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің

құрбандары болмағандарын хабарлаған балалармен салыстырғанда (тиісінше, 11,0% және 2,0%), мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болған зорлық-зомбылыққа ұшырау ықтималдығының үш есе жоғары болғаны (37,4%) және кемсітушілік ықтималдығының бес есе жоғары (11,0%) болғаны көрсетілген.. Аталған тұжырым кейбір мектеп директорлары мен мұғалімдердің мектептегі зорлық-зомбылық жағдайында кімнің құрбан, ал кімнің зорлық-зомбылық көрсетуші болып табылатынын анықтауға үнемі тырыспайтындарын және жай ғана қатысқан барлық балаларды немесе екеуін де жазалайтындарын көрсетеді.

3.29-кестеде сондай-ақ мектепте басқа балаларға қарсы зорлық-зомбылық және кемсітушілік жасаған балалар арасында басқа балаларға қатысты мектепте зорлық-зомбылық және кемсітушілік жасамаған адамдар болып табылатын балалармен салыстырғанда (тиісінше, 15,7% және 3,4%), мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын

зорлық-зомбылыққа ұшырау ықтималдығының кемсітушілікке ұшырау ықтималдығынан үш есе жоғары болғаны (48,9%) және кемсітушілікке ұшырау ықтималдығының төрт есе жоғары болғаны (15,5%) көрсетілген. Мектептегі зорлық-зомбылық және кемсітушілік құрбандары және/немесе куәлерінің арасына қарағанда, мектепте зорлық-зомбылық жасаған тұлғалардың арасында мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке ұшырау ықтималдығы біршама жоғары болғанын атап өткен маңызды.

Қорыта келгенде, 3.29-кестеде былтыр бір жыл бойы мектеп аумағында қару ұстап жүрген балалар үшін былтыр мектеп аумағында қару ұстап жүрмеген балалармен салыстырғанда (тиісінше, 23,1% және 5,8%), мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылыққа ұшырау ықтималдығының екі есе жоғары (48,1%) және кемсітушілікке ұшырау ықтималдығының төрт есе жоғары (25,5%) болғаны көрсетілген.

3.29-кесте. Балалардың мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан және балалар арасында зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке ұшырауы (сауалнама жүргізу)

	Мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық		Мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан болатын кемсітушілік	
	n	%	n	%
Мектептегі зорлық-зомбылық және балалар арасындағы кемсітушілік куәсі				
Жоқ	101	6,7%	21	1,4%
Иә	892	33,3%	241	9,0%
Мектептегі зорлық-зомбылық және балалар арасындағы кемсітушілік құрбаны				
Жоқ	239	11,0%	43	2,0%
Иә	704	37,4%	207	11,0%
Мектептегі басқа балаларға қатысты зорлық-зомбылық жасаушы және кемсітуші				
Жоқ	502	15,7%	108	3,4%
Иә	497	48,9%	157	15,5%
Мектеп аумағында қару ұстап жүру				
Жоқ	948	23,1%	238	5,8%
Иә	51	48,1%	27	25,5%

Қызметкерлердің балалардан және ата-аналардан ақша алуы

Балалардан мектеп директоры мен мұғалімдер оқу немесе сыныптағы жағдайды жақсарту үшін өздерінен немесе ата-аналарынан ақша жинады ма деп сұрадық. 3.30-кестеде кейбір балалардың былтырғы жыл бойы оқулары немесе сыныптағы жағдайды жақсарту үшін балалардан немесе олардың ата-аналарынан мектеп директорларының (12,5%) және мұғалімдердің (29,6%, 4-тен 1-і) ақша жинағандығы туралы айтқандары көрсетілген.

3.30-кесте. Мектеп директорлары мен мұғалімдер балалардан және олардың ата-аналарынан ақша жинайды

Былырғы жыл бойы:	Мұғалімдер		Мектеп директорлары	
	n	%	n	%
Сізден оқу үшін немесе сыныптағы жағдайды жақсарту үшін ақша жинады ма?	1247	29,6%	524	12,5%

Мектептегі қауіпсіздік сезімі

Балалардан олардың мектептегі қауіпсіздік сезімін бағалауларын өтіндік. Мектептерде зорлық-зомбылық және кемсітушіліктің тарауына қарамастан, 3.31-кестеде балалардың 50,6%-ының (2-ден 1-і) өздерін мектепте «өте қауіпсіз» сезінетіндерін, 39,0%-ының «қауіпсіз» сезінгендерін және 10,4%-ының мектепте өздерін «қауіпсіз» сезінбегендерін атап айтқандары көрсетілген.

3.31- кестеде сондай-ақ балалардың мектепке келетін/кететін жолдан гөрі, өздерін мектепте барынша қауіпсіз сезінгендері көрсетілген. Атап айтқанда, балалардың 47,0%-ы мектепке келетін/мектептен кететін жолда өздерін «өте қауіпсіз» сезінген, 41,0%-ы өздерін «қауіпсіз» сезінген және 12,0%-ы мектепке келетін/мектептен кететін жолда өздерін «қауіпсіз» сезінбеген.

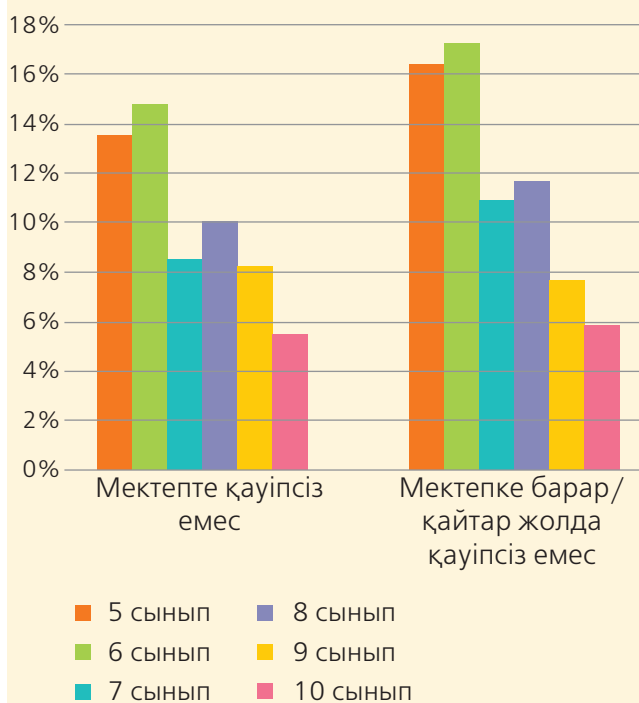
Балалардан олардың мектепте, мектепке келетін/кететін жолда өздерін қауіпсіз сезінетіндіктеріне байланысты сабақтан қаншалықты жиі қалатындықтарын сұраған кезде, балалардың 15,8%-ы өздерінің «кейде» мектепке келмегендерін және 2,4%-ы былтыр жыл бойы өздерін қауіпсіз сезінгендіктен мектепке «жиі»

3.31-кесте. Мектептегі балалардың қауіпсіздік сезімі (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме N=4207	
	n	%
Сен өзіңді мектепте қаншалықты қауіпсіз сезінесің?		
Өте қауіпсіз	2130	50,6%
Қауіпті	1640	39,0%
Қауіпсіз	437	10,4%
Сен мектепке барар/қайтар жолда өзіңді қаншалықты қауіпсіз сезінесің?		
Өте қауіпсіз	1979	47,0%
Қауіпті	1724	41,0%
Қауіпсіз	504	12,0%
Былырғы жыл бойы сен өзіңді мектепте, мектепке барар/қайтар жолда қауіпсіз сезінбегендіктен мектепке қанша рет бармай қалдың?		
Ешқашан	3444	81,9%
Кейде	664	15,8%
Өте жиі	99	2,4%

3.7 суреті.

Сыныптар бойынша қауіпсіздік сезімі

келмегендерін хабарлады. Алайда, балалардың көбісі (81,9%) өздерінің мектепте, мектепке келер/кетер жолда қауіпсіз сезінбесе де, былтырғы жыл бойы «ешқашан» мектептен қалмағандарын атап айтты.

Балалардың мектептегі немесе мектепке барар/қайтар жолындағы қауіпсіздік сезімдеріне қатысты қалалық немесе ауылдық мектептерге қатысты айырмашылықтары немесе жыныстық белгілері бойынша ерекшеліктері болмаған. Дегенмен, 3.7-суретте жоғары сыныптағы балалармен салыстырғанда (7-ден бастап 10-ға дейінгі сыныптар), төменгі сыныптардағы балалар (5 және 6 сыныптар) үшін олардың мектептегі және мектепке барар/қайтар жолдағы «қауіпсіз болмау» ықтималдығы барынша жоғары болғаны көрсетілген. Шамасы, олардың мектептегі және мектепке барар/қайтар жолдағы қауіпсіздік сезімінің өсуі және жоғары сыныптарға өтуі бойынша сондай-ақ артып отырады (Қосымшаның 11-кестесін қараңыз).

Талдау сондай-ақ балалардың мектептегі зорлық-зомбылық куәлері, құрбандары болуы, мектептегі және мектепке барар/қайтар жолдағы қауіпсіздік сезімі арасындағы байланысты түсіну үшін де жүргізілген болатын. Тұжырымдар мектептегі

зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке ұшырамаған балалармен салыстырғанда (тисінше, 36,7% және 10,6%), мектептегі зорлық-зомбылық құрбандары болған балалар үшін (42,1%) өздерін мектепте және мектепке барар/қайтар жолда қауіпті сезіну ықтималдығының жоғары болғанын (14,0%) көрсетті.

Талдау сондай-ақ балалардың мектептегі зорлық-зомбылық жасағандар, оның куәлері мен құрбандары болғанын және өздерін қауіпсіз сезінбегендіктен, мектепке келмей қалуы арасындағы байланысты түсіну үшін де жүргізілді. Таң қаларлығы, деректер мектептегі зорлық-зомбылық куәлер (19,7%), құрбан (21,4%) және жасаған (22,3%) балалар үшін мектептегі зорлық-зомбылық және кемсітушілік куәлері (8,7%), құрбандары (10,7%) және жасамаған (13,7%) балалармен салыстырғанда, олар өздерінің мектепте, мектепке барар/қайтар жолда қауіпсіз сезінбегендіктен, оларда «кейде» мектептегі сабаққа бармай қалу ықтималдықтарының екі есе жоғары болғанын көрсетті.

Балалардың амандығы

Балаларға сондай-ақ өздерінің өмір сүру деңгейлерін бағалау ұсынылды. 3.32-кестеде көптеген балалардың өз өмірлерін «өте жақсы» (65,3%) немесе «жақсы» (32,8%) деп атағандары көрсетілген. Дегенмен, кейбір балалар өз өмірлерін «жаман» (1,4%) немесе «өте жаман» (0,4%) деп атап айтқан.

3.32-кесте. Балалардың өмірді бағалауы (сауалнама жүргізу)

Толық іріктеме N = 4 207		
	n	%
Сен өз өмір сүру деңгейіңді қалай бағалайсың?		
Өте жақсы	2 749	65,3%
Жақсы	1 381	32,8%
Нашар	60	1,4%
Өте нашар	16	4%

Қашқындар

Балалардың қатерлі мінез-құлыққа еліктеу деңгейін түсіну үшін, балаларға үйлерінен «кей кезде» қашып кеттіңдер ме деген сұрақ

қойылды. 3.33-кестеде сауалнамадан өткен 4,207 баланың ішінен 2,7%-ының өздерінің үйлерінен қашып кеткенін хабарлағаны көрсетілген. Үйлерінен қашып кеткен 114 баланың арасында 43,0%-ы бір рет қашқан, 42,1%-ы екі немесе үш рет қашып кеткен, 4,4%-ы төрт-бес рет қашып кеткен, 2,6%-ы алты-жеті рет қашып кеткен және 7,9%-ы сегіз немесе одан көп рет қашып кеткен.

3.33-кесте. Қашқындар (сауалнама жүргізу)

Толық іріктеме N = 4 207		
	n	%
«Әйтеуір бір» үйден қаштыңыз ба?	114	2,7%
N = 114		
Үйден қашу саны		
1 рет	49	43,0%
2 – 3 рет	48	42,1%
4 – 5 рет	5	4,4%
6 – 7 рет	3	2,6%
8 немесе одан көп рет	9	7,9%

Сондай-ақ осы екі топтың арасындағы айырмашылықты анықтау үшін, қашпаған балалар мен қашқындарға салыстыру жүргізілген болатын. «Қашқындар» мен «қашпайтындар» арасында жыныстық белгілері немесе оқитын сыныптары бойынша айтарлықтай айырмашалықтар болмағанымен, қалалық және ауылдық ортада тұруларына байланысты айырмашылықтар кездесті. 3.8-суретте қала мектептеріндегі (66,7%) балалардың ауыл мектептеріндегі (33,3%) балаларға қарағанда, үйден қашып кетуге екі есе барынша бейім екендіктері көрсетілген.

3.34-кестеде, сондай-ақ қашқындардың (50,9%) қашпаған балалармен салыстырғанда (17,3%), өз отбасыларында тұрмыстық зорлық-зомбылыққа үш есе жиі ұшырағаны көрсетілген. Одан басқа, қашқындардың үйлерінен қашпаған балалармен салыстырғанда (тиісінше, 7,8% және 3,8%), ата-аналарына үйірлігі екі есе жиі төмен (19,3%) және мектепке үйірлігі үш есе артық жиі төмен (14,0%) болған. Қашқындар сондай-ақ үйлерінен қашпаған балалармен салыстырғанда (тиісінше, 27,9% және 28,8%), екі есе үлкен ашу-ыза сезімін бастан кешіп (74,6%), жеке содырлыққа бейімділіктері жоғары болған (64,9%).

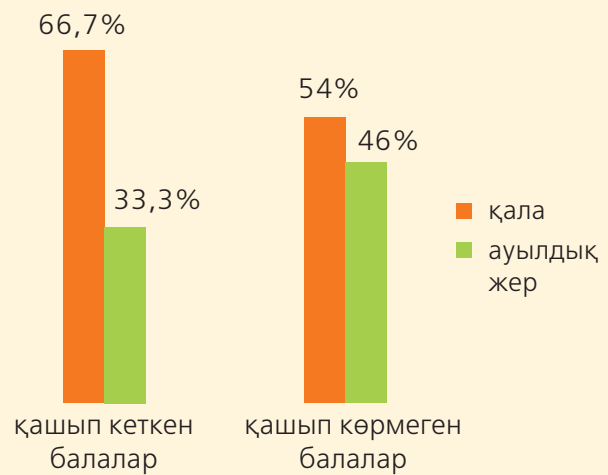
3.34-кестеде сондай-ақ қашқындардың мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке айтарлықтай жиі ұшырағандары көрсетілген. Атап айтқанда, қашқындар (97,3%) үйлерінен қашпаған балалармен салыстырғанда (62,9%), балалар арасындағы кемсітушіліктер мен мектептегі зорлық-зомбылықтың жиі куәгерлері болған. Қашқындар (58,8%) сонымен бірге үйлерінен қашпаған балалармен салыстырғанда (45,5%), мектептегі зорлық-зомбылық және басқа балалар тарапынан болған кемсітушіліктің екі есе жиі құрбандары болған. Және де қашқындар (58,8%) үйлерінен қашпаған балаларға қарағанда (23,2%), екі есе жиі мектептегі зорлық-зомбылық және кемсітушілік себепшілері болған.

Ақырында, 3.34-кестеде қашқындардың үйлерінен қашпаған балаларға қарағанда (тиісінше, 22,6% және 5,8%), зорлық-зомбылықпен қақтығысу мүмкіндіктеріне үш рет көп ие болғаны (63,2%) және мектеп директорлары мен мектеп мұғалімдері тарапынан болатын кемсітушіліктерге төрт рет көбірек ұшырағандары көрсетілген (23,7%).

Бұл деректер үйден қашып кететін балалардың өз үйлерінде және отбасыларында, сондай-ақ білім беру мекемелерінде жоғары қауіп-қатерге ұрынатындарын көрсетеді. Көптеген балалар үшін үйлерінен қашып кету тіршілікке қабілеттілік

3.8-сурет.

Қалалық немесе ауылдық жерлерде тұруына байланысты «қашқындар» мен «қашпайтындар» арасындағы айырмашылықтар

стратегиясы немесе зорлық-зомбылық, өз отбасыларындағы немесе үй жағдайларындағы қатаң әрі салақ қарауды болдырмау мақсатында қиындықтарды жеңу болып табылады; алайда, көбіне, балаларды қорғау жүйесінде оларға құрбандар сияқты емес, әрі қаршадай құқық бұзушылар ретінде қарайды.

3.34-кесте. «Қашқындар» мен «қашпайтындарды» әртүрлі индикаторлар және мектептегі зорлық-зомбылыққа ұшырауы бойынша салыстыру

	Қашқындар		Қашпайтындар	
	n	%	n	%
Өз үйлерінде тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшырайды	57	50,9%	707	17,3%
Ата-аналарына бауыр басуы төмен	22	19,3%	318	7,8%
Мектепке бауыр басуы төмен	16	14,0%	154	3,8%
Ашу-ыза деңгейі жоғары	85	74,6%	1 140	27,9%
Жеке содырлық деңгейі жоғары	74	64,9%	1 179	28,8%
Мектептегі зорлық-зомбылық және балалар арасындағы кемсітушіліктердің куәлері болып табылады	110	97,3%	2 566	62,9%
Мектептегі зорлық-зомбылық және балалар арасындағы кемсітушіліктер құрбандары болып табылады	90	81,8%	1 790	45,5%
Мектепте зорлық-зомбылық жасап, кемсітеді	67	58,8%	949	23,2%
Мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан зорлық-зомбылық көреді	72	63,2%	927	22,6%
Мектеп директорлары мен оқытушылар тарапынан кемсітушілік көреді	27	23,7%	238	5,8%

Өзіне-өзі зиян келтіру және өзіне-өзі қол салу дағдысы

Балалардың еліктеуі мүмкін қауіпті мінез-құлықтың өзге түрі өзіне-өзі зиян келтіру және өз-өзіне қол салу дағдысы болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстандағы балалар арасындағы өз-өзіне қол салу мәселесіне көп көңіл бөлініп отыр. Балалар арасындағы өз-өзіне қол салу фактісі туралы көбірек білу мақсатында сауалнамалар балалардың өз-өзіне зиян келтіру және өз-өзіне қол салу дағдысына тартылуын байқау үшін әзірленді.

Балаларға олардың өздеріне «бір кездері» өздері бақытсыз немесе мұңды болғандықтан, әдейі ауырып/жарақат салғаны туралы сұрақ қойылған болатын. 3.35-кестеде сұралған 4,207 баланың арасында 3,6%-ының өздеріне «бір кездері» әдейі ауырып/жарақат салғандарын атап айтқандары және 3,3%-ының өздерінің әдейі былтырғы жылы әдейі ауырып/жарақат салғандарын хабарлағандары көрсетілген.

Өздеріне «бір кездері» өздері бақытсыз немесе мұңды болғандықтан, әдейі ауырып/жарақат салғандарын атап айтқан 153 баланың арасында 47,7%-ы өздеріне бір рет қана ауыртып/жарақат

3.35-кесте. Өз-өзіне зиян келтірушілік және өз-өзіне қол салушылық (сауалнама жүргізу)

	Іріктеме N = 4 207	
	n	%
«Бір кездері» бақытсыз немесе мұңды болғандықтан, әдейі ауырып/жарақат салдыңыз ба?	153	3,6%
«Былтырғы жылы» бақытсыз немесе мұңды болғандықтан, әдейі ауырып/жарақат салдыңыз ба?	138	3,3%
	N = 153	
Өзіңізге неше рет ауыртып/жарақат салдыңыз?		
1 рет	73	47,7%
2 – 3 рет	58	37,9%
4 – 5 рет	11	7,2%
6 – 7 рет	2	1,3%
8 немесе одан көп рет	9	5,9%
Өзіңізге әдейі ауыртып/жарақат салғыңыз келгені жайлы біреу-міреуге бір кездері айттыңыз ба?	33	21,6%

3.36-кестесі. Бала демографиясы көзқарасынан өзіне-өзі зиян келтіру және қол жұмсау дағдылары (сауалнама)

	«Бір кездері» өз-өзіне зиян келтірумен айналыстыңыз ба және өз-өзіне қол салу дағдысын таныттыңыз ба?		Өз-өзіне зиян келтірумен айналыстыңыз ба және өз-өзіне қол салу дағдысын таныттыңыз ба?	
	n	%	n	%
Жынысы				
Әйел	107	69,9%	2 032	50,1%
Ер	46	30,1%	2 021	49,9%
Сыныбы				
5-сынып	15	9,8%	719	17,7%
6-сынып	21	13,7%	745	18,4%
7-сынып	27	17,6%	689	17,0%
8-сынып	24	15,7%	671	16,6%
9-сынып	33	21,6%	665	16,4%
10-сынып	33	21,6%	564	13,9%
Қала/ауыл мектептері				
Қала мектептері	103	67,3%	2 182	53,8%
Ауыл мектептері	50	32,7%	1 871	46,2%

салған, 37,9%-ы екі немесе үш рет өздеріне ауыртып/жарақат салған, 7,2%-ы бұны төрт-бес рет жасаған, 1,3%-ы бұны алты-жеті рет жасаған және 5,9%-ы өздеріне сегіз және одан көп рет ауыртып/жарақат салған.

Қорытындысында, 3.35-кестеде өздеріне «бір кездері» ауыртып/жарақат салған балалардың тек 21,6%-ының ғана шындығында өздерінің өз-өздеріне қол салуға тырысқандары туралы біреуге айтқандары көрсетілген. Өз-өзіне зиян келтіруге және өз-өздеріне қол салуға дағдыланған балалардың көбісі өз ниеттері туралы ешқашан ешкімге айтпайды (78,4%).

Өз-өздеріне зиян келтірумен айналысқан және өз-өзіне қол салу дағдысымен ерекшеленген балалар осы екі топ арасындағы айырмашылықтарды түсіну үшін мұндаймен айналыспаған балалармен салыстырылды. 3.36-кестеде демографиялық айырмашылықтар тұрғысынан алғанда, өз-өздеріне зиян келтірумен айналысқан және өз-өзіне қол салу дағдысымен ерекшеленген балалар арасында

ұлдарға (30,1%) қарағанда қыз балалардың (69,9%) екі есе артық болғаны және төменгі сыныптың оқушыларынан гөрі, жоғарғы сынып оқушыларының көптігі көрсетілген. Одан басқа, өз-өзіне қол салу дағдысымен ерекшеленген балалар арасында өз-өзіне зиян келтірумен айналыспаған және өз-өзіне қол дағдысына бейімділігімен ерекшеленбеген балалармен салыстырғанда (тиісінше, 53,8% және 46,2%), ауыл мектептерінің оқушыларынан гөрі (32,7%) қала мектептерінің оқушылары (67,3%) басым болған.

3.37-кестеде өз-өздеріне зиян келтірумен айналысқан және өз-өзіне қол салу дағдысымен ерекшеленген балалардың (43,0%) өз-өзіне зиян келтірумен айналыспаған және өз-өзіне қол дағдысына бейімділігімен ерекшеленбеген балалармен (17,3%) салыстырғанда (тиісінше, 7,9% және 3,8%), өз отбасыларында тұрмыстық зорлық-зомбылыққа екі есе жиі ұшырағандары көрсетілген. Олардың сондай-ақ ата-анаға бауыр басуы айтарлықтай нашар (13,8%) және мектепке бауыр басуы екі есе нашарлау болған (9,2%).

3.37-кестеде сондай-ақ өздеріне-өздері зиян келтірумен айналысқан және өзіне-өзі қол салу

дағдысымен ерекшеленген балалардың өзіне-өзі зиян келтірумен айналыспаған және өзіне-өзі қол салу дағдысына бейімділігімен ерекшеленбеген балалармен салыстырғанда (тиісінше, 27,5% және 29,0%), үш есе дерлік долылық деңгейін (71,9%) және екі есе дерлік жоғары жеке содырлыққа бейімділік деңгейін (50,3%) көрген.

3.37-кестеде сондай-ақ өзіне-өзі зиян келтірумен айналысқан және өзіне-өзі қол салуға бейімділігі болған балалардың, сондай-ақ өзіне-өзі зиян келтірумен айналыспаған және өзіне-өзі қол салуға бейімділігі болмаған балалармен салыстырғанда (тиісінше, 62,7% және 45,0%), басқа балалардың тарапынан болатын мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік куәлері (93,4%) және құрбандары (83,1%) айтарлықтай жиі болғандығы көрсетілген. Өзіне-өзі зиян келтірумен айналысқан және өзіне-өзі қол салу мінез-құлқы болған балалар сондай-ақ өзіне-өзі зиян келтірумен айналыспаған және өзіне-өзі қол салу дағдысы болмаған балалармен салыстырғанда (23,3%), мектепте екі есе жиі зорлық-зомбылық жасаған (46,4%). Және де олар өзіне-өзі зиян келтірумен айналыспаған және өзіне-өзі қол салуға бейімділігі болмаған

3.37-кесте. Өзге индикаторлар және мектептегі зорлық-зомбылыққа ұшырау тұрғысынан алғандағы өзіне-өзі зиян келтіру және өзіне-өзі қол салу мінез-құлқы (сауалнама жүргізу)

	«Бір кезде» өз-өзіне зиян келтірумен айналысып және өз-өзіне қол салу мінез-құлқын таныттыңыз ба?		Өз-өзіне зиян келтірумен айналысып және өз-өзіне қол салу мінез-құлқын таныттыңыз ба?	
	n	%	n	%
Өз үйінде тұрмыстық зорлық-зомбылық көре ме?	65	43,0%	699	17,3%
Ата-аналарына бауыр басуы төмен	21	13,8%	319	7,9%
Мектепке бауыр басу деңгейінің төмен болуы	14	9,2%	156	3,8%
Ашу-ыза деңгейінің жоғары болуы	110	71,9%	1 114	27,5%
Жеке содырлық деңгейінің жоғары болуы	77	50,3%	1 175	29,0%
Мектептегі зорлық-зомбылық және балалар арасындағы кемсітушілік куәлері болды	142	93,4%	2 533	62,7%
Мектептегі зорлық-зомбылық және балалар тарапынан болған кемсітушілік құрбандары болды	133	83,1%	1 756	45,0%
Мектепте зорлық-зомбылық және кемсітушілік жасаған	71	46,4%	944	23,3%
Мектеп директорлары мен мұғалімдер тарапынан зорлық-зомбылық көрген	94	61,4%	905	22,3%
Мектеп директорлары мен оқытушылардан кемсітушілік көрген	41	26,8%	224	5,5%
Үйден қашқан	39	25,5%	75	1,9%

балалармен салыстырғанда (тиісінше, 22,3% және 5,5%), мектеп директорлары мен оқытушылар тарапынан болатын зорлық-зомбылыққа үш есе жиі ұшырап (61,4%), бес есе жиі кемсітушілікке ұшыраған (26,8%).

Түпкі қорытындысында, өзіне-өзі зиян келтірумен айналысқан және өзіне-өзі қол салуға бейімділігі болған балалардың (26,8%) сондай-ақ өзіне-өзі зиян келтірумен айналыспаған және өзіне-өзі қол салуға бейімділігі болмаған балалармен (1,9%) салыстырғанда, 14 рет жиі үйлерінен қашып кеткен.

Сұхбат жүргізілген 402 баланың арасында алты бала өз мектептерінде болған балалардың өздеріне-өздері қол салуы туралы айтып берді. Осы балалардың үшеуі, сондай-ақ осы өзіне-өзі қол салу жағдайларының мектептегі зорлық-зомбылықпен байланысты болғандығын хабарлады. Екі жағдайда да өзіне-өзі қол салған бала қорқытып ақша тартып алушылық құрбаны болған (мектептегі басқа балалар өзін-өзі өлтірген баладан қорқытып ақша тартып алып отырған); осылайша, балалар өзіне-өзі қол салудың қорқытып ақша тартып алумен байланысты болғандығын айтып берді.

«Менің қорқытып ақша тартып алғанына байланысты асылып қалған досым болды. Бірнеше күн бұрын мен жерлеуге қатыстым.» [377]

«Тағы бір жағдай екі жыл бұрын болды. Біреу 8 немесе 9 сыныптың оқушысынан ақша талап еткен. Ол ақша таба алмай, өз-өзіне қол салған. Ол асылып қалды.» [343]

Басқа жағдайда бір бала өзінің мектебіндегі қыздың мектептегі басқа балалардың тараптарынан болған қорлаудан (психологиялық зорлық-зомбылық) өз-өзіне қол салғанын айтып берді, себебі ол өте кедей және өзінің анасымен ғана тұратын.

«Мен оқыған басқа мектепте кедей отбасының бір қызын сыныптастарым мазақтап ажуалайтын. Оның анасы ғана бар еді және өте кедей тұрды, сондықтан сыныптастарым осы қызды қорлайтын. Олар көшеде оның алба-жұлба анасын көргеннен кейін, олар оны одан сайын қорлай бастады. Тіпті оның ең жақын құрбысы балалар жағына шығып кетіп, ол қызбен достаспай қойды. Бұл бір жарым жыл бұрын болатын. Мектепте бұл туралы барлығы білетін. Қыз қорлыққа шыдай алмай, өз үйінде асылып қалды. Балаларға ұрысып, осы қыздың анасының алдында кешірім сұрауға мәжбүр етті». [109]

Сауалнама толтырумен байланысты мәселелер

3.38-кесте. Сауалнама толтырумен байланысты мәселелер

	Іріктеме N = 4 207	
	n	%
Сауалнамадағы сұрақтарға әділ жауап беру қиын болды	318	7,6%

Балаларға берілген соңғы сұрақтардың бірі сауалнамадағы сұрақтарға жауап берген кездерінде оларға толықтай әділ болу қиын болғандығын білу болды.

3.38-кестеде балалардың 7,6%-ының өздеріне адал болудың қиын болғанын атап айтқандары көрсетілген. Бұл нәтиженің, кемінде, сұралған балалардың 7,6%-ының үйден қашып кету, өзіне-өзі зиян келтірумен айналысу және өзіне-өзі қол салушылық дағдысының пайда болуын қоса алғанда, мектептегі зорлық-зомбылықпен және кемсітушілікпен байланысты өздерінің тәжірибелері туралы толық айтпағандарымен түсіндірілуі мүмкін.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің деректері
2. Никерсон, А.Б., Д. Меле және К.М. Осборн-Оливер (2010 жыл). Бала-ата-ана қарым-қатынасы және қорлаушылық. Ин Дмимерсон, Свеарер және Эспеладж (Эдс), Мектептердегі қорлаулармен байланысты мәселелер жөніндегі анықтамалық: халықаралық келешек (187-197 беттер). Нью-Йорк: Рутледж баспасы.
3. Камодека, М. және Ф.А. Гуссенс (2005 жыл). Жүліктер мен құрбандардың содырлығы, әлеуметтік танымдары, ашу-ызалары және қапаланулары. Балалар психологиясы және психиатриясы журналы, 46, 2, 186-197 -беттер.
4. Либби Г.П. (2004 жыл). Оқушылардың мектепке үйірлігін бағалау: үйірлігі, жақындығы, байланыстылығы және қатысушылығы. Мектеп гигиенасы журналы, 74, 7, 274-263 беттер.
5. Айзенберг, М.Е., Ноймарк-Штайнер Д. және Перри К.Л. (2003 жыл) қатарластар тарапынан болатын сұраншақтық, мектеппен байланыстылық және сабақ үлгерімі. Мектеп гигиенасы журналы 73,8 311-316.

4-ТАРАУ:

**МУҒАЛІМДЕР МЕН
МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН
ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ
МЕКТЕПТЕГІ ЗОРЛЫҚ-
ЗОМБЫЛЫҚПЕН БАЙЛА-
НЫСТЫ ТӘЖІРИБЕСІ**

Бұл тарауда мемлекеттік мектеп оқытушылары мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы өз беттерінше толтырған сұрау парақтарынан алынған мәліметтер мен қорытындылар ұсынылған. Тарауда сондай-ақ сауалнамаға қатысқан оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер туралы демографиялық ақпарат берілген. Ол сонымен қатар балалар арасында болатын зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің және осындай зорлық-зомбылыққа балалардың әрекетінің түрлі пішінінің ауқымын қоса алғандағы мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының балалар мен мектеп ортасын қабылдауы туралы деректерді қамтиды. Тарауда сонымен бірге мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы пайдаланатын тәртіпті қолдау әдістері және олардың мектепте тәптіпті қолдау мен балаларды бақылау үшін дене жарақатын қолдауы туралы ақпарат мазмұндалған. Ақырында, тарау мұғалімдердің мектептегі зорлық-зомбылықпен күрес саясаты саласындағы хабардарлығы туралы және балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен мектептегі зорлық-зомбылық бойынша өтілген тренингтер/оқулар туралы қорытындылардан тұрады.

Осы тараудың мақсаты мектептің қызметкерлер құрамы мен саясатын анықтайтын тұлғалар мектептегі зорлық-зомбылықты анықтау мен түсінуді жақсарту үшін және мектептегі зорлық-зомбылықты азайту бойынша бастамалар әзірлеу мен мектепті балалар үшін барынша қауіпсіз ететін бағдарламалар үшін пайдалана алатын деректер мен алынған нәтижелерді ұсыну болып табылады. Осы тарауда сипатталған деректер мен қорытындылар сондай-ақ мектептің қызметкерлер құрамы үшін тренингтерді ақпараттық қамсыздандыруда көмектеседі, ол өз кезегінде мектептегі зорлық-зомбылықпен байланысты жағдаяттарды ерте анықтау мен араласуға септеспек.

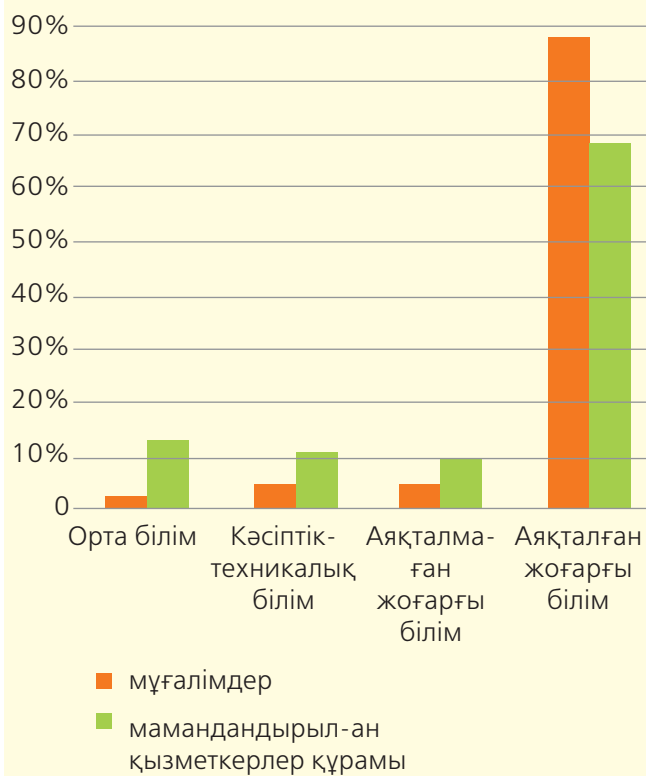

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының демографиялық деректері

Сауалнама жүргізу, жалпы алғанда, Қазақстанның 4 өңіріндегі 40 мектептегі (балалардан сұхбат алу мен сауалнама жүргізілген мектептердегі) 917 мұғалім мен мамандандырылған қызметкерлер құрамын қамтыды. 4.1-кесте 917 мұғалім мен мамандандырылған қызметкерлер құрамын қамтитын толық іріктеменің демографиялық деректерін ашады. Өңірлер бойынша, мұғалім мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының көп бөлігіне 2,3 және 4-өңірлерде сауалнама жүргізілді, себебі осы өңірлердің әрқайсысында 1-өңірмен салыстырғанда мектеп көбірек болды (2.1-кестені қараңыз). Іріктемеге ауылдық мектептер көбірек қамтылғандықтан, тиісінше сауалдамаға қалалық мектеппен салыстырғанда (46,4%) ауыл мектептерінің оқытушылары мен мамандары көбірек қатысты (53,4%).

4.1-сурет.

Оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының білім деңгейі

4.1-кесте сауалдама жүргізілген мектеп қызметкерлерінің арасында басым бөлігін мектеп мұғалімдері қарағандығын (81,6%); тек 18,4%-ы мамандандырылған қызметкерлер құрамынан (яғни, мектеп меджұмысшылары, мектеп психологтары, әлеуметтік педагогтер және

4.1-кесте. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының демографиялық деректері

Толық іріктеме N = 917		
	n	%
Облыс		
1-өңір	102	11,1%
2-өңір	352	38,4%
3-өңір	229	25,0%
4-өңір	234	25,5%
Қалалық/ауылдық аудандар		
Қалалық аудандар	426	46,4%
Ауылдық аудандар	491	53,4%
Мектептің қызметкерлер құрамының мәребесі		
Мектеп мұғалімі	748	81,6%
Мамандандырылған қызметкер	169	18,4%
Жынысы		
Әйел	802	87,5%
Еркек	115	12,5%
Жас санаттары		
20-29 жас	270	29,4%
30-39 жас	230	25,0%
40-49 жас	233	25,4%
50-59 жас	166	18,1%
60-69 жас	18	2,0%
Мектептегі жұмыс өтілі		
1-5 жыл	262	28,5%
6-10 жыл	159	17,3%
11-15 жыл	109	11,9%
16-20 жыл	125	13,6%
21-25 жыл	92	10,0%
26 жыл және одан астам	170	18,5%
Білім берудің ең жоғарғы деңгейі		
Орта білім беру	40	4,4%
Кәсіптік-техникалық білім беру	48	5,2%
Толық емес білім беру	49	5,3%
Аяқталған білім беру	780	85,1%

полиция мектеп инспекторлары/күзетшілер) тұрғандығын көрсетеді. Бұған қоса оқытушылар мен мамандардың көпшілігі әйелдер (87,5%); тек 12,5%-ы ғана еркектер болған. Оқытушылар мен мамандардың жасы 20-дан 64 жасқа дейін ауытқиды, оның өзінде орташа жас 38 жасты құрады. Талдау шеңберінде жас ерекшелігі бойынша топтар құрылды, олар 20-29 жас, 30-39 жас және 40-49 жас ерекшелігі бойынша топтарда мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының саны бірдей дерлік болғандығын көрсетеді. 50-59 жас және 60-69 жас ерекшелігі бойынша топтарда мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы азырақ ұсынылды.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы іріктемесінің мектептегі жұмыс өтілі 14,3 жыл орташа көрсеткішімен 1-ден 40 жылға дейінгі аралықта ауытқиды. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының мектептегі жұмыс өтіліне байланысты санаттары құрылып, 4.1-кесте 25,8%-ның мектепте кем дегенде 1-ден 5 жылға дейін, 17,3%-ның 6-10 жыл, 11,9%-ның

11-15 жыл, 13,6%-ның 16-20 жыл, 10%-ның 21-ден 25 жылға дейін және 18,5%-ның 26 жылдан артық жұмыс істегендігін көрсетеді.

Білім беру деңгейі тұрғысынан алғанда, 4.1-кесте мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының басым бөлігінің аяқталған жоғарғы білімі (85,1%) бар екендігін көрсетеді. Мұғалімдер мен мамандардың 4%-5%-дайының тек орта білімі, кәсіби техникалық білімі немесе аяқталмаған жоғарғы білімі бар екендігін көрсетеді. 4.1-сурет мамандандырылған қызметкерлер құрамымен салыстырғанда (68,0%) мұғалімдердің аяқталған жоғары білімінің көбірек болғанын көрсетеді: мамандандырылған қызметкерлер құрамының көбінесе орта білімі, кәсіби-техникалық білімі мен аяқталмаған жоғарғы білімі болған.

Балалардың мектепті қабылдауы

Оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамына балалармен қиындықты және мектеп ресурстарының жеткіліксіздігі мен нашар еңбек шарттарын қоса алғандағы мектептегі

4.2-кесте. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының мектепте бетпесті келетін қиындықтары

	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Балалармен байланысты қиындықтар	508	55,3%
Балалардың мінезінен туындайтын қиындықтар	369	40,2%
Балалардың мінез-құлқының нашар болуы	145	15,8%
Балалар арасындағы ұрыс/төбелес жағдайлары	79	8,6%
Балалар тарапынан оқытушыларға немесе мамандандырылған қызметкерлер құрамына құрметпен қарамау	69	7,5%
Балалардың оқытушылар мен мамандарға агрессиялық қарым-қатынасы	40	4,4%
Балалардың ата-аналарымен байланысты қиындықтар	283	30,8%
Мектеп ресурстары және еңбек жағдайы	391	42,5%
Төмен жалақы	224	24,4%
Сыныпта оқушының көп болуы	99	10,8%
Ресурстардың жетіспеушілігі және нашар еңбек жағдайы	74	8,1%
Мектеп директоры мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамына қолдау көрсетпейді	44	4,8%
Кейбір мұғалімдер балаларға тым қатал	35	3,8%
Мектеп мұғалімдерінің жетіспеушілігі	34	3,7%
Мектептегі жағдайдың нашар болуы	30	3,3%

4.3-кесте. Мектептегі жұмыс тәжірибесі		
	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Мектеп жағдайын жақсарту үшін балалардан немесе олардың ата-аналарынан қосымша қаражат жинауға мәжбүр болдыңыз ба, мысалы, сынып бөлмелерін жөндеу ақысына немесе материалдарға?	277	24,7%
Мектептің жалпы көрсеткішін жақсартуға, оқушыларға жоғары баға қоюға қаншалықты жиі мәжбүр боласыз?		
Ешқашан	670	72,9%
Кейде	228	24,8%
Өте жиі	19	2,1%
Мектеп тәртібі барлық оқушыларға әділ қолданылады		
Иә	728	79,2%
Жоқ	82	8,9%

жұмыскезінде олар кезігетін негізгі қиындықтар туралы сұрақтар қойылды. 4.2-кесте көрсеткендей, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 55,3%-ы мектептегі балалармен байланысты қиындықты, ал 40,2% оқытушылар мен мамандандырылған

қызметкерлер балалардың мінезімен байланысты қиындықтарды көрсеткен. Кейбір мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер келесі қиындықтарды атап өткен: балалардың нашар мінез-құлқы (15,8%), балалар арасындағы ұрыс-керіс және төбелес (8,6%), балалардың мұғалімдерге немесе қызметкерлерге құрметпен қарамауы (7,5%) және балалардың оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлерге агрессиялық қарым-қатынасы (4,4%).

4.2-кесте сондай-ақ 30,8% мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының балалардың ата-аналарымен байланысты қиындықтарымен ұшырасатындығын көрсетеді.

Ақырында, 4.2-кесте мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 42,5%-ының ресурстармен және жұмыс жағдайымен байланысты қиындықтарды көрсеткендігін байқатады. Нақтырақ айтар болсақ, 24,4% мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы мектептегі қиындықтардың бірі ретінде төменгі жалақыны көрсеткен. Бұған қоса, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 10,8%-ы сынып бөлмелерінің оқушылармен толық екендігін және 8,1%-ы қиындық ретінде қаражаттың жетіспеушілігі мен нашар еңбек жағдайын атап өткен. Кейбір мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер мектеп директорларының қолдау көрсетпейтіндігін (4,8%), кейбір мұғалімдердің балалармен тым

4.4-кесте. Балалардың мектептегі қабылдауы								
	Толық келісемін		Келісемін		Келісеймін		Толықтай келіспеймін	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Балаларға осы мектепте оқыған ұнайды	478	52,0%	404	44,0%	15	1,6%	18	2,0%
Балалар осы мектепті білім алу үшін жақсы орын деп есептейді	445	48,4%	430	46,8%	24	2,6%	16	1,7%
Мұқтаж болған кезде бұл мектепте балаларға қосымша көмек қолжетімді	522	56,8%	346	37,6%	33	3,6%	13	1,5%
Осы мектепте әдетте балалар мұғалімдер тарапынан ниеттес қарым-қатынасты сезеді	330	35,9%	448	48,7%	109	11,9%	29	3,2%
Осы мектепте балалар басқа оқушылар тарапынан ниеттес қарым-қатынасты сезінуге бейім	296	32,2%	455	49,5%	138	15,0%	27	2,9%

қатал екендігін (3,8%), мектеп мұғалімдерінің жетіспеушілігін (3,7%) және мектептегі нашар жағдайларды көрсеткен.

Мектепте кездесетін қиындықтарды қабылдауға қатысты мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы арасында айтарлықтай айырмашылық байқалмады.

4.3-кестеде оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамына олардың мектептегі жұмыс тәжірибесі туралы қойылған кейбір қосымша сұрақтар берілген. Респонденттердің 24,7%-ы (4-тен 1-і) мектеп жағдайын жақсарту үшін балалардан немесе олардың ата-аналарынан қосымша қаражат жинауға мәжбүр болғандығын хабарлаған, мысалы, сынып бөлмелерін жөндеу ақысына немесе материалдарға. Бұған қоса, оқытушылардың 24,8%-ы (4-тен 1-і) мектептің жалпы көрсеткішін жақсарту үшін «кейде» оқушыларға жоғары баға қоюға мәжбүр екендіктерін мәлімдеген және 2,1% мұғалімдер мұны «өте жиі» істеуге мәжбүр екендіктерін хабарлаған. Ақырында, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамына мектеп ережесінің оқушыларға әділетті түрде қолданылатындығы туралы сұрақ қойылды. Респонденттердің басым көпшілігі (79,2%) оң жауап берсе де, кейбір респонденттер (8,9%) теріс жауап берген.

Оқытушыларға сонымен қатар балалардың мектепте алатын тәжірибесіне пікірлері туралы бірқатар сұрақ қойылды. 4,4-кесте көрсеткендей, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының басым көпшілігі балараға мектеп те ұнайды деп және мектеп білім алудың жақсы орны деп есептегенімен, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 4%-ы бұл пікірмен келіспеген. Бұған қоса, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының көпшілігі балалар мұқтаж болған кезде олардың мектептерінде қосымша көмектің қолжетімді екендігін хабарлаған. Таңғаларлығы, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 15,1%-ы мектепте балалардың мұғалімдер тарапынан қолайлы қарым-қатынасқа ие болмайтынын мәлімдеп, 17,9%-ы өз мектептерінде балалардың басқа оқушылардың тарапынан мейірбанды қатынасты сезбейтіндігі туралы жорамалдайды.

4.5-кесте. Мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгері болған мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы

Өткен жылға:	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгерлері болған (барлық түрлері)	681	74,1%
Психологиялық зорлық-зомбылық куәгерлері болған	574	62,5%
Физикалық зорлықтың куәгерлері болған	481	52,3%
Ақша бопсалаудың куәгерлері болған	65	7,1%
Сексуалды жәбірлеу мен қорлаудың куәгерлері болған	87	9,5%
Кибербуллинг куәгерлері болған	72	7,8%
Кемсітушілік куәгерлері болған	295	32,1%

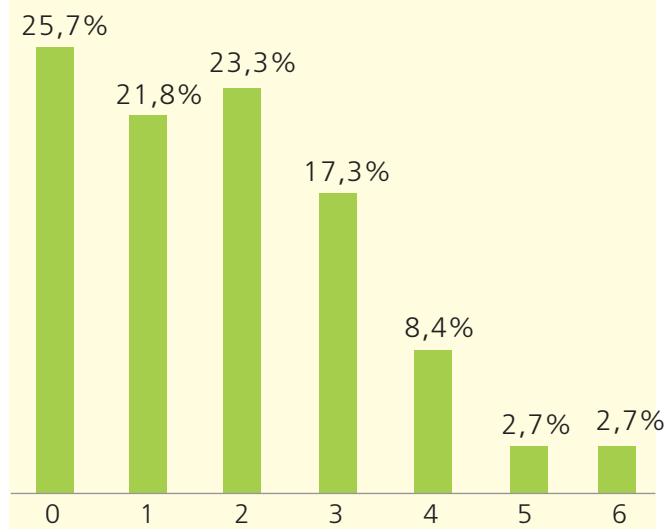
Мектептегі балалардың арасында зорлық-зомбылық пен кемсітушілік жағдайларының куәгері болған мұғалімдер

Осы зерттеуде мектеп оқушыларының зорлық пен кемсітушілікке ұшырауына негізгі назар аударылғандықтан, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамын өткен жылы өз мектептерінде балалардың арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің түрлі үлгілерінің куәгерлері болғандығы туралы белгілеуді өтіндік. 4,5-кесте көрсеткендей, сұрау жүргізілген 917 оқытушы мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының арасында 74,1%-ы (4-тен 3-і) өткен жылдың ішінде өз мектептерінде балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгерлері болған. Зорлық-зомбылықтың нақты формасы тұрғысынан алғанда, 62,5%-ы балалар арасындағы психологиялық зорлық-зомбылықтың, 52,4%-ы

4.2-сурет.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы куәгер болған балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушілік түрінің саны

(2-ден 1-і) физикалық зорлық-зомбылықтың, 32,1%-ы - балалар арасындағы кемсітушіліктің, 9,5%-ы балалар арасындағы сексуалды сипаттағы жәбірлеудің, 7,8%-ы кибербуллингтің және 7,1%-ы балалардың басқа балалардан ақша бопсалаудың куәгерлері болған.

Мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушілікті бақылау тұрғысынан алғанда, мұғалімдер мен мамандар арасында айтарлықтай айырмашылықтар байқалды, алайда мамандандырылған қызметкерлер құрамымен салыстырғанда (43,2%) мектеп мұғалімдері (54,5%) жиірек мектептегі балалар арасындағы дене зорлығының куәгерлері болған. Сондай-ақ мамандармен салыстырғанда (2,6%) мектеп мұғалімдері (7,9%) балалардың басқа балалардан ақша бопсалауының жиі куәгерлері болған. Қала және ауыл мектептерінің арасында еш айырмашылық болмаған.

Егер 4.5-кестедегі деректерді 3.12-кестедегі деректермен бірге қарайтын болсақ, балалармен қатар оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының елеулі үлесі мектептегі балалар арасындағы зорлық пен кемсітушіліктің куәгерлері болғандығы байқалады. Бұған қоса, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы тұтастай алғанда

зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің, жеке алғанда психологиялық және физикалық зорлық-зомбылық пен сексуалды сипаттағы сөздердің куәгерлері болған.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы көбінесе мектептегі балалар арасында бірден артық зорлық-зомбылық пен кемсітушілік куәгерлері болады. 4.2-сурет көрсеткендей, сұрау жүргізілген 917 оқытушы мен мамандардың арасында 74,1%-ы 4.5-кестеде көрсетілген зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің алтаудан көп түрінің куәгерлері болған; тек 25,7%-ы ешқандай зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгерлері болмаған. Бұған қоса, 4.3-сурет көрсеткендей, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлердің айтарлықтай үлесі мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің бір түрінің куәгерлері болған. Ішінара, 21,8%-ы 4.5-кестеде көрсетілген зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің бір түрінің куәгерлері болса, 23,3%-ы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің екі әр түрінің, 17,3%-ы үш түрінің, 8,4%-ы төрт түрінің, 2,7%-ы бес түрінің және 2,7%-ы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің алты түрінің куәгерлері болған.

4.6-кестеден мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы куәгер болған, 4.5-кестеде көрсетілген балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің әр алауан түрлері туралы нақтырақ ақпарат алуға болады (Қосымшаның 12-кестесін қараңыз). Психологиялық зорлық-зомбылық тұрғысынан алғанда, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлердің 56,4%-ы өткен жылы балаларды басқа балалардың қорлауының немесе мазақ етуінің, 22,6%-ы балалардың басқа балалар тарапынан қоқан-лоққыға ұшырауының және 18,1%-ы басқа баладан затын тартып алу немесе бүлдіруінің куәгерлері болған.

Физикалық зорлық-зомбылық тұрғысынан алғанда, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 44,9%-ы баланы басқа балалардың итеруінің, аяғынан шалуының, тиіп кетуінің немесе тебуінің, 28,1%-ы баланы басқа баланың соққыға жығуының және 1,8%-ы баланың зат немесе қару қолдану арқылы шабуылға ұшырауының куәгерлері болған. Бұған қоса оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 21,3%-ы (5-тен 1-і) өткен жылы мектепте балаға басқа балалардың дене жарақатын салуының куәгері болған.

4.6-кесте. Мектептегі балалардың арасында зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгері болған мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы

Өткен жылы мектепте балаға қатысты мынадай жағдайлардың куәгерлері болған:	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Психологиялық зорлық		
Басқа баланың қорлауы немесе мазақ етуі	518	56,4%
Басқа баланың затын тартып алу немесе бүлдіру	166	18,1%
Басқа балаға қоқан-лоққы көрсету	208	22,6%
Физикалық зорлық-зомбылық		
Басқа баланы түркілеу, соғу, итеру немесе ұру	413	44,9%
Басқа баланы соққыға жығу	258	28,1%
Басқа балаға дене жарақатын салу	196	21,3%
Басқа балаға зат немесе қару пайдалану немесе шабуыл жасау қаупі	17	1,8%
Экономикалық зорлық		
Басқа баладан ақша бопсалау/тартып алу	65	7,1%
Сексуалды сипаттағы сөздер мен жәбірлеулер		
Сексуалды сипаттағы сөздер мен жәбірлеулер/баланың көзінше сексуалды тақырыпта анекдоттар айту	71	7,7%
Басқа баланың денесін жанап өту/ұстау	24	2,6%
Кибербуллинг		
Қоқан-лоққы немесе басқа баланы ұялту мақсатында МС немесе сурет жіберу үшін ғаламтор не ұялы телефонды пайдалану	72	7,8%
Кемсітушілік		
Ұлттық ерекшелігіне немесе терісінің түсіне байланысты басқа баланы мазақ ету/нашар қарым-қатынас	92	10,0%
Киіміне немесе тұрғылықты жеріне байланысты басқа баланы мазақ ету/нашар қарым-қатынас	200	21,8%
Діни нанымына байланысты басқа баланы мазақ ету/нашар қарым-қатынас	29	3,2%
Шетелдік тегіне басқа баланы мазақ ету/нашар қарым-қатынас	32	3,5%
Шектеулі мүмкіндігіне байланысты басқа баланы мазақ ету/нашар қарым-қатынас	114	12,4%

Сексуалды сипаттағы сөздер мен жәбірлеу тұрғысынан алғанда, 4.5-кесте оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 7,7%-ының балалардың басқа балаларға қатысты сексуалды сипаттағы мінеп-сынау/қалжың айтқандығын және 2,6%-ы басқа балалардың баланың сексуалды қызығушылық туғызатын дене бөліктеріне қол тигізуін/ұстауын байқағандығын көрсетеді. Ақырында, 4.6-кесте өткен жылы оқытушылар мен мамандардың 21,8%-ның баланың киіміне немесе тұрғылықты жеріне байланысты басқа балалар тарапынан нашар қарым-қатынасқа/келемежге ұшырауының

куәгерлері болғанын көрсетеді. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы баланың шектеулі мүмкіндігіне (12,4%), ұлты не терісінің түсіне (10,0%), шетелдік тегіне (3,5%) және дініне (діни сеніміне) байланысты басқа балалардың нашар қарым-қатынасын/келемежін байқаған.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің мектептегі зорлық-зомбылыққа жауап қайтаруы

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы арасында мектептегі зорлық-зомбылық және балалар арасындағы кемсітушілікті қалай жауап қайтаратындығы туралы сұрау жүргізілді. 4.7-кесте көрсеткендей, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 26,6%-ы (4-тен 1-і) «ешқашан» басқа баладан немесе балалар тобынан соққы алған/келемежге ұшыраған балаға көмектесуге тырыспаған. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының тек 20,0%-ы (5-тен 1-і) балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушілік жағдайларын «жиі» жауап қайтаратынын мәлімдеген. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының көпшілігі (52,9%, 2-ден 1-і) басқа балалар ұратын/келемеждейтін балаға «кейде» тіпті көмектесуге тырысатындығын көрсеткен. Бұдан арғы талдау көрсеткендей, мұғалімдер мен мамандандырылған

қызметкерлер құрамы арасында олардың мектептегі зорлық пен кемсітушілікті қаншалықты жиі жауап қайтаратындығында айтарлықтай айырмашылық болмаған.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамын балаға басқа бала ауырлық келтіргенін/келемеждегенін соңғы рет көргенде қалай әрекет еткендігін еске түсіру сұратылды. 4.7-кесте көрсеткендей, респонденттердің 44,6%-ы соққыға жығылған/келемежге ұшырағана балаға көмектесуге тырысқанын және 25,9%-ы тәртіптік шара қолданғанын/баланы (балаларды) жазалағанын мәлімдеді. Бұған қоса, мұғалімдер мен мамандардың 23,7%-ы ауырлық келтірілген/мазақтаған баламен сөйлескенін және 35,9%-ы құрбандыққа ұшыраған балаға шешім табуда, осы қиындықты қалай жеңу керектігіне көмектескендігін хабарлайды. Көп болмаса да, кейбір мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының зорлық пен кемсітушілік жағдайына қатысты қалжыңдағаны (1,7%), араласпай өтіп кеткені (1,6%) немесе араласпай, болған оқиғаны бақылап тұрғаны (0,7%) алаңдатушылық туғызады.

Бұдан арғы талдау мектептегі балалар арасындағы соңғы жағдайға жауап қайтаруына

4.7-кесте. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының мектептегі зорлық-зомбылыққа жауап қайтаруы

		Толық іріктеме N = 4 207	
		n	%
Басқа бала немесе балалар тобы ренжіткен/келемеж қылған балаға көмектесуге тырыстыңыз ба?			
Ешқашан		244	26,6%
Кейде		486	52,9%
Өте жиі		184	20,0%
Баланы басқа бала ренжіткенін/келемеждегенін көргенде не істедіңіз?			
Жанынан өтіп кетіп, араласпадым		15	1,6%
Қарап тұрдым, бірақ араласпадым		6	7%
Әзілдедім		16	1,7%
Араласып, ренжіткен/келемеж қылған балаға көмектесуге тырыстым		410	44,6%
Ренжіткен/келемеж қылған балаға бұл қиындықты қалай жеңіге болатынын көрсетіп көмектестім		330	35,9%
Ренжіткен/келемеж қылған баланың сезімі туралы сөйлесіп, көмектестім		218	23,7%
Басқа баланы ренжіткен/келемеждеген баланы жазаладым/тәртіптік шара қолдандым		238	25,9%

4.8-кесте. Балалар арасында мектептегі зорлық-зомбылық туралы ақпарат ұсыну тәжірибесі

	Кімге хабарлау керек		Куәгер болған соңғы жағдай туралы хабарлады	
	n	%	n	%
Мектептегі зорлық-зомбылық туралы кімге ақпарат беру керек:				
Ешкімге	9	1,0%	96	10,4%
Мектеп директорына/директордың орынбасарына	707	76,9%	203	22,1%
Мектеп психологына немесе әлеуметтік педагогке	651	70,8%	437	47,6%
Балалардың ата-аналарына/қамқоршыларына	546	59,4%	---	---
Мұғалімдерге	312	33,9%	148	16,1%
Мектеп күзетшісіне/мектеп полиция инспекторына	261	28,4%	112	12,2%
Мектеп мейірбекесіне	232	25,2%	---	---
Білім берудің жергілікті бөліміне	70	7,6%	5	5%
Басқа	38	4,1%	---	---

мектеп мұғалімдері мен мамандандырылған қызметкерлер арасында айтарлықтай айырмашылық байқатпады.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлерге әдетте мектептегі зорлық-зомбылық туралы кімге хабарлау керектігі туралы сұрақ қойылды. Бұған қоса, олардан куәгер болған соңғы жағдай туралы кімге мәлімдегені туралы сұралды. 4.8-кесте көрсеткендей, респонденттердің 76,9%-ы мектептегі зорлық-зомбылық туралы мектеп директорына/директордың орынбасарына жеткізілуі тиіс деп есептесе де, тек 22,1%-ы ғана мектептегі зорлық-зомбылық туралы мектеп директорына/директордың орынбасарына хабарлаған. Бұған қоса, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлердің 70,8%-ы мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары туралы мектеп психологтары мен әлеуметтік педагогтерге жеткізу керек деп санама, тек 47,6%-ы куәгер болған соңғы мектептегі зорлық-зомбылық жағдайы туралы мектеп психологтары мен әлеуметтік педагогтерге мәлімдеген. Сонымен қатар 4.8-кесте оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлердің 59,4%-ы мектептегі зорлық-зомбылық туралы ана-аналарды/қамқоршыларды ақпараттандыру керек деп есептейді.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің аз бөлігі зорлық жағдайында мектеп мұғалімдеріне (33,9%), мектеп күзетшілеріне/мектеп полиция инспекторына (28,4%) және мектеп мейірбекелеріне

(25,2%) баяндау керек деп есептейді. Шындығында, аздаған респонденттер өздері куәгер болған зорлық-зомбылық жағдайлары туралы мұғалімдерге (16,1%) және мектеп күзетшілеріне/мектеп полиция инспекторларына (12,2%) баяндаған.

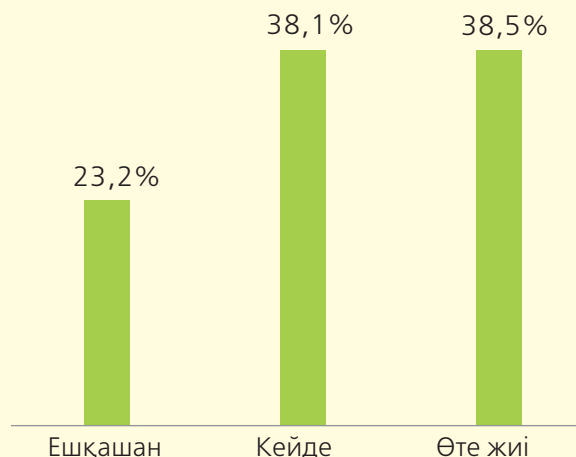
Ақырында, 4.8-кесте көрсеткендей, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлердің тек 1,0%-ы мектептегі зорлық-зомбылық туралы хабарлаудың қажеті жоқ деп есептесе де, 10,4%-ы куәгер болған мектептегі зорлық-зомбылық жағдайы туралы ешкімге жеткізбегенін көрсеткен.

Бұдан арғы талдау мектептегі зорлық-зомбылық туралы ақпаратты ұсыну тұрғысынан алғанда мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы арасындағы елеусіз айырмашылықты анықтады; алайда мамандандырылған қызметкерлермен салыстырғанда (53,3%) мұғалімдер (61,0%) мектептегі зорлық-зомбылық туралы ата-аналарды/қамқоршыларды жиірек ақпарландыру керек деп есептейді. Бұған қоса, ер жынысты респонденттерге қарағанда (43,5%) әйел жынысты респонденттер (61,8%) мектептегі зорлық туралы ата-аналарға/қамқоршыларға хабарлау керек деп санайды. Куәгер болған мектептегі зорлық туралы кімге хабарлағаны тұрғысынан келер болсақ, мамандармен салыстырғанда (40,8%) мектеп мұғалімдері (49,2%) жиірек әлеуметтік педагогке немесе мектеп психологына хабарлаған. Мамандандырылған қызметкерлер құрамына қарағанда (7,7%) мектеп мұғалімдері (13,2%)

4.3-сурет.

Мектеп директорларының мектептегі балалар арасындағы зорлыққа жауап қайтаруы

Мектеп директорлары балалар арасындағы зорлық-зомбылық оқиғаларын қаншалықты жиі тоқтатады?

сондай-ақ жиірек күзет қызметкерлеріне/мектеп полиция инспекторына баяндаған.

Оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамынан олардың пікірінше мектеп директорының мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық жағдайын қаншалықты дәрежеде тоқтататындығы туралы сұрау жүргізілді. 4.3-сурет көрсеткендей, респонденттердің 23,2%-ы баланы басқа бала

ренжіткен/әжуалаған кезде мектеп директоры «ешқашан» жағдайда тоқтатпағандығын көрсеткен және 38,1%-ы «кейде» олардың араласып, осындай жағдайды тоқтататындығын хабарлаған. Респонденттердің тек 38,5%-ы мектеп директорларының «өте жиі» араласып, балалар арасындағы зорлық-зомбылықты тоқтататындығын мәлімдеген. Осы нәтижелер мектеп директорларының мектепте зорлық жағдайларының «сирек» куәгерлері болатындығы және балалар (9,1%) мен мұғалімдер немесе мамандандырылған қызметкерлердің (22,1%) мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық туралы аздаған бөлігінің хабарланатындығы туралы дерекке негізделуі мүмкін (3.20 және 4.8-кестелерді қараңыз).

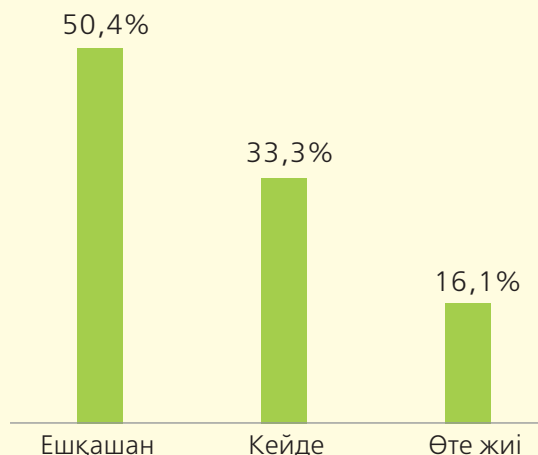
Оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамына олардың мектепте орын алған зорлық-зомбылықтың құрбаны болған баланы және тұлғаны қалай елейтіндігі туралы сұрақ қойылды. 4.8-кесте көрсеткендей, мұғалімдер мен қызметкерлердің 65,4%-ы мектептегі зорлық-зомбылық құрбаны болған балалармен олардың мектептегі қиындықтары туралы талқылауға күш-жігерін жұмсаса, 74,8%-ы құрбан болған балаларды әлеуметтік педагогке немесе мектеп психологына жіберген. Респонденттердің тек 45,5%-ы зардап шеккен баланың одан арғы бақылауын немесе мониторингін жүргізген.

4.9-кесте. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының мектептегі зорлық-зомбылықтың құрбаны болған және зорлық-зомбылық жасаған балаларға жауап қайтаруы

	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Мектептегі зорлық-зомбылықтан зардап шеккен балаларды елеуі		
Мектептегі зорлық-зомбылық құрбаны болған балалармен олардың мектептегі қиындықтары туралы талқылауға тырысқан	601	65,4%
Зардап шеккен баланың одан арғы бақылауын немесе мониторингін жүргізген	418	45,5%
Мектептегі зорлық-зомбылықтан зардап шеккен балаларды әлеуметтік педагогке немесе мектеп психологына жіберген	687	74,8%
Мектепте зорлық-зомбылық жасаған балаларды елеуі		
Мектепте зорлық-зомбылық жасаған баламен оның мектептегі не үйіндегі бетпе-бет келетін қиындықтарын талқылауға тырысқан	666	72,5%
Мектепте зорлық жасаған балаларды араласу немесе қолдау көрсету үшін басқа тиісті органдарға жіберген	344	37,4%

4.5-сурет.

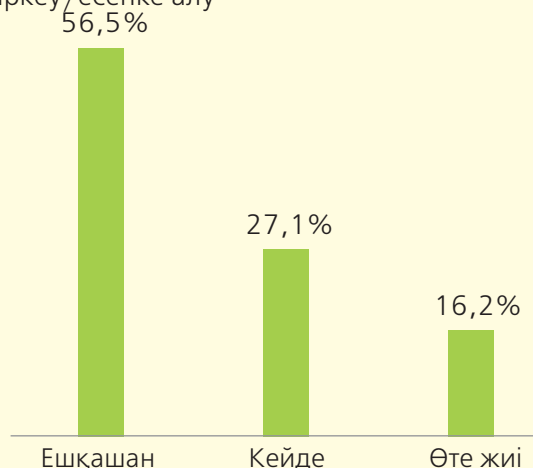
Мектепте зорлық жасайтын баланы жазалау

Мектепте зорлық-зомбылық жасайтын балалар қаншалықты жиі жазаланады?

4.6-сурет.

Мектептегі зорлық-зомбылық жағдайын тіркеу/есепке алу

Мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары қаншалықты жиі ресми есепке алынады/тіркеледі?

4.9-кесте сонымен қатар мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 72,5%-ының мектепте зорлық-зомбылық жасаған баламен оның мектептегі не үйіндегі бетпе-бет келетін қиындықтары туралы талқылауға тырысқандығын көрсетеді. Алайда, тек 37,4%-ы мектепте зорлық-зомбылық әрекетіне баратын балаларды араласу үшін сыртқы тиісті органдарға немесе қолдау қызметтеріне жіберген. Таңғаларлығы, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер зорлық-зомбылық жасаған адамдармен салыстырғанда (37,4%) мектептегі зорлықтың құрбаны болған балаларды (74,8%) мектеп психологына немесе әлеуметтік педагогке жиірек бағыттаған.

Бұдан арғы талдау көрсеткендей, ер жынысты респонденттерге қарағанда (27,8%) әйел жынысты мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы (38,9%) мектепте зорлық жасаған адамдарды жиірек сыртқары ұйымдардың араласуы үшін жіберген.

Оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының мектепте зорлық-зомбылық жасаған баланы қаншалықты жиі жазалайтындығы туралы сұрау жүргізілді. 4.4-сурет оқытушылар мен мамандардың 50,4%-ы (2-ден 1-і) мектепте зорлық әрекетіне барған балалардың «ешқашан» жазаланбайтынын және 33,3%-ы (3-тен 1-і) оларды «кейде»

жазалайтынын көрсетеді. Респонденттердің тек 16,1%-ы мектепте зорлық-зомбылық жасайтын балалардың «өте жиі» жазаға ұшырайтынын мәлімдеген. Мектептегі зорлық-зомбылықтың еленбейтіні және күш қолданушының жеткілікті жазаланбауы мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық жағдайының көбеюіне және өсуіне әкеледі.

Мектептегі зорлық-зомбылық жағдайларын тіркеу

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамына олардың мектептерінде балалар арасындағы зорлық-зомбылық жағдайының қаншалықты жиі ресми тіркелетіндігі немесе ескерілетіндігі туралы сұрақ қойылды. Қанша таңғалдырса да, 4.6-сурет респонденттердің көпшілігінің (56,5%, 2-ден 1-і) мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық жағдайының «ешқашан» ресми тіркелмейді не ескерілмейді деп есептейтіндігін көрсетеді. Респонденттердің тек 27%-ы мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық жағдайларының «кейде» ескерілетіндігін не тіркелетіндігін және 16,2 %-ы «өте жиі» ресми түрде тіркелетіндігін көрсеткен.

Мектептегі зорлық-зомбылық саласындағы мектеп саясаты

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамына мектепте кездесетін зорлық-зомбылық жағдайлары туралы баяндауды міндеттейтін саясатты қоса алғанда мектептегі зорлық-зомбылық саласында мектеп саясаты болу/болмауы туралы сұрақ қойылды. 4.10-кесте көрсеткендей, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 63,5%-ы өздерінде мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық мәселесін жеткілікті деңгейде қарастыратын саясаттың бар екендігін мәлімдеген; алайда респонденттердің 19,0%-ы мектептегі зорлық-зомбылық мәселесін қамтитын мектеп саясаты бар-жоқ екендігінен бейхабар.

4.10-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылық саласындағы мектеп саясаты

	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Мектепте балалар арасындағы зорлық-зомбылық мәселесін шешетін саясат/регламент бар	584	63,5% ¹
Нормативтік құжаттар/саясат талаптарына сәйкес өздері кездескен мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары туралы баяндауға міндетті	457	49,7% ¹

¹ 19,0%-ы «Білмейміз» деп жауап берді

Бұған қоса, мұғалімдер мен мамандардың 49,7%-ы ресми регламент/мектеп саясатының талаптарына сәйкес өздері бетпе-бет келетін мектеп зорлық-зомбылығы жағдайлары туралы баянауға міндетті екендіктерін мәлімдеген, респонденттердің 19,0%-ы қайтадан зорлық-зомбылық жағдайында есеп жүргізуге міндетті болатын қандай да бір нормативтік акт/ресми регламенттің бар-жоқтығы туралы білмейтіндігін мәлімдеген.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің арасында қиындықты шешу саласындағы мектеп саясаты немесе нормативтік құжаттар/саясат туралы және мектептегі зорлық-зомбылық жағдайында ақпарат ұсыну туралы ақпараттануы тұрғысынан алғанда ешқандай айырмашылық жоқ.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер тарапынан мектепте тәртіпті ұстап тұру және балаларды кемсіту

Дүние жүзінде балалар мектеп директорлары мен қызметкерлері (мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер) тарапынан өте жиі кемсітушілік көріп, зорлық-зомбылыққа ұшырайды. Көбінесе мектеп директорлары мен қызметкерлері мектепте тәртіпті ұстап тұру және жазалау үшін психологиялық және физикалық зорлық-зомбылықты әдістерін пайдаланады. Сауалнама оқытушылар мен қызметкерлер құрамынан мектепте тәртіпті ұстап тұру мен балаларды жазалауда қолданылатын тәжірибе туралы, соның ішінде осындай жазаның жүзеге асырылуына кім жауапты екенін және балаларға тәртіптік әсер ету үшін жиі қолданылатын жаза түрлері туралы білетіндей етіп әзірленді.

Тәртіптік жазаның жүзеге асуына кім жауапты екендігі тұрғысынан келгенде, 4.11-кесте оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 68,2%-ның мектептегі балаларға қатысты жаза қолдануға мұғалім жауапты екенін көрсетеді; тек 12,1%-ы мұндай жауапкершілік мектеп директорларына/директордың орынбасарына жүктелетінін мойындаған. Кейбір респонденттер (19,5%) сондай-ақ мамандандырылған қызметкерлер секілді басқа қызметкерлердің мектептегі балаларға қатысты тәртіпті қолдауда жауапкершілікте болатынын мәлімдеген.

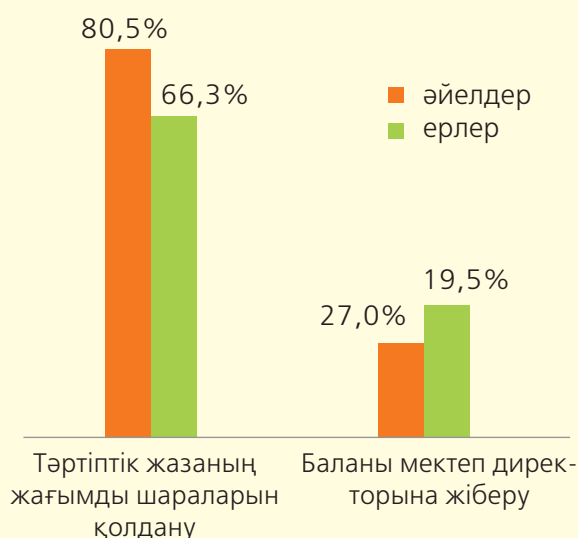
4.11-кесте. Мектептегі балалар арасында тәртіпті қолдауға жауапты тұлғалар

	n	%
Сіздің мектебіңізде балаларға қатысты тәртіптік жаза шараларын қолдануға кім жауапты?		
Оқытушылар	627	68,2%
Мектеп директоры/директордың орынбасары	111	12,1%
Басқалар	179	19,5%

Сауалнама сондай-ақ өткен жылы мектептегі балаларға тәртіптік әсер ету және жазалау шараларын қолдану үшін пайдаланылатын әр түрлі әдістерге қатысты бірқатар сұрақтарды қамтыды. 4.12-кесте көрсеткендей, оқытушылар мен

4.7-сурет.

Балаларға тәртіптік жаза қолдану әдістеріндегі жыныс айырмашылықтары

мамандандырылған қызметкерлер құрамының 77,7%-ы (4-тен 3-і) тәртіпті қолдаудың оң әдістерін қолданса, респонденттердің 22,4%-ы (5-тен 1-і) балалар арасындағы тәртіпті сақтау үшін психологиялық және/немесе физикалық зорлық-зомбылықты қолданғанын, және/немесе балаларды жиі кемсіткенін мәлімдеген. Нақты айтар болсақ, респонденттердің 9,5%-ы психологиялық зорлықты және 10,5 %-ы балаларға қатысты тәртіптік жаза ретінде физикалық зорлық-зомбылықты пайдаланып, 4,1 %-ы оларды кемсіткен.

Кейбір мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер (5,2%) балаларға тәртіптік жаза қолдануда балалардың дене еңбегін пайдаланғандығын хабарлаған (мысалы, сынып, дәретхана бөлмелерін жинау, қоқыс шығару және ойын алаңын жиыстыру). Ақырында, мұғалімдер мен қызметкерлердің 20,3%-ы жаза ретінде баланы мектеп директорына жіберетінін мәлімдеген.

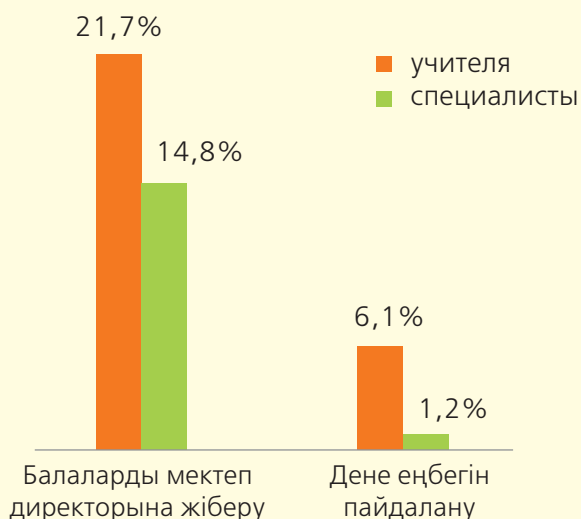
4.13-кесте 4.12-кестеде көрсетілген тәртіптік жаза қолдану мен кемсітушіліктің әр түрі туралы толық ақпараты қамтиды (Қосымшаның 13-кестесін де қараңыз). Оң тәртіптік жаза шарасын қолдану тұрғысынан келгенде, респонденттердің 55,8%-ы балалармен қиындықты талқылап, шешу үшін мамандандырылған қызметкерлерге жүгінгенін белгілеген, 48,6%-ы баланың мінез-құлқы

4.12-кесте. Оқытушылар мен мамандар тарапынан балаларға қатысты тәртіптік жаза қолдану және кемсіту әдістері

Өткен жылға:	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Тәртіптік жазаның позитивті шараларын қолдану	714	77,7%
Тәртіптік жаза ретінде дене еңбегін пайдалану	48	5,2%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілікті пайдалану (барлық түрлерін)	206	22,4%
Психологиялық зорлық-зомбылықты пайдалану	87	9,5%
Физикалық зорлық-зомбылықты пайдалану	138	15,0%
Балаларға қатысты кемсітушілік	38	4,1%
Жаза ретінде баланы мектеп директорына бағыттау	187	20,3%

4.8-сурет.

Балаларға тәртіптік жаза қолданудағы мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы арасындағы айырмашылықтар

4.13–кесте. Оқытушылар тарапынан балаларға тәртіптік шара қолдану мен кемсітушіліктің нақты типтері және жағымсыз пікірлер

Өткен жылы Сіз қаншалықты жиі:	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Тәртіптік шараның жағымды түрлері		
Баланы сынып бөлмесінен қуу арқылы жазаладыңыз	102	11,1%
Баланы оңаша қалдырып, ұрыстыңыз	437	47,6%
Үзіліс кезінде немесе сабақтан соң баланы сыныпта қалдырып жазаладыңыз	247	26,9%
Баланың ата-анасына қоңырау шалып немесе оның нашар мінез-құлқы туралы хабарлама жібердіңіз	447	48,6%
Баланың мәселелерін шешу/талқылау үшін мектеп мамандарына жүгіндіңіз	513	55,8%
Психологиялық зорлықпен байланысты тәртіптік жаза шаралары		
Баланы кемсітіп не келемеждеп жазаладыңыз	22	2,4%
Баланы қорлап немесе сыныптастарының алдында қолайсыз жағдайға қалдырып жазаладыңыз	52	5,7%
Бала өзін жазалау үшін дене зорлығын пайдалануыңыз екендігінін ұғатындай етіп әрекет еттіңіз	22	2,4%
Баланы бөлмеге/тар орынжайға қамап жазаладыңыз	2	2%
Күш көрсетумен байланысты тәртіптік жаза шаралары (дене жарақаты)		
Баланың дәретханаға баруына мүмкіндік бермей жазаладыңыз	93	10,1%
Баланы ұзақ уақыт бойына қолайсыз жағдайда қалуға мәжбүрлеп жазаладыңыз	53	5,8%
Баланы таяқпен, нұсқағышпен, белдікпен не сызғышпен ұрып жазаладыңыз	6	7%
Баланы қолынан қағып/ұрып жазаладыңыз	8	9%
Дене еңбегімен байланысты тәртіптік жаза қолдану шаралары		
Баланы дене еңбегімен жазаладыңыз (сынып бөлмелерін, дәретхананы, қоқысты, ойын алаңын жинау)	48	5,2%
Жаза түрін анықтауды мектеп директорына тапсырдыңыз		
Баланы жазалау ретінде мектеп директорына жібердіңіз	187	20,3%
Балаға қатысты кемсітушілік		
Оның ұлтына немесе терісінің түсіне байланысты балаға жағымсыз ескерту жасадыңыз	4	4%
Оның киіміне немесе тұрғылықты жеріне байланысты балаға жағымсыз ескерту жасадыңыз	23	2,5%
Балаға оның дінімен (діни наныммен) байланысты жағымсыз ескерту жасадыңыз	3	3%
Балаға оның шетелдік шығу тегіне байланысты жағымсыз ескерту жасадыңыз	0	0,0%
Мүмкіндігі шектеулі балаға жағымсыз ескерту жасадыңыз	13	1,4%

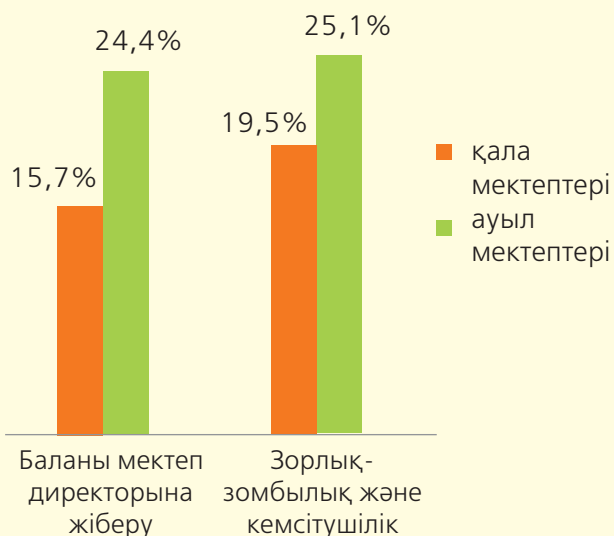
туралы оның ата-анасына теріс есеп жіберген, 47,6%-ы баланы үзіліс кезінде немесе сабақтан кейін сыныпта қалдыру арқылы жазалаған, ал 11,1%-ы баланы сыныптан қуып жіберген.

Балаларға тәртіптік жаза қолдану шарасы ретінде психологиялық зорлық-зомбылықты пайдалану тұрғысынан келгенде респонденттердің 5,7%-ы

өткен жылы баланы сыныптастарының алдында қолайсыз жағдайға қалдырып, қорлаған, 2,4%-ы баланы кемсітіп не келемеждеп және/немесе осылайша әрекет ете отырып, оны жазалау үшін физикалық зорлық-зомбылықты пайдалануы мүмкін екендігін бала ұғынатындай етіп жазалаған. Тек 0,2%-ы баланы бөлмеге/тар орынжайға қамап жаза қолданған.

4.9-сурет.

Балаларға қатысты тәртіптік жаза мен кемсітушілік шараларындағы қала мен ауылдың айырмашылықтары

Физикалық зорлық-зомбылық тұрғысынан келгенде, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 10,1%-ы өткен жылы баланы жазалауда дәретхананы қолдануға рұқсат бермеген, 5,8%-ы ұзақ уақыт бойына баланы ыңғайсыз жағдайға қалдырған, 0,9%-ы баланы қолынан қаққан/ұрған және 0,7%-ы баланы таяқпен, нұсқағышпен, белдікпен не сызғышпен ұрған.

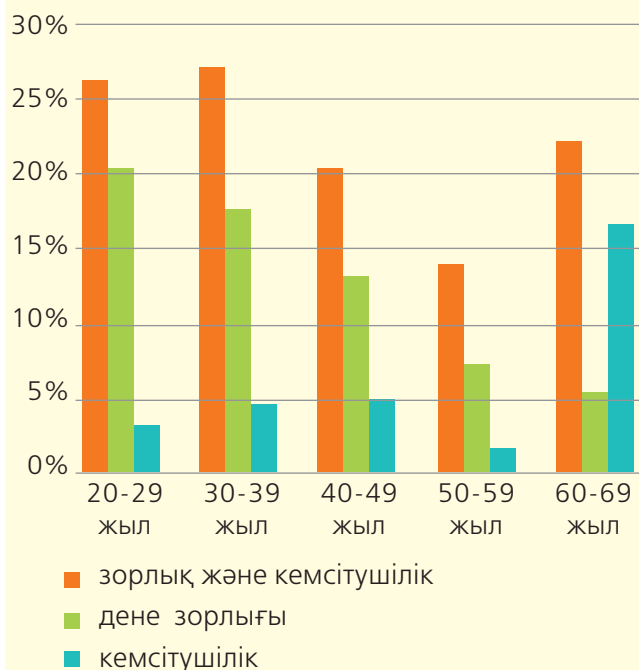
Ақырында, балаларға қатысты кемсітушілік тұрғысынан алғанда, 4.13-кесте мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 2,5%-ы өткен жылы баланың киіміне немесе тұрғылықты орнына қатысты теріс пікір білдіргенін және 1,4%-ның мүмкіндігі шектеулі оқушы туралы теріс жағымсыз пікір айтқандығын көрсетеді.

Балаларға қатысты тәртіптік шара қолдану немесе кемсіту тәсілдерінде мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының арасында елеусіз айырмашылықтар анықталды. Алайда, мамандандырылған қызметкерлермен салыстырғанда (14,8%) оқытушылар (21,7%) тәртіптік жаза қолдану үшін балаларды жиірек мектеп директорына жіберген. Бұған қоса, мамандандырылған қызметкерлер құрамымен салыстырғанда (1,2%) балаларға қатысты жаза қолдануда дене еңбегін пайдалануға мұғалімдер (6,1%) бейім.

Талдау 4.11-кестеде көрсетілген балаларға қатысты жазалау мен кемсіту әдістері тұрғысынан демографиялық ерекшеліктерін анықтайтындай етіп жүргізілді. Талданған демографиялық ерекшеліктер жыныс ерекшелігін, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер арасындағы айырмашылықты, қалалық және ауылдық өңірде тұру айырмашылығын, жас айырмашылықтарын және мектептегі жұмыс өтілін қамтиды. Мектептерде балаларға қатысты мұғалімдер мен мамандандырылған тәртіптік жаза шараларын қолдануында елеусіз гендерлік айырмашылықтар байқалады. 4.7-суретте анықталған гендерлік айырмашылықтар ұсынылған. Әйел жынысты мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамымен салыстырғанда (19,5%) ер жынысты мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер балаларды жазалау үшін жиі мектеп директорларына жібереді. Салыстыратын болсақ, ер мұғалімдер мен қызметкерлерге қарағанда (66,3%), әйел мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер тәртіптік жазаның жағымды әдістерін жиірек қолданады.

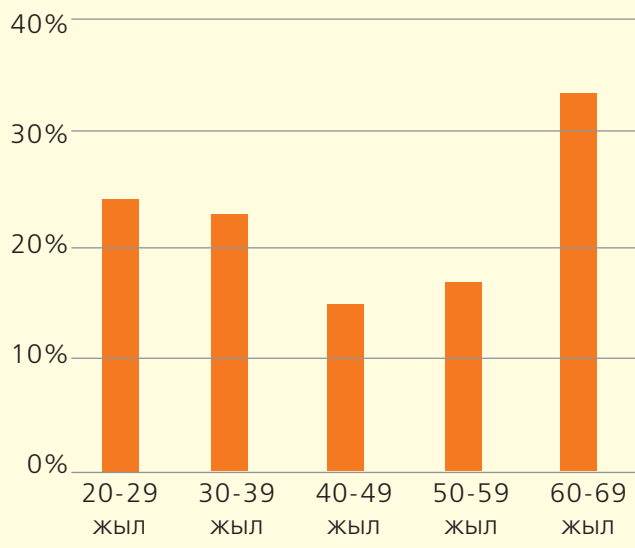
4.10-сурет.

Балалардың арасында тәртіпті ұстап тұру мен кемсіту әдістеріндегі жас айырмашылықтары

4.11-сурет.

Жазалау үшін баланы мектеп директорына жіберудегі жас айырмашылықтары

Балаларға қатысты тәртіптік шара қолдану немесе кемсіту тәсілдерінде мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының арасында елеусіз айырмашылықтар анықталды. Алайда, мамандандырылған қызметкерлермен

салыстырғанда (14,8%) оқытушылар (21,7%) тәртіптік жаза қолдану үшін балаларды жиірек мектеп директорына жіберген. Бұған қоса, мамандандырылған қызметкерлер құрамымен салыстырғанда (1,2%) балаларға қатысты жаза қолдануда дене еңбегін пайдалануға мұғалімдер (6,1%) бейім.

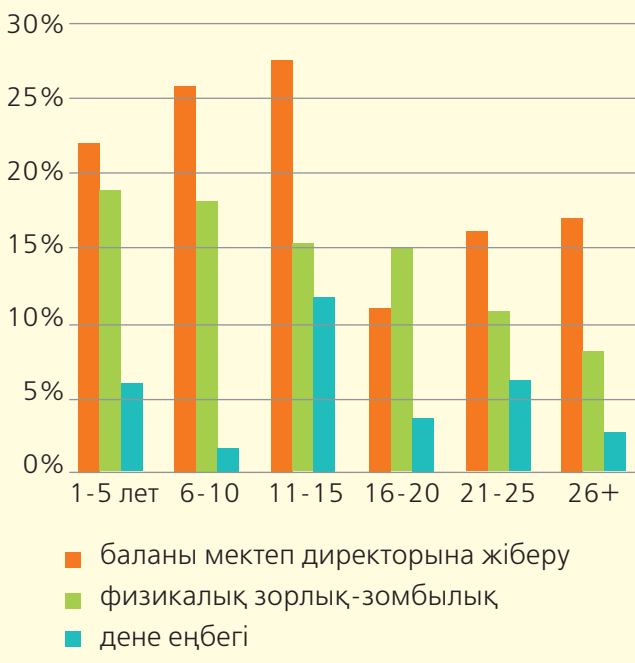
4.9-сурет 4.11-кестеде көрсетілген балаларға қатысты тәртіптік жаза қолдану мен кемсітушіліктің тек қалалық және ауылдық айырмашылықтарын көрсетеді. Қала мектептерінде оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлермен салыстырғанда (19,5%) ауылдық мектептердің мұғалімдері мен мамандары (25,1%) балаларға қатысты тәртіптік жаза қолдану мен кемсітушілік әдістерін (барлық түрін) айтарлықтай жиі қолданады. Қала мектептерінің оқытушылары мен мамандарымен салыстырғанда (15,7%) ауыл мектептерінің оқытушылары мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы (24,4%) балаларды мектеп директорларына жиірек жібереді.

Жас айырмашылықтары тұрғысынан келгенде 4.10-сурет әрбір басқа жас ерекшелігі бойынша топтардағы оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлермен салыстырғанда 50-ден 59 жасқа дейінгі жас тобындағы оқытушылар мен мамандар балаларды жазалау мен кемсітуге бейімірек екендігін көрсетеді. Салыстырар болсақ, жоғары жас топтарындағы (40-тан 49 жасқа, 50-ден 59 жасқа және 60-тан 69 жасқа дейінгі) мұғалімдермен және мамандандырылған қызметкерлермен салыстырғанда төменгі жас топтарындағы (20-дан 29 жасқа және 30-дан 39 жасқа дейінгі) оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер балалар арасында тәртіпті ұстап тұруда күш қолдануға неғұрлым бейім. Ақырында, 4.10-суретте көрсетілгендей, әрбір басқа жас тобындағы оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамымен салыстырғанда 60-тан 69 жасқа дейінгі жас ерекшелігі бойынша топтағы оқытушылар мен мамандар балаларды көбірек кемсіткен.

4.11-сурет жазалау үшін баланы мектеп директорына жіберу тұрғысынан келгенде жас айырмашылықтары бар екенін көрсетеді. Әрбір басқа жас тобындағы оқытушылармен және мамандармен салыстырғанда, 60-тан 69 жасқа дейінгі жас тобындағы оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы жазалау үшін баланы көбінесе мектеп директорына жібереді.

4.12-сурет.

Мектептегі жұмыс өтіліне және балаларға тәртіптік жаза қолдану әдістеріндегі айырмашылықтар

4.14-кесте. Мұғалімдер тарапынан әр түрлі тәртіптік шара қолдану әдістері және кемсітушілік арасындағы байланыс

	Тәртіптік жазаның жағымды шаралары		Психологиялық зорлық-зомбылық		Физикалық зорлық-зомбылық		Дене еңбегі		Баланы кемсіту	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Тәртіптік жазаның жағымды шаралары	---	---	84	11,8%	129	18,1%	48	6,7%	34	4,8%
Психологиялық зорлық-зомбылық	84	96,6%	---	---	36	41,4%	18	20,7%	13	14,9%
Физикалық зорлық-зомбылық	129	93,5%	36	26,1%	---	---	14	10,1%	17	12,3%
Дене еңбегі	48	100,0%	18	37,5%	14	29,2%	---	---	4	8,3%
Баланы кемсіту	34	89,5%	13	34,2%	17	44,7%	4	10,5%	---	---

Ақырында, 4.12-сурет мектептегі жұмыс өтіліне және балаларға тәртіптік жаза қолдану әдістеріндегі айырмашылықтарды көрсетеді. Әсіресе, мектепте 16 жыл және одан көп жұмыс істеген мұғалімдермен және мамандандырылған қызметкерлер құрамымен салыстырғанда мектепте 15 жыл немесе одан аз уақыт жұмыс істеген оқытушылар мен мамандар жазалау үшін балаларды мектеп директорына көбірек жіберген. Бұған қоса мектепте 2 немесе одан аз уақыт жұмыс істеген оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер мектепте 21 немесе одан көп жыл істеген мұғалімдермен және мамандармен салыстырғанда балаларға тәртіптік жаза қолдануда күш қолдануға бейімірек болған. Ақырында, жұмыс өтілі бойынша басқа топ санаттарындағы оқытушылармен және мамандандырылған қызметкерлермен салыстырғанда, мектеп 11-ден 15 жылдай уақыт істеген оқытушылар мен мамандар балаларды жазалауда дене еңбегін көбірек пайдаланған.

Сонымен қатар мұғалімдер пайдаланатын тәртіптік жазаны қолдаудың әр түрлі әдістерінің арасындағы байланысты зерттеу үшін талдау жүргізілді. 4.14-кесте мектепте тәртіптік жаза қолданудың жағымды әдістері туралы хабарлаған кейбір оқытушылар баалаларға қатысты тәртіптік жаза ретінде психологиялық зорлық-зомбылықты (11,8%), физикалық-зорлық-зомбылықты (18,1%) және дене еңбегін (6,7%) қолданған. Жағымды тәртіптік жаза қолдану шараларын пайдаланған кейбір мұғалімдер сондай-ақ балаларға қатысты кемсітушіліктің орын алғандығын хабарлаған (4,8%).

Салыстырар болсақ, балаға тәртіптік жаза қолдану ретінде психологиялық және физикалық зорлық-зомбылық әдістерін қолданған оқытушылардың барлығы сонымен қатар тәртіптік жазаның жағымды шараларын пайдаланғанын да мәлімдеген. Психологиялық зорлықты пайдаланған мұғалімдердің айтарлықтай үлесі сондай-ақ физикалық зорлық-зомбылықты қолданған (41,4%), ал физикалық зорлық-зомбылыққа барған мұғалімдер бұған қоса психологиялық зорлық-зомбылыққа барған (26,1%). Психологиялық және физикалық зорлық-зомбылықты қатар пайдаланған мұғалімдер балаларға қатысты тәртіптік жаза түрі ретінде дене еңбегін де пайдаланғанын баяндаған (тиісінше 20,7 % және 10,1 %) және кейбірі балаға қатысты кемсітушілікке жол берген (тиісінше 14,9 % және 12,3 %).

Ақырында, 4.14-кесте баланы кемсітуге жол беретін оқытушылардың айтарлықтай бөлігінің сонымен бірге балаларға қатысты тәртіптік жаза ретінде психологиялық (34,2%) және физикалық зорлық-зомбылықты (44,7%) пайдаланғанын көрсетеді. Бұған қоса баланың кемсітушілігіне жол беретін мұғалімдердің 10,5%-ы тәртіптік жаза ретінде дене еңбегін де пайдаланады.

Мектептен ауыстыру және шығару

Оқытушылар мен мамандар арасында олардың баланың өткен жылы басқа мектепке ауысуына немесе мектепті тастап кетуіне ықпалы бар екендігіне қатысты деректер іріктелді. 4.15-кесте көрсеткендей, респонденттердің көпшілігі

(83,8%) өткен жылы баланың басқа мектепке ауысуына немесе мектепті тастап кетуіне әкелген ешқандай мектеп зорлық-зомбылығы жағдайы тіркелмегенін мәлімдеген. Тек мұғалімдер мен мамандардың 2,5%-ы мектеп зорлық-зомбылығына байланысты баланың басқа мектепке ауыстырылғанын және 0,3%-ы өткен жылы баланың мектепті тастап кеткінін хабарлаған.

4.15-кесте. Баланың ауысуына немесе мектептен шығарылуына әкелген мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары (өткен жылға)

	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Өткен жыл ішінде мектептегі зорлық-зомбылықтың кесірінен баланың басқа мектепке ауысу немесе мектепті тастап кету жағдайы болды ма?		
Жоқ	768	83,8
Иә, бала басқа мектепке ауысып кетті	23	2,5
Иә, бала мектепті тастап кетті	3	0,3

Әріптестері тарапынан балаға зорлық-зомбылық жасалғанына және оны кемсіткеніне куәгер болған мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер

Оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлерге басқа мұғалімдер тарапынан балаға зорлық-зомбылық көрсетілгеніне және кемсітушілік көргеніне куәгер болғандығы туралы сұрақ қойылды. 4.16-кесте өткен жылы респонденттердің 30,1%-ының мұғалімдер тарапынан балаға жаза қолданғанының және/немесе кемсітушілік көрсеткенінің куәгерлері болғандығын көрсетеді. Нақты айтар болсақ, 23,4%-ы мұғалімдер тарапынан психологиялық қорлаудың куәгерлері болған, 10,3%-ы мұғалімдер тарапынан баланы кемсідуді байқаған. Бұған қоса, 8,8%-ы балаларға қатысты тәртіптік жаза қолдану шарасы ретінде мұғалімнің дене еңбегін пайдаланғанының куәгері болған.

4.17-кесте өткен жылы мұғалімдер куәгер болған оқытушылар тарапынан балаларға жасалған зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің нақты үлгілерін ашып көрсетеді. Психологиялық зорлық-зомбылыққа келер болсақ, 16,2%-ы мұғалімнің тіл тигізіп немесе мазақтап баланы жазалағандығының куәгері болса, 12,7%-ы мұғалімдердің баланы кемсітіп, ыңғайсыз жағдайға қалдырғанын хабарлаған, 5,3%-ы мұғалімнің бала ол физикалық зорлық-зомбылықты қолданады деп ойлайтындай етіп әрекет еткендігін мәлімдеген және 1,5%-ы мұғалімдердің баланы жазалау үшін оларды бөлмеге немесе шағын орынжайға қамағандарының куәгері болғанын баяндаған.

4.16-кесте. Әріптестер тарапынан баланың зорлық-зомбылық және кемсітушілік көруіне куәгер болған мұғалімдер

Өткен жылға:	Толық іріктеме N = 917	
	N	%
Мұғалімдер тарапынан зорлық-зомбылық және кемсітушілік куәгерлері болған	277	30,1%
Мұғалімдер тарапынан психологиялық зорлық-зомбылық куәгерлері болған	215	23,4%
Мұғалімдер тарапынан физикалық зорлық-зомбылық куәгерлері болған	117	12,7%
Мұғалімдер тарапынан кемсітушілік куәгерлері болған	95	10,3%
Тәртіптік жаза қолдану шарасы ретінде мұғалімдердің дене еңбегін қолдануының куәгерлері болған	81	8,8%

Физикалық зорлық-зомбылыққа келер болсақ, респонденттердің 11,2%-ы мұғалімдердің баланы ұзақ уақыт бойы ыңғайсыз жағдайда қалдырып жазалағандарының куәгері болғанын хабарласа, 1,4%-ы мұғалімнің баланы таяқпен, нұсқағышпен, белдікпен не сызғышпен ұрғанын көргенін және 1,8% баланы қолынан қаққанын не ұрғанын көргенін хабарлаған. 7,1%-ының балаларға қатысты олардың киіміне немесе тұрғылықты жеріне байланысты мұғалімнің нашар қарым-қатынасының/жағымсыз ескертулер айтуының куәгері болғанын және 3,9%-ы мүмкіндігі шектеулі балаға мұғалімнің нашар

4.17-кесте. Мұғалімдер тарапынан балаларға жасалған зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің нақты түрлерінің куәгерлері болған

Өткен жыл ішінде төмендегі жағдайлардың куәгерлері болған:	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Мұғалімдер тарапынан психологиялық зорлық		
Мұғалімдер балаларға тіл тигізіп немесе мазақ етіп жазалаған	149	16,2%
Мұғалімдер баланы кемсітіп немесе ыңғайсыз жағдайға қалдырып жазалаған	117	12,7%
Мұғалім бала өзін жазалау үшін физикалық зорлық-зомбылықты қолданады деп ойлайтындай етіп әрекет еткен	49	5,3%
Мұғалім баланы сынып бөлмесіне/кішкентай орынжайға қамап жазалаған	14	1,5%
Мұғалімдер тарапынан физикалық зорлық-зомбылық жасалған		
Мұғалім баланы ұзақ уақыт бойы ыңғайсыз жағдайда қалдырып жазалаған	103	11,2%
Мұғалім баланы таяқпен, нұсқағышпен, белдікпен не сызғышпен ұрып жазалаған	13	1,4%
Мұғалім баланы қолынан қағып жазалаған	17	1,8%
Дене еңбегі		
Мұғалімдер баланы дене еңбегімен жазалаған	81	8,8%
Баланы кемсітушілік		
Мұғалімдер баланың этикалық тегіне немесе терісінің түсіне байланысты нашар қарым-қатынас /жағымсыз ескерту жасаған	17	1,8%
Мұғалімдер баланың киіміне немесе тұрғылықты жеріне байланысты нашар қарым-қатынас /жағымсыз ескерту жасаған	65	7,1%
Мұғалімдер баланың дініне (діни нанымна) байланысты нашар қарым-қатынас /жағымсыз ескерту жасаған	14	1,5%
Мұғалімдер баланың шетелдік шығу тегіне байланысты нашар қарым-қатынас /жағымсыз ескерту жасаған	11	1,2%
Мұғалімдер баланың мүгедектігіне байланысты нашар қарым-қатынас /жағымсыз ескерту жасаған	36	3,9%

қарым-қатынас көрсеткенін немесе жағымсыз ескертпе жасағанының куәгері болғанын мәлімдегендігін көрсетеді. Бірнеше оқытушылар мен мамандар сондай-ақ баланың этникалық тегіне немесе терісінің түсіне (1,8%), дініне (діни сеніміне) (1,5%) және шетелдік шығу тегіне (1,2%) байланысты мұғалімдер тарапынан нашар қарым-қатынас немесе жағымсыз ескерту байқағандарын баяндаған.

Дене жазасын қолдау

Сауалнама жүргізу оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер арасында дене жазасын (физикалық зорлық-зомбылық) қолдау дәрежесін өлшеу мақсатында әзірленді. Сауалнама дене жазасын қолданудың жеке қолдауын, сондай-ақ сынып бөлмелерінде дене

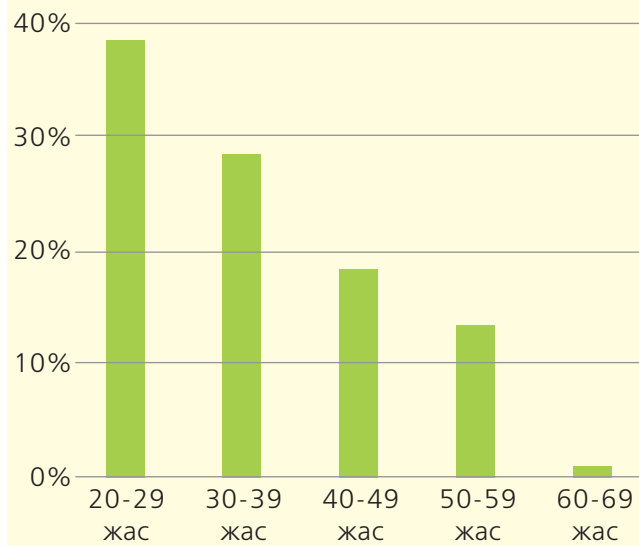
жазасын пайдалануда мектеп директоры тарапынан мүмкін болатын қолдауды өлшеуге мүмкіндік берді. 4.18-кесте 917 мұғалім мен мамандардан тұратын толық іріктемеден 22,9%-ы (5-тен 1-і) сыныптағы балалардың мінез-құлқын бақылау мен тәртіпті қолдау үшін дене жазасын пайдалануды қолдаған.

Нақты айтар болсақ, 4.18-кесте көрсеткендей, респонденттердің 15,2%-ы жақсы мұғалімнің балаларға тәртіптік жаза ретінде дене жазасын қалай қолдану керектігін білетіндігін мәлімдеген және 12,5%-ы кейде балалар арасындағы тәртіпті сақтау үшін дене жазасын қолдану қажет деп көрсеткен. Бұған қоса, кейбір мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер дене жазасын балалардың нашар мінез-құлқының алдын алудағы тиімді тәсілі (6,1%), сыныптағы тәртіп пен бақылауды қолдау үшін қажетті (5,9%) және

мұғалімдерді құрметтеуге үйретеді (5,0%) деп ойлайтынын хабарлаған. Ақырында, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 10,9%-ы мектеп директорының балалар арасында тәртіптік қолдау үшін дене жазасын қалай қолдану керектігінен хабардар оқытушыларды артық санайтынын мәлімдеген.

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің демографиялық мәліметтерімен олардың дене жазасын қолдауы арасындағы байланысты анықтау мақсатында талдау жүргізілді. Дене жазасын қолдауларына қатысты мұғалімдер мен мамандар арасында ешқандай жыныстық, қалалық немесе ауылдық айырмашылықтар байқалмағанымен, респонденттердің жасымен және олардың мектептегі жұмыс өтілімен байланысты ерекшеліктер анықталды. 4.13-сурет көрсеткендей, жасы үлкен мұғалімдермен және мамандандырылған қызметкерлер құрамымен (40 жас және одан үлкен) салыстырғанда, жас оқытушылар мен мамандар (20-дан 29 және

4.13-сурет. Жас ерекшелігіне байланысты топтар бойынша дене жазасын қолдау

30-дан 39 жасқа дейінгі) мектепте дене жазасын қолдануды көбірек қолдайды.

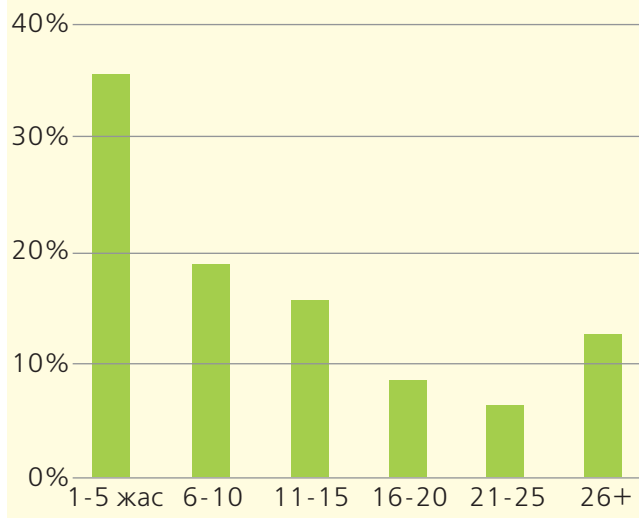
4.14-сурет сондай-ақ мектептегі жұмыс өтілі жоғары мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлермен салыстырғанда жұмыс өтілі аз оқытушылар мен мамандардың (1 жылдан 5 жылға дейін) мектепте дене жазасын айтарлықтай көп қолдайтынын көрсетеді.

Дене жазасын қолдау мен сыныптағы балалар арасындағы тәртіптің сақталуы арасындағы байланысты түсіну үшін талдау жүргізілді. 4.19-кесте

4.18-кесте. Дене жазасын қолдау

	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Дене жазасын қолдау	210	22,9%
Сыныптағы тәртіп пен бақылауды қолдау үшін дене жазасы қажетті болып есептеледі	54	5,9%
Балалардың нашар мінез-құлқының алдын алу үшін дене жазасы тиімді тәсіл болып табылады	56	6,1%
Дене жазасы балаларды мұғалімдерге құрметпен қарауға үйретеді	46	5,0%
Кейде балаларды тәртіпке салу үшін дене жазасын пайдалану қажет	115	12,5%
Жақсы мұғалім балалар арасында тәртіпті қолдау үшін дене жазасын қалай қолдану керектігін біледі	140	15,2%
Мектеп директоры балалар арасындағы тәртіпті қолдау үшін дене жазасын қалай пайдалану керектігін білетін оқытушыларды артық көреді	100	10,9%

4.14-сурет. Мектептердегі жұмыс өтіліне қарай бөлгендегі дене жазасын қолдау

4.19-кесте. Басқа шаралар арқылы дене жазасын қолдау

	Дене жазасын қолдайды		Дене жазасын қолдамайды	
	n	%	n	%
Тәртіпті қолдаудың жағымды шараларын қолдану	162	77,1%	552	78,2%
Зорлық-зомбылық пен кемсітушілікті пайдалану (барлық түрлерін)	90	42,9%	116	16,4%
Психологиялық зорлық-зомбылық	46	21,9%	41	5,8%
Физикалық зорлық-зомбылық	58	27,6%	80	11,3%
Балаларға қатысты кемсітушілік	15	7,1%	23	3,3%

көрсеткендей, дене жазасын қолдамайтын мұғалімдер мен қызметкерлермен салыстырғанда (тиісінше 5,8% және 11,3%) дене жазасын қолдайтын мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер психологиялық зорлық-зомбылық пайдалануға үш есе (21,9%) және физикалық зорлық-зомбылыққа екі есе бейім. Бұған қоса, дене жазасын қолдамайтын мұғалімдер мен қызметкерлермен салыстырғанда (3,3%) дене жазасын қолдайтын мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер балаларға қатысты кемсітушілікті пайдалануға екі еседей бейім (7,1%).

Мұғалімдер салған дене жазасына қарсы жауап қайтару

Мұғалімдердің дене жазасын қолдануына жауап қайтаруды анықтау мақсатында оқытушылар мен мамандарға мынадай сұрақ қойылды: «Мұғалім немесе маман баланы соққыға жыққанды/ұрғанды көрген кезде, бұл жағдай туралы кімге хабарлау керек?». 4.20-кесте көрсеткендей, мұғалім немесе маман баланы соққыға жыққан/ұрған кезде, респонденттердің 78,2%-ы (3-тен 2-сі) дене жазасы туралы мектеп директорына/директордың орынбасарына хабарлануы тиіс деп жауап берген және 43,3%-ы ақпарат мектеп психологына немесе әлеуметтік педагогке жеткізілуі тиістігін мәлімдеген.

Кейбір респонденттер осы жағдай туралы басқа мұғалімге (21,3%), мектеп күзетшісіне/мектеп полиция инспекторына (16,1%) және мектеп мейірбикесіне (12,1%) хабарлау керектігін белгілеген. Бұл жағдайлардың кейбірінде дене жазасын қолданған мұғалімнің ешнәрсе бүлдірмегені және одан әрі мектеп күзетшісі/мектеп полиция инспекторы жазалауы, мектеп мейірбикесі оның жарасын өңдеп, ол әлеуметтік

дамуындағы қиындықтарын анықтау үшін мектеп психологы мен әлеуметтік педагогтің бағалауына түсу керектігі тұрғысынан келгенде мақсатқа сай болмауы тиіс.

4.20-кесте. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер тарапынан болатын дене жазасына жауап қайтару

Егер мұғалім немесе мамандандырылған қызметкер баланы соққыға жықса/ұрса, бұл туралы кімге хабарлау керек?	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Ешкімге	26	2,8%
Мектеп директорына/директордың орынбасарына	719	78,2%
Мұғалімге	196	21,3%
Мектеп мейірбикесіне	118	12,8%
Мектеп психологына/әлеуметтік педагогке	398	43,3%
Жергілікті білім беру бөліміне	110	12,0%
Мектеп күзетшісіне/мектеп полиция инспекторына	148	16,1%
Басқа	29	3,2%

Мұғалімдердің дене жазасын қолдануына қатысты саясат

Оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамына мектепте дене жазасын пайдалануға қатысты қандай да бір ресми нормативтік құжаттарды немесе ережелерді білетін/білмейтіні туралы сұрақ қойылды. 4.21-кесте мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 35,6%-ның мектеп қызметкерлерінің қашан және қалай оқушыларды тәртіпке салу керектігін реттейтін

ресми нормативтік құжаттарды/ережелерді білгендігін және 28,4%-ның (4-тен 1-і) мектепте балаларға қатысты дене жазасын қолданатын мектеп қызметкерлерін тәртіптік жауапкершілікке шақыру үшін қолданылатын ресми нормативтік құжаттар/ережелер туралы мәлім екендіктерін көрсетеді. Таңғаларлығы, 31%-дан 33%-ға дейін респонденттер балаларды тәртіпке тартуға және/немесе мектепте дене жазасын қолдануға қатысты қандай да бір ресми нормативтік құжаттар/ережелер туралы білмеген.

4.21-кесте. Дене жазасымен байланысты мектеп саясаты

	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Мектеп мұғалімдері мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының оқушыларды қашан және қалай тәртіпке салу керектігін реттейтін ресми нормативтік құжаттар/ережелер бар ма?	327	35,6 ¹
Мектепте балаларға қатысты дене жазасын қолданатын мектеп қызметкерлерін тәртіптік жауапкершілікке шақыру үшін қолданылатын ресми нормативтік құжаттар/ережелер бар ма?	261	28,4 ¹

¹ 31%-дан 33%-ға дейін «білмеймін» деп жауап берген

Мектептегі зорлық-зомбылыққа қарсы күрестегі мұғалімдердің рөлі

Сауалдама мектептегі зорлық-зомбылық мәселесін шешудегі оқытушылардың рөліне қатысты пікірлерді өлшеуге арналған бірқатар сұрақтарды қамтыды. 4.22-кесте көрсеткендей, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының көпшілігі мектеп зорлық-зомбылығымен күресте оқытушылар балалармен және ата-аналармен жұмыс жүргізе алады деген пікірде (тиісінше 76,1% және 83,7%). Бұған қоса, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 94,9%-ы балалардың құқығын сақтауда мұғалімдерге жауапкершілік жүктелу керектігін хабарлаған.

Ақырында, 4.22-кесте респонденттердің 83,8%-ының балаларға қатысты дене жазасын қолданған мектеп директорларын, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамын тәртіптік жауапкершілікке тарту керектігін мәлімдегенін көрсетеді.

4.22-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылықпен күрестегі мұғалімдердің рөлі

	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Оқытушылар мектептегі зорлық-зомбылықпен күресу мақсатында балалармен жұмыс істей алады	699	76,1%
Оқытушылар мектептегі зорлық-зомбылықпен күресу мақсатында ата-аналармен жұмыс істей алады	769	83,7%
Мұғалімдер балалардың құқығын қорғау үшін жауапкершілік жүктейді	872	94,9%
Балаларға қатысты дене жазасын қолданған мектеп директорларын, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамын тәртіптік жауапкершілікке тарту керек	770	83,8%

Мектептегі зорлық-зомбылық мәселесіне қатысты оқулар/тренингтер

Сауалнама сонымен қатар балаларға қатысты зорлық-зомбылық және мектептегі зорлық-зомбылық мәселесіне арналған, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлер өте алатын тренингтер/оқулар туралы ақпарат жинау үшін әзірленді. 4.23-кесте көрсеткендей, оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлердің тек санаулы бөлігі балаларға қатысты зорлық-зомбылық (20,9%, 5-тен 1-і) немесе мектептегі зорлық-зомбылық (22,2%, 5-тен 1-і) мәселесі бойынша қандай да бір оқудан өткен және гендерлік зорлық-зомбылық мәселесі бойынша респонденттердің одан аз бөлігі оқыған (14,6%). Мектеп зорлық-зомбылығы немесе балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселесі бойынша

кейбір дайындықтан өткен респонденттердің көпшілігі оқудың мектеп зорлық-зомбылығы мен балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа жататын заңнама мен саясатқа шоғырланғанын мәлімдейді (29,9%, 4-тен 1-і).

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының азғантай бөлігі балаларға қатысты зорлық-зомбылық/мектептегі зорлық-зомбылық жағдайларын анықтау (16,5%), зорлық-зомбылық құрбаны

мен куәгері болған балалардың арасында сұрау жүргізу (16,1%) және балаларға қатысты зорлық-зомбылық/мектеп зорлық-зомбылығы жағдайында ақпарат ұсыну (23,2%) бойынша оқудан өткен. Бұған қоса, бірнеше респондент мектептегі зорлық-зомбылық істерін үйлестіру және жүргізу (15,5%), мектептегі зорлық-зомбылық және балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайларына мониторинг пен кейінгі тексеру (14,8%) немесе мектептегі зорлық-зомбылыққа не балаларға қарсы зорлық-зомбылыққа жауап қайтарудың ұлттық жүйесі (10,8%) мәселесі бойынша тренингтен/оқудан өткен.

4.23-кесте. Балаларға қатысты зорлық-зомбылық және мектептегі зорлық-зомбылық мәселесі бойынша мектеп қызметкерлерін оқыту/даярлау

	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық	192	20,9
Гендерлік зорлық-зомбылық	134	14,6
Мектептегі зорлық-зомбылық	204	22,2
Мектептегі зорлық-зомбылық/балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа жататын заңнама/саясат	275	29,9
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық/мектептегі зорлық-зомбылық жағдайын анықтау	152	16,5
Зорлық-зомбылықтың құрбаны болған не куәгері болған балалар арасында сауалнама жүргізу	148	16,1
Мектептегі зорлық-зомбылық/балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайларын туралы ақпарат ұсыну	213	23,2
Мектептегі зорлық-зомбылық жағдайларын басқару және үйлестіру	142	15,5
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық/мектептегі зорлық-зомбылық жағдайына қатысты мониторинг және кейінгі бақылау	136	14,8
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық/мектептегі зорлық-зомбылыққа жауап қайтарудың ұлттық жүйесі	99	10,8

Сауалнама толтырумен байланысты қиындықтар

Оқытушылар мен мамандандырылған қызметкерлерге қойылған соңғы сұрақтардың бірі сауалнамадағы сұрақтарға жауап берген кездетолықадалболудыңоларғақиындықкелтіргені туралы болды. 4.24-кесте көрсеткендей, респонденттердің 13,8%-ы толық адал болу қиынға соққанын мәлімдейді. Бұл нәтижені былайша түсіндіруге болады: сауалнамаға қатысушы мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің кем дегенде 13,8%-ы тәртіптік сақтау және балаларды жазалауды қолдау үшін зорлық-зомбылықты пайдалану мен кейбір балаларға кемсітушілікке қатысты өз жұмыс тәжірилерін төмендеткен. Олар сондай-ақ балаларға қатысты басқа мұғалімдер тарапынан болған зорлық-зомбылық және кемсітушілік жағдайларының куәгері болғандығын жасырып қалғандықтарымен де байланысты болуы мүмкін.

4.24-кесте. Сауалнама толтырумен байланысты қиындықтар

	Толық іріктеме N = 917	
	n	%
Зерттеу сұрақтарына жауап бергенде толық адал болуы қиынға соқты	127	13,8%

5-ТАРАУ: МЕКТЕП ДИРЕКТОРЛАРЫНЫҢ МЕКТЕПТЕГІ ЗОРЛЫҚ- ЗОМБЫЛЫҚПЕН БАЙЛА- НЫСТЫ ТӘЖІРИБЕСІ

Бұл тарауда мемлекеттік мектептің директорларымен жүргізілген сұхбат нәтижесінде алынған деректер мен қорытындылар ұсынылған. Тарауда мектеп директорларының демографиялық мәліметтері қамтылған. Тарауда сондай-ақ мектептегі зорлық-зомбылыққа мектеп директорларының көзқарасы және балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің сипаты мен ауқымын және сыныпта балаларға қатысты мұғалімдердің дене жазасы мен кемсітуді қолдануын қоса алғандағы мектептегі зорлық-зомбылықпен байланысты олардың тәжірибесі туралы ақпарат берілген. Ақырында, осы тарау мектеп директорларының заңнама және/немесе мектеп зорлық-зомбылығымен күрес жөніндегі регламент саласындағы әрі балаларға қатысты зорлық-зомбылық саласында мұғалімдер алған оқулар туралы хабардар болуы туралы мәліметтерден тұрады.

Осы тараудың мақсаты мектептің қызметкерлер құрамы мен саясатын әзірлеуге жауапты тұлғалар мектептегі зорлық-зомбылықты түсіну мен анықтауды жақсарту үшін, сондай-ақ мектептегі зорлық-зомбылықты азайту бойынша бастамалар әзірлеу және мектепті балалар үшін қауіпсіз ортаға айналдыратын бағдарламалар әзірлеу үшін қолдана алатын деректер мен қорытындылар ұсыну болып табылады. Осы тараудағы мәліметтер мен қорытындылар сонымен қатар мектептегі зорлық-зомбылықты ертерек анықтап, араласуда мектеп қызметкерлерінің құрамы үшін арнайы курстар/оқулардың бағдарламалық қамсыздандырылуына септігін тигізуі мүмкін.

Мектеп директорларының демографиялық деректері

Сұхбат небәрі Қазақстанның 4 өңіріндегі 40 мектептің 40 директорымен/директордың орынбасарларымен жүргізілді (балалар және мектеп мұғалімдері мен мамандандырылған қызметкерлер құрамына сұхбат алынған мектептер). 5.1-кесте көрсеткендей, 40 директордан тұратын іріктеменің ішінде 10,0%-ы 1-өңірде, 35,0%-ы 2-өңірде, 25,0%-ы 3-өңірде және 30,0%-ы 4-өңірде орналасқан. Мектеп директорларының көп бөлігі 2,3,4-өңірлерде сұратылған, себебі, алдыңғы тарауларда

5.1-кесте. Мектептердің демографиялық мәліметтері

	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Өңір		
1-өңір	4	10,0%
2-өңір	14	35,0%
3-өңір	10	25,0%
4-өңір	12	30,0%
Қалалық/ауылдық мектептер		
Қала мектептері	18	45,0%
Ауыл мектептері	22	55,0%
Мектептегі оқыту тілі		
Қазақ тілді мектептер	15	37,5%
Орыс тілді мектептер	9	22,5%
Аралас тілді мектептер	16	40,0%
Мектептегі оқушылар саны		
78-499	22	55,0%
500-999	11	27,5%
1000-1499	4	10,0%
≥ 1500	3	7,5%
Мектептегі мұғалімдер саны		
20-49	17	42,5%
50-99	17	42,5%
≥ 100	6	15,0%
Мамандандырылған қызметкерлер саны		
1-4	29	72,5%
5-9	6	15,0%
≥ 10	5	12,5%

түсіндіріліп өткендей, 1-өңірмен салыстырғанда осы өңірлердің әрқайсысында мектеп көбірек (2.1-кестені қараңыз). Іріктемеге ауыл мектептерінің көп қосылуына байланысты сәйкесінше қала мектептерімен салыстырғанда (45,0%) ауыл мектептерінің директорларынан көбірек сауалдама алынды (55,0%).

Бағалауға қосылған мектептер қазақ, орыс және аралас тілді мектептерден тұрды. Сұхбаттан өткен 40 мектеп директорының арасында 37,5%-ы қазақ тілді мектептердің, 22,5%-ы орыс тілді мектептердің, ал 40,0%-ы оқыту тілі аралас мектептерден болды.

5.1-кесте сондай-ақ іріктемеге қосылған мектептер туралы, мектеп директорларынан алынған ақпараттарға негізделген мектеп туралы кейбір демографиялық мәліметтерді ұсынады. Осы бағалауға қосылған мектептердің көлемі тұрғысынан келгенде, олар барлығы 78 оқушыдан тұратын шағын мектептерден 2,065 оқушы оқитын ірі мектептерге дейін ауытқиды, мұның өзінде оқушылардың орташа саны 622 адамды құрайды. 5.1-кесте көрсеткендей, осы бағалауға қосылған мектептердің 55,0%-ына оқушылар саны 78-ден 499-ға дейін және 27,5%-ында 500-ден 999 оқушыға дейін. Оқушылар саны 1000-нан 1499-ға дейінгі (10,0%) немесе 1,550-ден артық болатын мектептердің үлесі аз.

5.1-кесте сонымен қатар оқытушылар саны 20-дан 155-ке дейін ауытқығанын көрсетеді, мұның өзінде орташа саны 66 мұғалімді құрады. Нақты айтар болсақ, осы бағалаудағы мектептердің 42,5%-ында 20-дан 49-ға дейін оқытушы жұмыс істесе, 42,5%-ында оқытушылар саны 50-ден 99 мұғалімге дейін құраған және тек 15,0%-ында 100-ден астам мұғалім істеген. Бұған қоса, мамандандырылған қызметкерлер құрамы 1-ден 20-ға дейін ауытқыған, орташа саны – бір мектепте төрт мамандандырылған қызметкерден. Осы бағалауға қосылған мектептердің көпшілігінде мамандардың саны 1-ден 4 адамды құраған (72,5%); мектептердің 15,0%-ында 5-тен 9-ға дейін және 12,5%-ында 10-нан астам мамандандырылған қызметкер жұмыс істеген.

5.2-кесте мектеп директорларының демографиялық мәліметтерін ұсынады. Директорлардың көпшілігін ерлермен салыстырғанда (32,5%) әйелдер құраған (67,5%). Оларға мектептегі жұмыс өтіліне қатысты сұрақ қойылды. Жыл саны 1-ден 35

жылға дейін ауытқыған, мұның өзінде орташа мән 8 жылды құраған. Нақты айтар болсақ, мектеп директорларының 57,5%-ы мектеп директоры лауазымында 1-ден 5 жылға дейін, 20,0%-ы 6-дан 10 жылға дейін, 10,0%-ы 11-ден 15 жылға дейін, 2,5% -ы 16-дан 20 жылға дейін және 10,0%-ы 21 жылдан астам жұмыс істегендерін мәлімдеген. Ақырында, 5.2-кесте мектеп директорларының барлығы жоғарғы оқу орындарын тәмамдағандарын көрсетеді.

5.2-кесте. Мектеп директорларының демографиялық мәліметтері

Толық іріктеме N = 40		
	n	%
Жынысы		
Әйел	27	67,5%
Ер	13	32,5%
Мектеп директоры ретіндегі жұмыс өтілі		
1-5 жыл	23	57,5%
6-10 жыл	8	20,0%
11-15 жыл	4	10,0%
16-20 жыл	1	2,5%
≥ 21 жыл	4	10,0%
Білім алудың жоғарғы деңгейі		
Аяқталған жоғарғы білім	40	100,0%

Мектеп директорларының мектептегі зорлық-зомбылықты түсінуі

Сұхбат мектеп директорларынан олардың мектептеріндегі зорлық-зомбылықтың жұмыс анықтамасына қатысты және осы анықтама балаларға қатысты зорлық-зомбылық түрлеріне қалай әсер ететіндігі туралы, өткен жылы олардың мектептерінде орын алған балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің нақты түрлері туралы ақпарат жинау мақсатында әзірленді.

5.3-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының тек 27,5% -ы (4-те 1-і) өз мектептерінде күресетін, балаларға қатысты зорлық-зомбылық түрлеріне ықпал ететін мектеп зорлық-зомбылығының жұмысшы анықтамасының бар екендігін хабарлаған.

Сұхбат көрсеткендей, мектепте

зорлық-зомбылықтың жұмысшы анықтамасының болмауы салдарынан мектеп директорларының көпшілігінде мектептегі зорлық-зомбылыққа қатысты нақты түсінік болмаған. Мектеп директорларынан мектеп зорлық-зомбылығына (немесе мектептегі балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа) анықтама беруді сұраған кезде, директорлардың басым бөлігі нақты анықтама бере алмаған. Мысалы, мектеп директорларының бірі түсіндіргендей: *«Белгілі бір нақты термин жоқ; біз тек «мектептегі зорлық-зомбылық» деп айтамыз»* [30]. Осыған ұқсас басқа директор былайша мәлімдеген: *«Біз мектеп директорынан мектептегі зорлық-зомбылықтың нені білдіретінін шамамен түсінеміз; алайда бізде мұның нақты анықтамасы жоқ... Бізде балаларға қатысты зорлық-зомбылықпен байланысты қандай да бір жағдай болған емес, ересектердің тарапынан да, басқа балалар тарапынан да»* [2].

5.3-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылықты анықтау

Толық іріктеме N = 40		
	n	%
Мектепте мектептегі зорлық-зомбылықтың жұмыс бабындағы анықтамасы бар, ол балалар бетпе-бет кездесетін және шешетін балаларға қатысты күш қолдану нысандарына ықпал етеді.	11	27,5%

Басқа мектеп директорлары олардың пікірінше мектептегі зорлық-зомбылықтың үлгілері болып табылатын қылықтардың кең шеңберін анықтап, анықтама берген; алайда оларда мектеп зорлық-зомбылығы туралы және осындай зорлық-зомбылық ретінде қандай әрекет түрлері қарастырылуы жөнінде нақты не келісілген түсінік болмаған. Мысалы, бір директор зорлық-зомбылықтың үш түрі бар екенін түсіндірген: *«оқушылар арасындағы (қорлау), оқушы мен мұғалім арасындағы және ата-аналар мен балалар арасындағы. Біздің мектепте зорлық-зомбылық бар; балалар арасындағы зорлық-зомбылықтың белгілі бір пайызы бар шығар, бірақ ол шамамен 1-3%-дай ғана»* [25]. Салыстыратын болсақ, тағы бір мектеп директоры зорлық-зомбылықтың екі түрі бар екенін сендірген *«моральды және физикалық; физикалық*

зорлық-зомбылық денсаулыққа залал келтірумен байланысты, ал моральдық зорлық-зомбылық кемсітумен қорлаумен тығыз байланысты» [1].

Мектеп директорларының көпшілігі балалар арасында болатын әрекеттер арқылы мектептегі зорлық-зомбылыққа анықтама беруге тырысқанымен, олар көрсеткен әрекеттер арасында айтарлықтай алшақтық байқалған, мұны төменде келтірілген цитаталардан көруге болады.

«Мектептегі зорлық-зомбылық — бұл жоғарғы сынып оқушыларының төменгі сынып оқушыларынан ақша бопсалауы, оларға қоқан-лоққы көрсетіп, нашар қылықтарға күштеуі. Мектептегі зорлық-зомбылық сондай-ақ оқушылар тарапынан жәбірлеуді қамтиды» [19].

«Зорлық-зомбылық актісі кішкентай оқушыларға қатысты зорлық-зомбылықты бейнелейді, ол біреуді қандай да бір әрекетке күштеуді, қыз балалар арасындағы дауды және ақша бопсалау не қоқан-лоққыны біріктіреді» [26].

«Балаларға қатысты зорлық-зомбылық — бұл оқушылар бір-біріне қоқан-лоққы көрсетіп, бір-біріне дене күшін қолдануы. Бұл сондай-ақ балалардың біреуді ауыр нәрселер айтып зәбірлеуі немесе тіл тигізіп зәбірлеуі» [29].

«Зорлық-зомбылық — бұл балалар бір-бірімен қайшылыққа түсіп, төбелесуі және бір-біріне зәбірлеуі» [12].

Кейбір мектеп директорлары зорлық-зомбылыққа анықтама берген кезде өз мектептерінде зорлық-зомбылықтың жоқтығын сендіріп баққан.

«Біздің мектепте балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайлары болған емес, бірақ, менің пікірімше, балаларға қатысты зорлық-зомбылық — бұл біреуге тіл тигізу, біреуге қоқан-лоққы көрсету немесе денесіне зақым келтіру арқылы, пышақ не таяқ секілді қарудың қандай да бір түрін пайдаланып күш көрсетіп ақша немесе киім тәрізді заттарын тартып алу» [31].

Мектеп директорларының көпшілігі мектептегі зорлық-зомбылыққа балалар арасында болатын зорлық-зомбылық ретінде анықтама бергенімен, кейбір директорлар бұл анықтамаға мұғалімдер тарапынан болатын зорлық-зомбылық актілерін де қосқан. Екі мектеп директоры түсіндіргендей:

«Мұғалімдер баланың арына тіл тигізгенде, қол жұмсап, балалардың арасынан өз сүйіктілерін ерекшелегенде және балаларға қатысты кемсітушілікті жүзеге асырғанда. Бұл сондай-ақ мектептері біреуді қорлау немесе ақша бопсалап, соққыға жығу» [21].

«Бұл оқушылар сабаққа кешігіп, мұғалімнің айтқанын тыңдамаған кезде оқушылар мен мұғалімдер арасында туындайды. Бұл үнемі әлеуметтік қиындық салдарынан бола бермейді. Балалар да бір-біріне қоқан-лоққы көрсетеді. Зорлық-зомбылық — бұл балалардың бір-біріне күш көрсетіп немесе сөзбен белгілі бір әрекетке мәжбүрлеуі. Қазіргі уақытта балаларды күшпен не сөзбен мәжбүрлеуге жол берілмейді» [18].

5.3-кестеде көрсетілген сандық мәліметтер дәйексөздерде ұсынылған сапа көрсеткіштерімен үйлесімде мектеп директорларының мектептегі зорлық-зомбылық туралы нақты түсінігінің жоқтығын және жеткіліксіз түсіну мектеп зорлық-зомбылығы жағдайларын анықтау мен тиімді елеу немесе балалар арасында не мектеп мұғалімдері мен мамандандырылған қызметкерлер құрамы тарапына зорлық-зомбылық туындауының алдын алу қабілетсіздігінің себепшісі болатындығын дәлелдейді.

5.4-кесте. Өткен жылы мектепте балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушілік түрлері

Өткен жылы келесі оқиғалар орын алды:	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Балалар арасындағы зорлық-зомбылық және кемсітушілік (барлық формалары)	20	50,0%
Құрдастары тарапынан болған балалар арасындағы келемеж	5	12,5%
Балалар арасындағы психологиялық зорлық-зомбылық	11	27,5%
Балалар арасындағы физикалық зорлық-зомбылық	7	17,5%
Ғаламтор арқылы қорқыту	1	2,5%
Балалар арасындағы сексуалды сипаттағы қорлаулар	3	7,5%
Балалар арасындағы кемсітушілік	9	22,5%

Мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушілік

3-тараудағы балалардан сауалнама мен сұхбат алу және 4-тараудағы мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының сауалдамасының барысында алынған нәтижелерден өзгеше, мектеп директорлары өткен жылы өз мектептерінде орын алған зорлық-зомбылық оқиғалары жайлы баяндауға құлықсыз болған. 5.4-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының тек 50,0%-ы өткен жылы өз мектептерінде болған балалар арасындағы зорлық-зомбылық және/немесе кемсітушілікпен байланысты қиындықтар туралы мәлімдеген. Ішінара, мектеп директорларының тек 27,5%-ы (4-тен 1-і) балалар арасындағы психологиялық зорлық-зомбылық жағдайлары туралы, 17,5%-ы балалар арасындағы физикалық зорлық-зомбылық туралы, 12,5%-ы құрдастары тарапынан болған мазақтаулар туралы, 7,5%-ы сексуалды сипаттағы қорлаулар туралы және 2,5%-ы кибербуллинг жағдайлары туралы хабарлаған. Бұған қоса, мектеп директорларының 22,5%-ы (5-тен 1-і) өткен жылы өз мектептерінде болған балалар арасындағы кемсітушілік оқиғалары туралы мәлімдеген.

5.5-кестесондай-ақ жалғыз мектеп директорларының өткен жылы мектепке баланың (балалардың) қару әкелгендігін мәлімдегенін көрсетеді. Осы нәтиже 3-тарауда берілген мәліметтерге қайшы келеді, ол бойынша сұрау жүргізілген 4,207 баланың 2,5 %-ы (n=106) өткен жылы мектеп аусағына қарумен келгендігін хабарлаған. Әрі балалардың 5,5%-ы (n=233) мектеп территориясында қару таққан бала туралы білген.

5.5-кесте. Мектеп территориясындағы қару

Өткен жыл ішінде:	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Балалар мектепке қарумен келген	1	2,5%

Мектеп директорларының көпшілігі мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылықпен байланысты қиындықтың болуы туралы құлықсыз мойындағанмен, осы мектеп директорлары арасында өткен жылы болған кейбір нақты оқиғалар туралы баяндап бергендері де болған. Мысалы,

бірнеше мектеп директорлары балалар арасындағы тіл тигізумен байланысты қиындықтар туралы және өздерінің осындай психологиялық зорлық-зомбылықпен күрестегі әрекеттері туралы әңгімелеген.

«Олар (балалар) бір-біріне аты-жөндеріне немесе физикалық ерекшеліктеріне байланысты тіл тигізуі мүмкін. Олар сондай-ақ ертеректе орын алған кейбір оқиғалардың салдарынан бір-бірін балағаттауы мүмкін... Барлығы да сөзден басталады, оқушы басқа балаға тіл тигізеді немесе балағаттайды, сөйтіп олар төбелесе бастайды. Біз бұл жайт туралы білген кезде, біз оны дереу шешуге тырысамыз, біз қайшылықтың туындау себебін және себепкерін анықтауға тырысамыз» [5].

«Кейде оқушылар бір-біріне тіл тигізіп, балағаттаған жағдайда, мұғалімдер дереу елең етіп, мұндай мінез-құлықтың қайталанбауы мақсатында оқушылардың арасында сақтандыру әңгімелерін өткізеді. Әрі әрбір сабақ сайын өздерін қалай мәдениетті ұстау керектігі жайлы сөз қозғайды» [13].

Екінші жағынан, кейбір мектеп директорлары балалардың бір-біріне тіл тигізіп, балағаттағандарын мойындағанмен, мұны мектептегі зорлық-зомбылық нысаны ретінде мойындағысы келмеген. Бір директордың мәлімдегеніндей: «Балалар қызық және ойын үшін бір-біріне ат қояды, бірақ бұл тіл тигізу емес» [28]. Басқа директор осыған ұқсас жауап берген: «Мен мұны балаларға тән деп ойлаймын. Олар бір-біріне тіл тигізуі мүмкін. Алайда жеке басым төбелеске дейін әкелген балағаттау туралы естіген де, көрген де жоқпын» [5].

Басқа мектеп директорлары өткен жылы мектептерінде орын алған балалар арасындағы физикалық зорлық-зомбылық туралы сөз қозғаған. Кей жағдайларда физикалық зорлық-зомбылықтың өткен жылы орын алған бірнеше мәрте тіл тигізу мен балағаттаудың (құрдастары тарапынан тіл тигізу) нәтижесі болғандығы анықталған. Төмендегі дәйексөздерде бірнеше мектеп директорлары өткен жылы мектептерінде болған балалар арасындағы физикалық зорлық-зомбылық оқиғалары туралы және өздерінің осы оқиғаларға қалай жауап бергендірі туралы хабарлайды.

«2011 жылы біздің мектепте сабақтан кейін төбелесетін екі 9-сынып оқушысы болған. Бір бала басқа баланы жағынан қатты ұрып, зардап шеккен балаға хирургиялық ота жасатуға тура келген. Соққы берген бала жетім болатын. Зорлыққа барған баламен мектепте әңгімелестікте, бұл оқиға туралы ешкімге тіс жармадық. Зардап шеккен баланың әкесі оқиға туралы жоғары инстанцияға арыз түсірген, себебі алған жарақат пен ота төлеміне қаржы өтеуін алғысы келген болатын, алайда бала жетім болғандықтан, зардап шеккен баланың әкесі ешқандай өтемақы ала алмады. Іс кәмелетке толмағандарға арналған мекемеде қаралып, олардың шешімі бойынша ол басқа мектепке ауыстырылды, себебі ол балаға байланысты қиындық көп болатын» [38].

«Біздің мектептің оқушысы басқа мектептің оқушысымен төбелескен жағдай болған. Мектеп оқушысы өзімен бірге бір топ баланы ерте келген, бірақ бұл мектептің жанында болғандықтан, мектеп инспекторы топты байқап қалып, төбелестің алдын алған. Біздің оқушыға қатысты айтар болсақ, біз оның ата-анасына хабар бердік» [23].

«Балалар арасында жоғарғы сынып оқушылары төменгі сынып оқушыларын кемсітеді; мұндай жайт өткен жылы орын алды. Қазіргі таңда мұндай оқиға қайталанбайды. Орта мектеп оқушысы бастауыш мектеп оқушысын сабап, біз оның ата-анасына хабарласып, мәселені шешумен айналысқанбыз» [18].

«Бізде бокспен айналысатын бала басқа оқушымен төбелескен жағдай болған. Спортшы бола тұрып, оның төбелес кезінде қолданған белгілі бір машықтары болған. Бізге бұл туралы мәлім болған кезде, біз әңгімелесу үшін баланы және оның жаттықтырушысын шақырттық. Бала жағдайды түсініп, қазіргі уақытта өзін дұрыс ұстайды» [5].

Кейбір мектеп директорлары кейбір оқиғалардың баланың шектеулі мүмкіндігіне, әлеуметтік-экономикалық жағдайына және/немесе жетім екендігіне негізделген кемсітушілікпен байланысты мектептегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы хабарлаған. Бір мектеп директорының түсіндіруінше, оның мектебіндегі мүмкіндігі шектеулі балалар басқа балалар тарапынан қорлауға ұшыраған. Бір оқиға кезінде мүмкіндігі

шектеулі бір баланың әпкесі өзінің мүгедек інісін мазақ қылған баланы жазалау үшін достарын тартқан.

«Мектепте балалар арасында тіл тигізу оқиғалары болып тұрады. Бізде 2010 жылы демалыс кезінде орын алған оқиға болған, біз бұл туралы 2011 жылдың сәуірінде білдік. Мұғалім жоғарғы сынып оқушылары мен 8 сынып оқушысын мектеп директорының алдына ертіп әкелген, себебі жоғарғы сынып оқушылары сегізінші сынып оқушысын дәретхана жанында ұрып тастаған. Біл жағдайды зерттеу біздің көп уақытымызды алды, бірақ осы мектепте оқитын қыз бала сыныптастарынан сегізінші сынып оқушысын сабауды өтінген, өйткені ол мүгедек інісін ренжіткен. Біз дереу қыз баланың ата-анасына хабарласып, оқиға туралы айттық. Ренжіткен бір бала емес, балалар тобы екендігі анықталды, олар мүмкіндігі шектеулі баланы келеке еткен. Біз бұл мәселені шешіп, балаларды айрықша бақылауға алдық, себебі мүмкіндігі шектеулі баланың тыныш өмір сүруін қамтамасыз еткіміз келді. Мұны бұрынғы мектеп мұғалімі де, психолог пен әлеуметтік педагог те қолдады. Бізде мектебімізде оқыған мүмкіндігі шектеулі баламен байланысты басқа оқиға орын алды; оны басқа мектептің балалары ренжітіп, соққыға жыққан. Біз бұл оқиға туралы зерттедік» [15].

Басқа мектеп директоры әр түрлі әлеуметтік-экономикалық таптан шыққан балалардың мектепте бір-бірімен төбелесетінін және кейбір зорлық-зомбылық оқиғаларының туындауына оқытушылардың кедей отбасынан шыққан балаларға қатысты кемсітушілік көрсетуі себепші болғандығын мәлімдеген.

«Қиындық – балалардың төбелесуі болды. Балалар әр түрлі отбасынан, әр түрлі әлеуметтік-экономикалық топтан шыққан, төбелестің туындауына осы жағдай түрткі болды. Бұған қоса, бұл – беделге қол жеткізу мәселесі, яғни оқушы басқалардан күштірек екендігін көрсетуге тырысып бағады. Оқытушылар балаларға сын айтып, қысым көрсетеді; олар сондай-ақ оқушыларға психологиялық шабуыл жасауы мүмкін. Олар балаларды ұруы мүмкін. Балаларды бай әрі кедей деп жіктеу және кедейлерді кемсіту оқиғалары орын алды» [11].

Ақырында, мектеп директорларының бірі әлеуметтік жетімдер деп есептейтін және

балалар үйінде тәрбиеленетін балаларға қатысты зорлық-зомбылықпен байланысты қиындық туралы мәлімдеген. Бұл балалар өздерінің әлсіз мәртебесіне байланысты басқа балалар тарапынан қорлауға түскен.

«Бізге басқа мектептен балаларды қабылдауға тура келді. Бұл балалар балалар үйінде тәрбиеленді, олардың кейбірі кір және ұқыпсыз болғандықтан, нәтижесінде басқа балалар оларды мазақ еткен. Біз оқушыларымызбен және олардың ата-аналарымен әңімелесіп, қазір жағдай өзгерді. Балалар ол балаларды мазақтамайтын болды» [5].

Мұғалімдер тарапынан балаларға жасалған зорлық-зомбылық және кемсітушілік

Мектеп директорларына өткен жылы мектептерінде орын алған мұғалімдер тарапынан болған зорлық-зомбылық пен кемсітушілік дәрежесі туралы сұрақ қойылды. 5.6-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының тек 15,0%-ы өткен жылы мектепте балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік (барлық түрлерін) қолданған мұғалімдер болғанын хабарлаған. Атап айтқанда, мектеп директорларының 8,5%-ы өткен жылы балаларға психологиялық зорлық-зомбылық көрсеткен оқытушылардың болғанын және 5,0%-ы мұғалімдердің балаларға тән жазасы мен физикалық зорлық-зомбылық қолданғанын мәлімдеген. Ақырында, мектеп директорларының тек 5,0%-ы өткен жылы балаларға қатысты

5.7-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеу саясаты

	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Нормативтік құжаттарға сәйкес мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеуге міндетті	22	55,0%
Білмеймін	3	7,5%
Қандай нормативтік құжатқа сәйкес мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеуге міндеттісіз?	14	35,0%
Білмеймін	2	5,0%

кемсітушілік оқиғаларының болғандығы жайлы хабарлаған.

5.6-кесте. Мұғалімдер тарапынан балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік түрлері

Өткен жылы төмендегі оқиғалар орын алған:	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Мұғалімдердің балаларға зорлық-зомбылықпен кемсітушілік көрсетуі (барлық түрлері)	6	15,0%
Мұғалімдер тарапынан балаларға қатысты психологиялық зорлық-зомбылық	3	8,5%
Мұғалімдердің балаларға қатысты физикалық зорлық-зомбылық қолдануы (тән жазасы)	2	5,0%
Мұғалімдердің балаларды кемсітуі	2	5,0%

Мектеп директорларының басым көпшілігі мұғалімдер тарапынан болған балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілікті мойындағанымен, олардың тек кейбірі өз мектептерінде мұғалімдер мен мамандар тарапынан балаларға көрсетілген физикалық және психологиялық зорлық-зомбылық оқиғаларымен байланысты қиындықтар туралы баяндаған. Кейбір директорлар балаларға зорлық-зомбылық актісін жасаған мұғалімдердің сөгіс алғаннан кейін өз тәртібін түзгендігін немесе жұмыстан өз еркімен шықандығын не шығарылғандығын түсіндірген.

«Бізде мұғалім балаларға тіл тигізіп, айқайлаған жағдайлар болды. Біз мұғаліммен әңгімелесіп, оның әрекетін сынадық; осы оқиғадан кейін бізде қиындық туындаған жоқ» [5].

«Бастапқыда, мектеп енді ашылған кезде дене шынықтыру мұғалімі физикалық зорлық-зомбылық көрсеткен, бірақ оқу жылының соңында мұғалім басқа жұмыс тауып, жұмыстан шығып кетті» [40].

«Бұл оқиға мұғалімнің кінәсінен болды. Оқыту барысында мұғалім баланың қолынан ұрған. Мұғалім сынып жетекшісі лауазымынан босатылды» [38].

Алайда 3-тарауда көрсетілген қорытынды бойынша, сұрау жүргізілген 4207 баланың 23,9%-ы өткен жылы мұғалімдер тарапынан зорлық-зомбылық пен кемсітушілік көргендігін және 4,6%-ы мектеп директорлары тарапынан зорлық-зомбылық пен кемсітушілік болғанын хабарлаған. Бұған қоса, 4-тарауда 917 мұғалім мен мамандандырылған қызметкерлердің 22,4%-ы мектепте балаларға қатысты психологиялық және/немесе физикалық зорлық-зомбылық әдістерін, кемсітушілікті пайдаланғандықтары туралы мәлімдеген.

Мектепте зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеу

Сұхбат сұрақтары қандай да бір қағида/регламентке сәйкес мектеп директорларының мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеуге міндеттілігін анықтайтындай етіп құрастырылған. 5.7-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 55,0%-ы (2-ден 1-і) нормативтік құжаттардың талаптарына сәйкес мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеуге міндетті екендігін мәлімдеген; алайда мектеп директорларының 7,5%-ы мұны нормативтік құжаттарға сәйкес тіркеуге міндетті екендіктерін нақты білмеген. Олардан қандай нормативтік құжаттарға сәйкес мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеу керектігін айтуды өтінген кезде, тек 35,0%-ы (3-тен 1-і) білетіндіктерін айтқан, 5,0%-ы мүлдем білмеген. Мектеп директорлары мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеуде қандай нормативтік құжаттардың талап етілетінін білмеген және әр түрлі 11 құжатты атаған.

5.8-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеу/есепке алу

	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Сіздің мектепте зорлық-зомбылық оқиғалары туралы ақпарат ресми тіркеледі	13	32,5%
Өткен жылы (2011-2012 оқу жылы) мектепте ресми тіркелген зорлық-зомбылық оқиғаларының санын көрсете алады	2	5,0%

Мектеп директорларына мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеу/есепке алу тәжірибесі туралы сұрақ қойылды. 5.7-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 55,0%-ы нормативтік құжаттарға сәйкес мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын тіркеуге міндетті екендіктерін мәлімдесе, 5.8-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 32,5%-ы мектептеріндегі зорлық-зомбылық туралы ақпараттың ресми тіркелгенін хабарлаған. Бұған қоса, екі мектеп директоры (5,0%) өткен жылы (2011-2012 оқу жылы) мектептерінде ресми тіркелген зорлық-зомбылық оқиғаларының саны туралы мәлімет келтіре алатындығын баяндаған. Бір мектеп директоры екі оқиға туралы, ал екіншісі өткен жылы мектептерінде тіркелген үш зорлық-зомбылық оқиғасы туралы мәлімдеген.

Мектеп директорларының 32,5%-ы мектептегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы ресми тіркегендіктерін мәлімдегенмен, мұндай оқиғалар туралы ресми тіркегендігі жөнінде мектеп директорларының аз көлемі хабарлаған. Бірнеше директордың түсіндіруінше:

«Біз оқушылар арасындағы төбелес пен сөз қағысуларды тіркейміз. Әлеуметтік педагогтер барлық ақпаратты тіркеп, балаларды татуластыру үшін бар күшін салады» [38].

«Балаларға қатысты барлық ақпарат тіркеледі; төбелес, ұрлық, тіпті рэкет. Бірақ біздің балаларымыз тәрбиелі, сондықтан біз елеусіз оқиғаларды тіркейміз, себебі біздің мектепте басқа жағдайлар болмайды» [25].

5.9-кесте. Мектептердегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы ақпарат ұсыну саласындағы саясат

	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Мектепте зорлық-зомбылық оқиғалары туралы ақпарат ұсыну кезінде сақталуы тиіс нақты директивалар/хаттамалар бар	21	52,5%
Мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларын елеуде мектеп директорларына және оқытушыларға септесетін/көмектесетін ресми жүйе бар	28	70,0%

«Біз тұлғааралық қайшылықтарды тіркейміз. Біздің мектепте баланы басқа бала ақша бопсалап, зәбірлеген жағдай болды. Біз хаттама дайындап, әлеуметтік педагогтер оны тіркейді» [17].

«Біз балаға басқа баланың тіл тигізу оқиғасын және балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың болуын тіркейміз» [13].

«Егер бала қауіп-қатер тобына қосылған болса, балаға жеке іс жүргізіледі; онда денсаулық жағдайын, тұрмыс күйін, үлгерімі мен психологтың бақылауын қоса алғандағы барлық мәліметтер тіркеледі. Келешекте бала бақылауда болады» [11].

«Біз бірнеше баланы мектепте және прокуратурада тіркедік, бірақ бұл осыдан 2-3 жыл бұрын болған. Өткен жылы ешқандай оқиға тіркелген жоқ» [25].

Мектептегі зорлық-зомбылық туралы ақпаратты ұсыну

Мектеп директорларына мектептегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы ақпарат ұсынудан байланысты саясат пен тәжірибеге қатысты сұрақ қойылды. 5.9-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 52,5%-ы (2-ден 1-і) олардың мектептерінде зорлық-зомбылық оқиғаларына қатысты қатаң сақталуы тиіс нақты директивалар не хаттамалардың бар екендігін көрсеткен. Бұған қоса, мектеп директорларының 70,0 %-ы мектептегі зорлық оқиғаларын мектеп директорлары мен мұғалімдерінің көңіл аударуына септесетін және міндеттейтін ресми жүйе бар екендігін мәлімдеген. Бір мектеп директоры өзінің ресми елеу жүйесін түсіндіріп өткен.

«Мұндай жүйе бар. Біз ата-аналарын ақпараттандырып, содан кейін сынып жетекшісіне, психологке және әлеуметтік педагогке хабарлаймыз. Кейін аудандық білім беру бөліміне, қажет болғанда апаттық-құтқару қызметіне, полиция мен ауруханаға телефон соғамыз» [2].

Кейбір мектеп директорлары сондай-ақ мектептегі зорлық-зомбылықты елеу жүйесі мынадай екенін мәлімдеген: ата-аналар мен

мұғалімдер қауымдастығы; балалардың қиындықтарын шешу үшін балалармен, ата-аналармен және мұғалімдермен жұмыс жасайтын алдын алу жөніндегі кеңес және құқықтық білім мен балалар құқығы бойынша апта сайынғы ақпараттық және білім беру семинарлары.

Мектеп директорларына мектептегі зорлық-зомбылық туралы ақпарат ұсынудың нақты тәжірибесі туралы сұрақ қойылды. 5.10-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 72,5%-ы зорлық оқиғасы туралы баяндайтындарына сендірген, 7,5%-ы мұндай оқиға туралы мәлімдегені туралы нақты білмеген. Олардан мектептегі зорлық-зомбылық оқиғасы туралы кімге мәлімдейтіндіктерін сұраған кезде, мектеп директорларының көпшілігі балалардың ата-анасы шешетіндіктерін хабарлаған (85.0%). Бір директордың түсіндіруінше:

«Тәртіптік жүйе құрылды. Егер балалар шектен шығатын болса, біз олардың ата-аналарына хабарлаймыз, әрі қарай ата-аналар мектеппен ынтымақтастықта әрекет етулері тиіс» [36].

Мектеп директорларының көпшілігі мәселені мектеп ішінде, мектеп мұғалімдерінің және мамандандырылған қызметкерлердің көмегімен шешуге тырысатындықтарын мәлімдеген. Атап айтқанда, мектеп директорларының 82,5%-ы мектептегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы балалардың оқытушыларына және/немесе әлеуметтік педагог не мектеп психологына хабарласа, 80,0%-ы мектеп мейірбикесіне хабарлаған. Кейбір директорлардың түсіндіруінше:

«Ең алдымен, біз мәселені мектеп ішінде шешуге тырысып, барлық күш-жірегіміз бен қабілетімізді қолданамыз. Біз әлдеқашан жүйе әзірледік. Бәріміз бір топ болып ынтымақтастықта әрекет етеміз» [33].

«Ең алдымен, біз ата-аналарға хабарлаймыз. Бізде күрделі оқиғалар болмағандықтан, біздің әрекетіміз ата-аналармен келіссөз жүргізуден аспайды, сондықтан біз мектептегі бұл қиындықты ата-аналармен бірлесе отырып шешеміз» [30].

«Біз балалармен жұмыс істеп, оларды татуластыруға тырысамыз. Мектепте қайшылықты шешу жөніндегі комиссия жұмыс істейді, ол оқытушылардың топбасшысынан

(мектеп президентінен), мұғалімдерден және аға мұғалімнен тұрады. Мемлекет тарапынан да функционалдық міндеттер бар» [38].

Директорлардың елеулі бөлігі мектептегі зорлық-зомбылық мәселесін мектеп аясында шешуге күш жұмсайтындықтарын мәлімдеген; алайда күрделі жағдайларда және

«қажет болғанда, мектептегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы өкілетті мемлекеттік органдарға баяндалатын болады» [37].

Үш мектеп директорының түсіндіруінше:

5.10-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылық туралы ақпаратты ұсыну

	Толық іріктеме N = 40	
	N	%
Мектепте болған зорлық-зомбылық оқиғасы туралы ақпарат ұсыну	29	72,5%
Ақпарат мына тұлғаларға немесе органдарға беріледі:		
Мектеп мейірбикесіне	32	80,0%
Әлеуметтік педагогке немесе мектеп психологына	33	82,5%
Баланың мұғаліміне	33	82,5%
Баланың ата-анасына/қорғаушысына	34	85,0%
Жергілікті білім беру бөліміне	29	72,5% ^b
Балаларды қорғау жөніндегі мемлекеттік органға	26	65,0% ^c
Полицияға	27	67,5%
Прокуратураға	11	27,5% ^b
Соттарға	4	10,0% ^b
Сенім телефоны қызметіне	13	32,5%
Балалар қиындықтары және балалардың құқықтары саласында қызмет ететін ҰЕҰ-ға	8	20,0% ^c
Өткен жылы (2011-2012) басқа ұйымдарға/мекемелерге ақпарат жеткізілген мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларының санын көрсете алады	32	80,0%

^a 7% мектеп директоры «білмеймін» деп жауап берген

^b 10% мектеп директоры «білмеймін» деп жауап берген

^c 15% мектеп директоры «білмеймін» деп жауап берген

«Біз әрдайым мәселені өз бетімізше шешуге тырысамыз, бірақ қандай да бір көмек қажет болса, ауруханаға, аудандық білім беру бөліміне немесе полицияға жүгінеміз» [5].

«Егер мектепте осындай оқиға орын алса, біз бұл мәселені дереу шешуге тырысамыз. Ақпараттандыру үшін ата-аналарын шақырамыз; содан кейін әлеуметтік педагог пен психологтың көмегіне жүгініп, осы мәселені шешу үшін күшімізді жұмылдырамыз. Ең ақырында, полиция шақыртамыз» [6].

«Біз ата-аналарға хабар беріп, егер мәселені мектеп қабырғасында шеше алмайтын болсақ, сыртқы қызметтерге жүгінеміз. Мектептегі осындай зорлық-оқиғаларын тіркейміз. Егер мұның да көмегі тимесе, кәмелетке толмағандардың ісі жөніндегі инспекторға хабар береміз» [21].

Атап айтқанда, мектеп директорлары балалар арасындағы зорлық туралы жергілікті білім беру басқармасына (72,5%), полицияға (67,5%) және балаларды қорғау бойынша мемлекеттік органдарға баяндайтындықтарын мәлімдеген. Мектептегі зорлық оқиғасы туралы полицияға хабарлаған мектеп директорларының көпшілігі мектепте жұмыс істейтін инспекторды мегзеген. Бір директордың түсіндіруінше:

«Егер мектепте инспектор болса, онда ол мектептің ішкі мәселелерімен айналысатын болады» [19].

Басқа бірнеше мектеп директоры мектептегі зорлық-зомбылық оқиғасы туралы мектептен тыс орналасқан мемлекеттік органдарға ақпарат ұсыну туралы әңгімелеген.

«Ең алдымен, біз психологқа, содан кейін білім беру бөлімі мен аудандық ішкі істер бөліміне хабарлаймыз. Барлығы қолданыстағы қағидаларға сәйкес, бұзушылықтың ауырлығына байланысты болады» [29].

«Біз мәселе туралы дереу білім беру бөліміне баяндап, олармен ынтымақтастықта әрекет етеміз, сосын ішкі істер бөліміне хабарлаймыз» [15].

«Біз аудандық білім беру бөліміне хабар береміз. Егер бізге дәрігердің көмегі қажет болса, ауруханаға барамыз. Және, әрине, полиция инспекторынан көмек сұраймыз» [5].

Екі мектеп директорының түсіндіруінше, «бізге мектептегі зорлық-зомбылық деректері туралы үлгіні және құқықтық білім беру есебін толтырып, осы құжаттарды Білім беру жөніндегі кеңеске ұсыну қажет» [301].

Басқа директор «әлеуметтік педагогтің Білім беру жөніндегі кеңеске ай сайын есеп ұсынатындығын» мәлімдеген [38].

Азын-аулақ мектеп директорлары ғана мектептегі зорлық-зомбылық оқиғалары туралы сенім телефонына (32,5%), прокуратураға (27,5%), балалар мәселесімен айналысатын ҰЕҰ-ға (20,0%) және/немесе соттарға (10,0%) хабарлайтындықтарын көрсеткен.

Ақырында, 5.10-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 80,0%-ы өткен жылы (2011-2012 оқу жылы) шеткі ұйымдарға/мекемелерге ақпарат ұсынылған зорлық-зомбылық оқиғаларының санын атай алатындығын мәлімдеген. Алайда тек үш мектеп директоры (7,5%) өткен жылы шеткі ұйымдарға/мекемелерге мектепте орын алған зорлық-зомбылық оқиғасы туралы хабарлағанын көрсеткен.

Мектепте зорлық-зомбылық көрген жағдайларда сырттан қолдау алу немесе араласу үшін балаларды бағыттау

Сұхбат мектеп директорларының заңнама немесе регламент талаптарына сәйкес мектептегі зорлық оқиғасы кезінде басқа мекемелерден көмек сұрауға міндетті екендіктерін анықтайтындай етіп құрастырылған. 5.11-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 80,0%-ы заңнама немесе регламент талаптарына сәйкес мектептегі зорлық оқиғасы кезінде басқа мекемелерден көмек сұрауға міндетті екендіктерін көрсеткен.

Мектеп директорларына қандай заңнама немесе регламент негізінде шеткі мекемелерге жүгінетіндіктерін көрсетуді сұраған кезде, 72,5%-ы көрсете алатындықтарын белгілеген. Алайда мектеп директорлары қандай заңнаманың немесе регламенттің шеткі ұйымдардың көмегіне жүгінуге міндеттейтіндігін көрсетпеген, сөйтіп 30 әр түрлі нормативтік құжатты атаған.

5.11-кесте. Басқа мекемелермен мектептегі зорлық-зомбылыққа қатысты іс-қимылды үйлестіру саласындағы саясат

	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Заңнама немесе регламентке сәйкес мектептегі зорлық оқиғасы кезінде басқа мекемелермен іс-қимылды үйлестіру талап етіледі	32	80,0%
Мектептегі зорлық-зомбылық оқиғасы кезінде басқа мекемелермен іс-қимылды үйлестіру талап ететін заңнамалық акт/регламентті атай аласыз ба?	29	72,5%

5.12-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 85,0%-ы мектептегі зорлық-зомбылық құрбандарымен жұмыс үшін жеткілікті қызметтер мен білікті мамандар бар деп есептейді. Олардан зорлық-зомбылық оқиғаларын қандай ұйымдармен/мекемелермен үйлестіретіндігін сұраған кезде, 72,5%-ы медициналық мекемелермен, 67,5%-ы балаларды қорғау жөніндегі мемлекеттік органдармен және 60,0%-ы әлеуметтік сала қызметкерлерімен үйлестіретіндіктерін мәлімдеген. Мектеп директорларының 20,0%-ы оқиғаларды соттармен және үкіметтік емес ұйымдармен үйлестіретіндігін хабарлаған.

Кейбір мектеп директорлары (15,0%) балалармен жұмыс жасауда қызметтер мен білікті мамандардың жетіспеушілігін мойындаған, осы сұхбат мектептерде және/немесе жергілікті қоғамдастықтарда жетіспейтін немесе тіпті жоқ қызметтер мен білікті мамандарды анықтаған. Мектеп директорларының аз ғана бөлігі балаларға қолдау көрсету үшін өз мектептеріне әлеуметтік педагог пен білікті мектеп психологтарды қажет екендігін атап өткен. Екі мектеп директорының мәлімдегеніндей:

«Біздің мектепте балалармен жұмыс жөніндегі инспектор және полиция инспекторының болғанын қалар едік. Сөйлеу кемістігі бар балалар болғандықтан, бізге сондай-ақ логопед қажет» [5].

«Бізге білікті психологтар қажет және әлеуметтік педагогтердің санын көбейту керек. 1000 балаға

шаққандағы психологтар мен әлеуметтік педагогтердің саны жеткіліксіз болып табылады. Білікті мамандар саны көбейтілуі тиіс» [39].

Кейбір мектеп директорлары мектептерінде әлеуметтік педагогтер мен психологтардың бар екенін мойындаған, бірақ олардың балалармен көбірек жұмыс істеуін қалайды.

«Әлеуметтік педагог балалармен жұмысқа уақытты көбірек бөлуі тиіс; бұл психологқа да қатысты. Осы мектепте психолог бүкіл сыныппен жұмыс жасайды, бірақ әңгімелесуді көзбе-көз жүргізуі қажет» [40].

Бір директор полиция инспекторының мектепке жиі келіп, балалармен жұмыс жасағанын қалайтынын мәлімдеген.

«Мектеп инспекторының жұмысын жетілдіру қажет, себебі оның жұмыс кестесі еркінде, ол мектепке бағынбайды. Біз мектеп инспекторының алдын алу шараларын ұйымдастырып, балаларға көбірек назар аударғанын қалаймыз» [38].

Ата-аналар шеткі ұйым болмаса да, кейбір мектеп директорларының мәлімдеуінше, «ата-аналарды баланың өміріне көбірек араласу үшін тарту да артықтық етпес еді. Ата-аналардың көбін баласының қайда және немен шұғылданып жүргені толғандырмайды» [6].

5.12-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылық оқиғалары кезіндегі басқа ұйымдармен үйлестіру жұмыстары

	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Мектептегі зорлық-зомбылық құрбаны болған балалармен жұмыс жасау үшін қызметтер мен білікті мамандардың саны жеткілікті	34	85,0%
Төмендегілермен үйлестік:		
Медициналық мекемелермен	29	72,5%
Әлеуметтік қызметкерлермен	24	60,0%
Балаларды қорғау жөніндегі мемлекеттік органдармен	25	62,5%
Полициямен	27	67,5%
Соттармен	8	20,0%
Үкіметтік емес ұйымдармен	8	20,0%

Басқа директордың пікірінше:

«Бізге және балаларға ата-аналардың тарапынан көмек, қолдау қажет. Ата-аналармен байланысқа түсу жиі қиындық туғызады, себебі олардың пікірінше, егер баласын мектепке жіберсе, баланың қамын мектеп ойлауы тиіс. Олар өз беттерінше әрекет еткісі келмейді және ең сорақысы, мұны қажет деп таппайды да. Бұдан басқа мектеп полиция инспекторларының психология саласында білімі болуы керек деп санайды, себебі олар балалармен қарым-қатынас жасай алмайды; оларға айқайлап, тіпті қоқан-лоққы көрсетеді» [5].

5.13-кесте. Қолдау көрсету немесе араласу үшін зорлық-зомбылық оқиғасы болған кезде балаларды сыртқы тиісті ұйымдарға жіберу

	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Сырттан қолдау не араласу үшін балалар мен олардың ата-аналарын басқа ұйымдарға/мекемелерге жіберу	17	42,5%
Мыналарға жіберілді:		
М е д и ц и н а л ы қ қызметкерлерге	30	75,0%
Әлеуметтік қызметкерлерге	24	60,0%
Психологтарға	25	62,5%
Жергілікті білім беру бөліміне	22	55,0%
Балаларды қорғау жөніндегі мемлекеттік органдарға	26	65,0%
Полицияға/құқық қорғау органдарына	21	52,5%
Сот жүйесіне	4	10,0%
Сенім телефоны қызметтеріне	14	35,0%
Балалар мәселесі мен балалар құқықтары бойынша жұмыс істейтін ҰЕҰ-ға	5	12,5%
Өткен жылы (2011-2012 оқу жылы) қолдау көрсету немесе араласу үшін зорлық-зомбылық оқиғасы кезінде сыртқы тиісті ұйымдарға жіберілген балалар мен ата-аналардың санын атай аласыз ба?	5	12,5%

Мектеп директорларына балалар мен олардың ата-аналарын зорлық-зомбылық оқиғасы кезінде басқа ұйымдарға жіберу тәжірибесі туралы сұрақ қойылды. 5.11-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 80,0%-ы заңнамалық немесе нормативтік акт талаптарын сәйкес басқа ұйымдарға жүгінуге міндетті екендіктерін мәлімдегенімен, 5.12-кесте директорлардың тек 42,5%-ының балалар мен ата-аналарды сыртқы қолдау мен араласу үшін басқа ұйымдарға/мекемелерге жіберетіндігін көрсетеді.

Олардан кімдерге жіберетіндігі туралы сұралғанда, мектеп директорларының 75,0%-ы медициналық мекемелерді, 65,0%-ы балаларды қорғау жөніндегі мемлекеттік органдарды, 62,5%-ы психологтарды, 60,0%-ы әлеуметтік қызметкерлерді, 55,0%-ы жергілікті білім беру бөлімін және 52,5%-ы полицияны атаған. Балалар құқығы саласында жұмыс істейтін қызу желілер (35,0%) мен ҰЕҰ-ны (12,5%), сот органдарын (10,0%) санаулы-ақ мектеп директоры көрсеткен.

Мектеп директорларына сондай-ақ өткен жылы (2011-2012 оқу жылы) қолдау көрсету немесе араласу үшін зорлық-зомбылық оқиғасы кезінде шеткі сәйкесінше ұйымдарға жіберілген балалар мен ата-аналардың санын атауды сұраған кезде, директорлардың тек 12,5%-ы осындай мәліметтерді ұсына алған. Осындай директорлардың арасында 12,5%-ы өткен жылы бір істің жіберілгенін, басқа директор екі істің жіберілгенін мәлімдеген.

5.14-кесте. Басқа ұйымдарға/мекемелерге жіберілген балаларды кейіннен бақылау

	Толық іріктеме N = 40	
	N	%
Мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларынан соң қолдау/араласу үшін басқа ұйымдарға/мекемелерге жіберілген балаларға кейіннен бақылау жүргізу	21	52,5%

Мектеп директорларына сондай-ақ мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларынан соң қолдау/араласу үшін басқа ұйымдарға/мекемелерге жіберілген балалардың кейінгі бақылауы жүргізілетіндігі туралы сұрақ қойылды. 5.14-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының тек 52,5%-ы (2-ден 1-і) қолдау/араласу үшін басқа ұйымдарға/мекемелерге жіберілген балалардың

кейінгі бақылауы жүргізетіндігін мәлімдеген, бұл баланың ахуалын қадағалау және зорлық-зомбылықтың жалғасу қаупін тексеру үшін жүргізіледі. Алайда сұхбат кезінде балалардың басқа ұйымдарға/мекемелерге жіберілгеннен кейінгі бақылауды қалай жүргізгендіктерін тек санаулы директор түсіндіре аған.

Көбінесе мектеп директорлары осал отбасыларынан және жоғары қауіпті отбасыларынан шыққан балаларды бақылаған; алайда шындығында мектептегі зорлық-зомбылық құрбаны болған баланы кейіннен бақыламаған. Дегенмен де, кейбір мектеп директорлары мектеп психологтарының баламен жұмыс жасап, олардың кейінгі бақылауын жүргізетіндігін мәлімдеген.

Мектептен ауыстыру немесе шығару

Мектеп директорларына өткен жылы болған баланы басқа мектепке ауыстыру немесе баланың мектепті тастап кетуіне себепші болған зорлық-зомбылық оқиғалары туралы сұрақ қойылды. 5.15-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының көпшілігі (92,5%-ы) баланың басқа мектепке ауысуына не мектепті тастап кетуіне әкелген қандай да бір зорлық-зомбылық оқиғасының болмағанын хабарлаған. Мектеп директорларының тек 7,5%-ы зорлық-зомбылық салдарынан баланың басқа мектепке ауысқанын мойындаған. Бірақ бірде-бір директор өткен жылы зорлық-зомбылық салдарынан баланың мектепті тастап кетуі туралы мәлімдемеген.

5.15-кесте. Баланың басқа мектепке ауысуына не мектепті тастап кетуіне әкелген мектептегі зорлық-зомбылық

	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Өткен жылы мектепте баланың басқа мектепке ауысуына не мектепті тастап кетуіне әкелген зорлық-зомбылық оқиғалары болды ма?		
Жоқ	37	92,5
Иә, бала басқа мектепке ауыстырылды	3	7,5
Иә, бала мектепті тастап кетті	0	0,0

Өткен жылы зорлық-зомбылық салдарынан баланың басқа мектепке ауысуын тек үш директор мойындағанымен, төрт мектеп директоры

баланың олардың мектептерінен басқа мектепке ауысуы туралы нақты мәлімдеген.

«Баланы Комиссия ауыстырды (себебі ол мектеп аумағында басқа баламен төбелесіп, оның жағын сындырған), бірақ өз еркімен емес» [38].

«Бір бала қаладан ауысып келді, себебі қалада оқи алмаған. Басқа балалар оған тыныштық берген соң, ата-анасы оны бізге аударуға шешім қабылдаған» [36].

«Иә, егер баланың оқу үлгірімі төмен болса, біз оны түзету мектептеріне ауыстырамыз және балаға көмек көрсету үшін біз мұны бастауыш мектептен бастап істейміз» [17].

«Инспектордың тізімінде бір оқушы бар, бірақ бұл оқушы кешкі мектепке ауысып кетті» [24].

Сонымен қатар тек үш мектеп директоры өткен жылы зорлық-зомбылық салдарынан баланы басқа мектепке ауыстыру туралы мәлімдегенмен, мектептегі зорлық-зомбылыққа байланысты баланы басқа мектепке ауыстыру туралы 40 мектептің ішінде 15 мектептің 23 мұғалімі мен мамандандырылған қызметкері хабарлаған (4-тарауды қараңыз). Бұған қоса мектептегі зорлық-зомбылық салдарынан бала мектепті тастап кеткен оқиғаның болғандығы туралы ешбір директор хабарламаса да, 40 мектептің 3 мұғалімі осындай оқиғаның орын алғандығы туралы мәлімдеген (4-тарауды қараңыз).

Мектептегі зорлық-зомбылық мәселелері бойынша курстар/оқулар

Сұхбат мектептегі зорлық және балаға қатысты зорлық-зомбылық мәселелері бойынша мектеп директорлары мен олардың қызметкерлері оқи алатын арнайы курстар/оқулар туралы ақпарат жинақтау мақсатында әзірленді. 5.16-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 80,0%-ы қызметкерлерінің бала құқығы мен баланы қорғау жөніндегі оқудан өткендігін мәлімдеген; алайда директорлардың тек 25,0%-ы осы курстардың міндетті болғандығын көрсеткен. Олар сондай-ақ бала құқығы бойынша оқу ұзақтығы сегіз сағаттан аспағанын, балаларды қорғау жөніндегі тренингтердің ұзақтығы бірден төрт сағатқа дейін ауытқығанын мәлімдеген.

5.16-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 75,0%-ы өздерінің және қызметкерлерінің балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселелері бойынша оқудан/арнайы курстан өткендіктерін мәлімдеген және 52,5%-ы гендерлік зорлық-зомбылық мәселесі бойынша оқудан өткен. Мектеп директорларының 25,0%-ы балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселесі бойынша курстардың/оқулардың міндетті болғандығын мәлімдеген кезде, тек 17,5%-ы гендерлік зорлық-зомбылық курстарының міндетті болғандығын көрсеткен. Бұған қоса, балаларға қатысты зорлық-зомбылық курстарының ұзақтығы 1-ден 4 сағатқа дейін ауытқыған және гендерлік зорлық-зомбылық мәселесі бойынша курстар/оқулар 1-ден 2 сағатқа дейінгі шамада болған.

Мектеп директорлары құрдастары тарапынан зорлық-зомбылық пен қорлау саласында оқуға қатысты толығырақ сұратылды. Таңғаларлығы, мектеп директорларының 52,5%-ы өздерінің және қызметкерлерінің мектептегі құрдастары тарапынан зорлық-зомбылық пен қорлау мәселесі бойынша оқудан/курстан өткендіктерін мәлімдеген және директорлардың тек 12,5%-ы осы оқулардың міндетті болғандығын

хабарлаған. Бұған қоса курс ұзақтығы тек 1-2 сағатты құраған.

5.16-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 55,0%-ы өздерінің және қызметкерлерінің балаларға қатысты зорлық-зомбылық саласындағы заңнама мен мемлекеттік саясат мәселесі бойынша оқудан өткендіктерін мәлімдеген; алайда мектеп директорларының 17,5%-ы мұндай оқулардың міндетті болғанын көрсеткен. Бұған қоса, директорлардың 37,5%-ы өздерінің және қызметкерлерінің балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа жауап берудің ұлттық жүйесі саласында оқудан өткендіктерін хабарлаған; алайда тек 15,0%-ы осы оқулардың міндетті болғандығын мәлімдеген. Директорлардың мәлімдеуінше, мұндай сабақтардың ұзақтығы небәрі 1-3 сағатты құраған.

5.16-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының тек 50,0%-ы өздерінің және қызметкерлерінің балаларға қатысты зорлық-зомбылықты анықтау бойынша оқудан өткендіктерін және 17,5%-ы осы оқулардың міндетті болғандығын мәлімдеген. Директорлардың аз бөлігі балаларға қатысты

5.16-кесте. Мектептегі зорлық және балаға қатысты зорлық-зомбылық, баланың құқығы саласындағы арнайы курстар/оқулар

	Оқудан өтті		Міндетті болды	
	n	%	n	%
Бала құқығы /Бала құқығы туралы конвенция	32	80,0%	10	25,0%
Баланы қорғау	32	80,0%	10	25,0%
Балаға қатысты зорлық-зомбылық	30	75,0%	10	25,0%
Гендерлік зорлық-зомбылық	21	52,5%	7	17,5%
Мектептегі зорлық-зомбылық және кемсітушілік	22	55,0%	5	12,5%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық саласындағы заңнама және мемлекеттік бағдарламалар/саясат	22	55,0%	7	17,5%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылықты елеудің ұлттық жүйесі	15	37,5%	6	15,0%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық оқиғаларын анықтау	20	50,0%	7	17,5%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық оқиғаларын зерттеу	13	32,5%	3	7,5%
Зорлық-зомбылықтың құрбаны болған және зорлық-зомбылық куәгерлерінің сауалдамасын жүргізу	10	25,0%	2	5,0%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық оқиғалары туралы ақпарат	20	50,0%	7	17,5%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық оқиғаларын бағыттау	16	40,0%	6	15,0%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық істерін үйлестіру	18	45,0%	5	12,5%
Балаларға қатысты зорлық-зомбылық оқиғаларының мониторингі және кейінгі бақылауы	19	47,5%	5	12,5%

зорлық-зомбылықты зерттеу (32,5%) және зардап шеккен балалар мен зорлық-зомбылық куәгерлерін сұрау (25,0%) бойынша курстарда оқыған. Алайда, мектеп директорларының аз бөлігі осы курстардың міндетті болғандығын көрсеткен (тиісінше 7,5% және 5,0%), курстардың ұзақтығы 1-3 сағат құраған.

Ақырында, 5.16-кесе көрсеткендей, мектеп директорларының 50,0%-ы өздері мен қызметкерлерінің балаларға қатысты зорлық-зомбылық оқиғалары туралы ақпараттандыру бойынша оқудан өткендігін мәлімдесе, 40,0%-ы балаларға қатысты зорлық-зомбылық істерін жөнелту бойынша дайындықтан өткен, 45,0%-ы балаларға қатысты зорлық-зомбылық оқиғаларын үйлестіру жөніндегі оқуларда болған және 47,5%-ы балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайында мониторинг пен кейінгі бақылау даярлығынан өткен. Бірнеше мектеп директоры (12%-дан 17%-ға дейін) осы курстардың міндетті болғандығын көрсеткен, олардың ұзақтығы 1-3 сағат аралығында ауытқыған.

Мектептегі зорлық-зомбылыққа жауап айтару бойынша балаларды қорғау жүйесіндегі өзгерістер туралы хабардарлық

Мектеп директорларына жақында қабылданған өзгерістер туралы және олардың мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларына мектептің араласуын/немесе анықтауын қаншалықты жақсартқандығы туралы сұрақ қойылды. 5.17-кесте көрсеткендей, мектеп директорларының 45,0%-ы балаларды қорғау жүйесіндегі осындай өзгерістер туралы хабардарлығын белгілеген. Мектеп директорларының 12,5%-ы мұндай өзгерістер туралы тіпті білмейтінін мәлімдеген.

Мектеп директорларына мәлім болған өзгерістердің кең тарағандарының бірі бірқатар мектептерде бейнекамералар орнату болған, мұның өзінде бірнеше мектеп директоры өз мектептерінде бейнекамера орнатуға ниет білдірген. Олардың пайымдауынша, бейнекамералар баланың мінез-құлқын бақылауға және үдеріс барысында зорлық-зомбылық жағдайларын анықтап, мектеп мүлкін қорғауға мүмкіндік береді. Бір директордың түсіндіруінше:

5.17-кесте. Мектептегі зорлық-зомбылықпен күрес үшін балаларды қорғау жүйесіндегі өзгерістер туралы хабардарлық

	Толық іріктеме N = 40	
	n	%
Жақында қабылданған өзгерістер туралы және олардың мектептегі зорлық-зомбылық оқиғаларына мектептің араласуын/немесе анықтауын қаншалықты жақсартқандығы туралы хабардарлық	18	45,0%

«Бейнебақылау жүйесі ұлттық бірыңғай тестілеуден екі апта бұрын орнатылды. Бұл - балаларды қорғаудың және келеңсіз жайттардың алдын алудың ең жақсы тәсілі» [15].

Бірнеше мектеп директоры балалардың мінез-құлқына, киім үлгісіне, құқықтары мен міндеттеріне қатысты жазбалар, ережелер орнатқандығын мәлімдеген. Олардың пікірінше, осы мектеп ережелері оқушылар көретіндей және барлық оқушылар осы ережелерді міндетті білетіндей көпшілік орынға ілінген.

«Мектеп ережелері бар. Олар вестибюльде есік жанында ілулі тұр. Оны барлық оқушылар біледі. Ережеде оқушыға қандай әрекетке рұқсат берілмейтіні жазылған. Бұл ереже барлығына бірдей, бірыңғай мектеп формасын көздейді. Себебі мектеп формасы өте маңызды әрі оқушылар бірдей болуы тиіс» [35].

6 ТАРАУ: ҰСЫНЫСТАР

Келесі ұсыныстар Қазақстан Үкіметінің Бала құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясы (БҚК) шеңберіндегі адам құқықтары саласындағы міндеттемелерін басшылыққа алады және «Балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселелері бойынша БҰҰ бүкіләлемдік баяндамасына» негізделеді. БҚК балалардың білім алуға құқылы екенін мойындайды және балаларды «физикалық немесе психологиялық зорлық-зомбылықтың барлық түрлерінен, сексуалдық тұрғыда қанауды қоса есептегендегі қорлаудан немесе пайдаланудан, қамқорлықтың жоқтығынан немесе немқұрайлы қараудан қорғауды талап етеді» (19-бап) және «қатал, адамгершілікке жатпайтын және намысты қорлайтын қарым-қатынас пен зорлық-зомбылық түрлерінен (37-бап) қорғауды талап етеді». Міндеттемелерді сақтау үшін Үкімет «мектептегі тәртіп баланың адамдық құндылығын құрметтеуді көрсететін және осы Конвенцияға сәйкес тәсілдердің көмегімен қолдау тауып отыратындай» барлық қажетті шараларды қолдануы керек (28-бап). Сондай-ақ, барлық мектептердің кемсітушіліктің жоқтығы, өз ойын жеткізу еркіндігі және басқа оқушылар мен қызметкерлер тарапынан қорлық және зорлық-зомбылықтың басқа түрлерінен қорғау арқылы әрбір баланың құқығын құрметтеуге шақыруы өте маңызды. Балалар құқықтары комитеті балаларды зорлау мен кемсітушіліктің осындай түрлерінен қорғай алмаушылық балаларды білім алу құқығынан айыруы мүмкін деп санайды (1).

Осы зерттеуден алынған қорытындылар, мектептердегі қорлау Қазақстандағы күрделі мәселе бол табылатынын көрсетеді.

Сауалнамаға қатысқан 4,207 баланың арасынан 66% -ы (3-тен 2-уі) өткен жылы мектептегі зорлық-зомбылықпен және кемсітушілікпен бетпе-бет келген (яғни, психологиялық зорлық, күш көрсетіп қорлау, бопсалаушылық, жыныстық сипаттағы қорлау және қысым жасау, кибербуллинг және кемсітушілік). Нақтырақ айтқанда, өткен жылы балалардың 63%-ы балалардың арасындағы зорлық пен кемсітушіліктің куәгері болды, 44%-ы балалардың арасындағы зорлық пен кемсітушіліктің құрбандары болды және 24%-ы мектепте басқа балаларға қатысты зорлық және кемсітушілік әрекеттерін жасады. Балалар арасындағы күш көрсетіп қорлау көзқарасынан алғанда, өткен жылы балалардың 53%-ға жуығы (2-ден 1-і) мектепте жәбірлеудің осы түрімен бетпе-бет келді; балалардың 47%-ы физикалық зорлық-зомбылық көрсетудің куәгері болды, 21%-ы физикалық зорлық-зомбылық көрсетудің құрбаны болды және 15%-ы мектепте физикалық зорлық-зомбылық көрсету әрекеттерін жасады (3- тарауды қараңыз).

Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының көп бөлігі олар да балалар арасындағы зорлық пен кемсітушіліктің куәгері болғандарын хабарлады. Іс жүзінде, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер құрамының 74%-ы (4-тен 3-і) өткен жылы өз мектептерінде зорлық пен кемсітушіліктің куәгері болды. Зорлықтың нақты түрлері туралы айтқанда, 62%-ы балалар арасындағы психологиялық зорлық-зомбылықтың куәгерлері болды, 52%-ы физикалық зорлық-зомбылық жасаудың куәгерлері болды, 32%-ы балалар арасындағы кемсітушіліктің куәгерлері болды, 9%-ы балалар арасындағы жыныстық сипаттағы пікір білдіру мен қысымшылық көрсетудің куәгерлері болды, 8%-ға жуығы кибербуллингінің куәгерлері болды және 7%-ы балалардың басқа балалардан күшпен ақша алуының куәгерлері болды.

Осы зерттеудің қорытындылары балалар сондай-ақ мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлері тарапынан зорлық көретінін дәлелдеді. Атап айтқанда, балалардың 24%-ға жуығы (4-тен 1-іне жуығы) мұғалімдер балаларға қатысты зорлық және/немесе кемсітушілік тәсілдерін қолданатынын хабарлады. Нақтырақ айтқанда, өткен жылы балалардың 16%-ы мектеп мұғалімдері оларға

қарсы психологиялық зорлықты қолданғанын хабарлады, 13%-ы мұғалімдер оларға қарсы физикалық зорлық жасағанын хабарлады, және 5%-ы мұғалімдер оларды кемсітушілікке ұшыратқанын хабарлады. (3 - тарауды қараңыз).

Сонымен қатар, өткен жылы мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 22%-ы (5-тен 1-і) психологиялық және физикалық зорлық-зомбылық жасау балалар арасында тәртіпті сақтау үшін қолданылатындығы туралы хабарлады. Атап айтқанда, мектеп қызметкерлерінің 9%-ы психологиялық зорлықты пайдаланған және 15%-ы балалар арасында тәртіпті сақтау үшін физикалық зорлық-зомбылықты пайдаланған, және 4%-ы балаларды кемсітушілікке ұшыратқан. Кейбір мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер (5%) сондай-ақ балаларға тәртіптік әсер ету шаралары ретінде дене еңбегін пайдаланған (мысалы, сынып бөлмелерін, дәретханаларды және ойын алаңын жинау). Соңында, өткен жылы мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 20%-ы балаларды мектеп директорына жазалау үшін жіберетінін хабарлады, және балалардың 5%-ға жуығы мектеп директорлары оларды зорлыққа немесе кемсітушілікке ұшырататынын хабарлады.

Балалармен жүргізілген сұхбат және сауалнама барысында алынған мәліметтер мектептегі балалар арасындағы зорлық-зомбылықтың куәгерлері болған балалардың 32%-дан 33%-ға дейіні болған жайт туралы ешкімге айтпағанын, және зорлық құрбаны болған балалардың 23%-ы оларға көрсетілген зорлық туралы ешкімге айтпағанын көрсетті.

Сұхбат мәліметтері мектептердің көбінде балалардың мектептегі зорлық-зомбылық мәселелеріне байланысты үндемей қалу мәдениетінің қалыптасқанын көрсетті. Балалар мектепте зорлық жасаған адамдар (яғни бұзақылар) олардан ақпаратты жариялағаны үшін өшалады деген қорыққандықтан, үндемей қалады. Мектептегі зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балалардың кейбіреулері егер олар біреуге айтып қойған жағдайда, оларға одан да қатаң және қатыгез зорлық-зомбылық жасайды деп қорқады.. Егер балалар зорлық туралы біреуге айтса, онда көбінесе ата-анасына, бауырлары мен достарына айтады; балалар мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары туралы директорларға, мұғалімдерге немесе мамандандырылған қызметкерлерге өте сирек айтады.

Төменде баяндалған ұсыныстар Қазақстан мектептерінде зорлық-зомбылық және кемсітушілік деңгейінің алдын алу және төмендету бойынша әрекеттердің кешенді ұлттық жоспарын дайындау үшін нұсқау ретінде қызмет ете алады. Осы ұсынымдардың мақсаты мемлекеттік органдарға, білім беру органдарына, мектеп директорларына, мұғалімдерге, оқушыларға және басқа құрылымдарға зорлық-зомбылық көрсетілмейтін мектеп құруға жәрдемдесу болып табылады.

ЗАҢНАМАЛЫҚ ШАРАЛАР

4 және 5-тараулар мектеп мұғалімдері мен мамандандырылған қызметкерлердің тек қана 50%-ы және мектеп директорларының 55%-ы нормативтік актілер/жұмыс тәртібі талаптарына сәйкес мектептегі зорлық-зомбылық көрсету жағдайларын тіркеуге немесе ескеруге міндетті екендерін хабарлайтындарын көрсетеді (мұғалімдер мен мамандардың 19%-ы және мектеп директорларының 7%-ы олар нормативтік актілерге сәйкес осыны орындауға міндеттілігін/міндетті еместігін білмейді). Сонымен қатар, мектеп директорларының 52%-ы олардың мектептерінде мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары туралы ақпаратты ұсынуға қатысты сақталатын нақты директивалар мен хаттамалар бар екендігін хабарлады. Мектеп директорларының өте аз бөлігі қандай ресми саясат немесе жұмыс тәртібі оларды балаларға қатысты зорлық жағдайлары туралы тіркеуге немесе баяндауға міндеттейтінін анықтай алды.

4 -тарау сондай-ақ мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің тек 36% -ы ғана мектептердегі мұғалімдер қолданатын дене жазаладырды реттейтін нормативтік акт/саясат туралы білетіндіктерін және мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 28,4%-ы мектептерде балаларды физикалық зорлық-зомбылық көрсететін мектеп қызметкерлерін тәртіптік жауапкершілікке тартуға қатысты нормативтік актілер/саясат туралы білетіндігін көрсетті. Таңғалдыратын жайт, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 31%-дан 33%-ға дейіні мектептерде балалар арасында тәртіпті сақтауға және/немесе дене жазаларын пайдалануға қатысты қандай да бір нормативтік актілер немесе саясат туралы білмегендерін көрсетті.

Барлық балалардың құқықтары сақталатын және көтермеленетін, зорлық көрсетілмейтін ортаға кіру мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін тәртіпті сақтау және балаларды бақылау үшін балалар арасында зорлық-зомбылық пен қорлықты және мектеп қызметкерлерінің тән жазаларын, қатаң және намысты қорлайтын жазалауды қоса есептегенде мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың барлық түрлеріне тыйым салатын нақты құқықтық негіздер, саясаттар және нормативтік ережелердің қатарын жасау қажет. Сондай-ақ, мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары туралы балалар арасында және балаларға қатысты мектеп қызметкерлерінің тарапынан ақпараттың міндетті ұсынылуы талап етіледі.

1 -ұсыныс: Тән жазасы мен қатаң және намысты қорлайтын жазалардың басқа түрлерін қоса есептегенде, зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің барлық түрлеріне тыйым салатын заңнаманың болуын қамтамасыз ету.

«Балаларға қатысты зорлық көрсету мәселелері бойынша БҰҰ-ның бүкіләлемдік баяндамасы» қылмыстық қол сұғушылық туралы заңдар білім беру мекемелеріндегі физикалық жазалау немесе тән жазасы және басқа қатаң, намысты қорлайтын жазалау түрлеріне тыйым ретінде сирек түсіндіріледі. Іс жүзінде, осы зерттеудің нәтижелері мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа нәтижелі әрекет етуге арналған заңнама жоқ, не болмаса нәтижесіз жүзеге асырылады немесе қолданылатындығын көрсетеді.

Бұл қорытындылар мектептердегі балалардың қорғанысы мен күтімін реттейтін және мектептерде директорлар, мұғалімдер және мамандандырылған қызметкерлердің балаларға қатысты әрекетін және қарауын реттейтін заңнаманың мұқият талдауын жүргізу, сондай-ақ, қатаң және намысты қорлайтын жазалаулардың басқа түрлерімен бірге физикалық және тән жазаларын қоса есептегенде, мектептегі балаларға қатысты зорлықтың барлық түрлері үшін қылмыстық жаза жүргізу қажет екендігін көрсетеді.

Сонымен бірге, мектептердегі балаларға қатысты зорлыққа қарсы әрекет ететін заңнаманың мұқият талдауын жүргізу қажет. Осы зерттеудің қорытындылары негізінде заңнаманың құрылуы

немесе өзгертілуі және/немесе балаларға қатысты зорлықтың барлық түрлері мен тән жазасына тыйым салатын қолданыстағы заңнаманың жүзеге асырылуының анықталуын және мониторингін, сондай-ақ, мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлер үшін олар мектептерде балаларға қатысты зорлық-зомбылықты жасаған немесе зорлыққа назар аудармаған жағдай орнаса (балалар арасында немесе мектеп мұғалімдері мен қызметкерлері тарапынан), мектеп директорлары, мұғалімдері, мамандарды тәртіптік жауапкершілікке тарту және жұмыстан шығару себебін, тарту рәсімдерін анықтайтын мектеп директорлары, мұғалімдер және мамандандырылған қызметкерлерге арналған ресми тәртіп кодексін орнатады. Бұл заңнаманың БҚК (Балалар құқығы туралы конвенция) және адам құқығы бойынша басқа құжаттарға сәйкес келуі маңызды.

Берілген нәтижелер Қазақстан Үкіметіне заңнаманы ғана емес, мектептердегі балаларға зорлық жасау мәселелерін шешетін және мектептерде балаларды қорғау және күту мәселелерін кеңірек қамтитын заңнамамен тиімді және дәйекті қамтамасыз ететін механизмдерді де енгізу қажет екендігін көрсетеді. Құқық реформасының тиімділігін қамтамасыз ету және қойылған мақсаттарға жету үшін мектептерде жұмыс істейтін және балалармен байланысатын барлық мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлер, сондай-ақ, балаларды қорғау жүйесінде жұмыс істейтін барлық адамдар үшін оқыту/курстар жүргізу қажет (мысалы, балалардың қорғанысына жауап беретін лауазымды тұлғалар/мемлекеттік қызметкерлер, әлеуметтік қызметкерлер, полиция, прокуратура органдары мен сот қызметкерлері және судьялар).

Мақсаты - мектеп директорлары, мұғалімдер және мамандандырылған қызметкерлердің балаларға қатысты дене жазалауы және басқа қатаң және намысты қорлайтын жазалау түрлерін қолдануын тоқтату болу керек.

Басты назарды мектептерде зорлық жасамай оқытудың әдістерімен және білім беру стратегияларымен және тәртіптік шаралармен қамтамасыз етуге аудару қажет. Білім беру органдары қолданылатын білім беру және оқыту стратегиялары мен тәртіптік шаралар үрей ұшыру, қорқыту, қорлау немесе күш жұмсауда негізделмеуін қамтамасыз ету керек (2).

Сонымен бірге, Қазақстан Үкіметі мектептердегі зорлық-зомбылық көрсету мәселелерін шешуге қатысты заңнама мен нормативтік ережелерді жүзеге асырудың жүйелі және дәйекті мониторингін қамтамасыз ету жөніндегі тетіктерді дайындау үшін халықаралық ұйымдар және жергілікті үкіметтік емес ұйымдармен (ЖҰҰ) қызметтес болғаны маңызды.

2-ұсыныс: Мектептердегі балаларға қатысты жасалған зорлық-зомбылық жағдайлары туралы міндетті ақпарат беру

Тиімді заңнамада мектептегі зорлық жағдайлары туралы ақпараттың міндетті тіркелуі, есепке алынуы және ұсынылуы қажет. Кез келген ақпаратты міндетті ұсынуға қатысты заңнама мен саясат ұсынылуға міндетті ақпарат, ақпарат ұсынылмағаны үшін жазалау шаралары қолданылатын және мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары туралы өз еркімен баяндаған адамдар үшін азаматтық, қылмыстық және әкімшілік өндіруден қорғау жағдайларын нақты анықтаумен қамтамасыз еткені маңызды.

Қараудың тиімді процедуралары, сонымен қатар шағымдардың қаралуына жауап беретін және мектепте басқа балалар мен қызметкерлер тарапынан жағымсыз әрекеттен бала немесе мектеп мұғалімін/қызметкерін қорғауды қамтамасыз ететін тәуелсіз органдардың (мектептен тыс) құрылуын да қамту керек.

Бұл тәуелсіз органдар аймақтық немесе жергілікті деңгейлерде жұмыс істеуші еді. Сонымен қатар, Адам құқықтары бойынша ұлттық орталық және ҚР БҒМ Балалар құқығын қорғау комитеті шағымдарды қарастыру үдерісіне қатысқаны маңызды.

Сонымен қатар, баяндалған мектептегі зорлық жағдайларының құзыретті органдармен міндетті зерттелуін алдын ала қарастыру қажет.

АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ АРАЛАСУ

Халықаралық зерттеулер мектептегі зорлықты тоқтатуға және олардың санын азайтуға болатынын көрсетеді. Алайда негізгі себеп болып білім беру органдарын, мектеп директорларын, мұғалімдерді, мамандандырылған қызметкерлерді, ата-аналар мен балаларды қамтитын мектептегі зорлықты қысқарту және

алдын алу бағдарламалары бар ұлттық заңнама мен нормативтік актілердің өзара әрекетін қамтамасыз ету болып табылады.

Халықаралық әдебиет мектепте зорлықтың алдын алу және оған қарсы әрекет ету бойынша тиімді (тиімсіз), бағдарламалық және стратегиялық бастамалардың кең көлемін құжаттандырған зерттеулердің үлкен және үдемелі көлемін көрсетеді (3,4,5).

6.1- кестесінде зорлық санын төмендету бойынша мектеп бағдарламаларының бөлігі болып

табылатын бағдарламалық және стратегиялық бастамалар қатары жиі көрсетілген; алайда, мектептерде зорлық-зомбылық көлемін азайтудың кез келген бағдарламасының табысқа жету кілті болып оның жергілікті контекске негізделуі және осы мекемеге сәйкес келуі болып табылады. Басқаша айтқанда, бағдарлама білім беу мекемесінің типін, қалаулы мақсатын және бағдарлама мазмұны мен мақсатты топты назарға алуы керек (мысалы, кәдімгі балалар, девиантты мінез-құлықты балалар және

6.1.-кесте Мектепте зорлық-зомбылықтың көлемін азайту бойынша бағдарламалық және стратегиялық бастамалар.

Қауіпсіздік жүйесі мен саясаты жалпы болып табылады және жабық мектеп аумағы саясатын, күзетшілер немесе полиция қызметкерлерін, бақылау бейнекамераларын, металл детекторларын, кілтпен жабылатын есіктер мен бекітілген киім нысанын пайдалануды бірге қосады (осы әдістердің аз ғана бөлігі бағасына алдыжәне осындай құрылғылар шын мәнінде зорлық-зомбылықтың деңгейін азайтатыны тексерілмеген).

Замандастардан бастау алып отырған бағдарламалар замандастардың медиациясы мен кеңес беру бағдарламаларымен бірге, оқушыларды зорлықтың алдын алу бойынша бағдарламалар мен стратегияларды құруға және /немесе жүзеге асыруға ынталандырады (халықаралық зерттеулердің деректері бойынша, көрсетілген мұндай бағдарламалардың ешқайсысы тиімді болмаған) және оқушыларды мектеп мәселелерін анықтау және оларға байланысты пікірлер негізіндегі бағдарламалар мен стратегияларды дайындау, жүзеге асыру және бағалауға тартатын оқушылардың мәселені шешу амалдары (бұл амал тиімді болып табылады);

Психологиялық-әлеуметтік және психологиялық-білімдік бағдарламалар адамдар арасындағы қарым-қатынаспен жанжалдарды реттеу саласында оқушылардың жеке бастәлімін жетілдіру және икемділігін жақсарту үшін кеңес беру, білім беру, тәлімгерлік және тренингтер ұсынуға назар аударылған зорлықтың алдын алу және қысқарту бойынша ең жиі қолданылатын бағдарламалардың бірі болып табылады (халықаралық зерттеулердің нәтижелері осы бағдарламалар мен стратегиялардың тиімділігіне қатысты пікірлері бойынша бірікпейді).

Нешенді таңдалған және көрсетілген бағдарламалар қауіптің белгілі факторларын және агрессивті немесе зорлық-зомбылық қылық көрсететін балаларға бағытталған, әмбебап бағдарламаларға қарағанда қарқындылау болып табылады, бала өмірінің мектептен тыс секторларының қатысуын талап етеді. Мұндай бағдарламалар қылығы ауызша агрессиядан ауыр зорлық-зомбылыққа дейін өзгеріп тұратын балалардың мәселелерін шешеді.

Қауіпті бағалау және күйзелісті жағдайларда әрекет ету стратегиялары оқушы зорлық қаупін елететкенде қауіптің жүйелік бағалауын жүргізу арқылы эмоциялық қиындықтарды сезетін балаларға қатысты шараларды анықтап, қолдануға және зорлық пен оның салдарымен байланысты күйзеліс жағдайларды басқара білуге арнап жасалған.

Тәртіп саласындағы саясат пен қағидалар қорлау, зорлық-зомбылық көрсету және қысым жасаудың алдын алу үшін мектептерде қолданылатын ең кең тараған стратегиялардың бірі болып табылады. Тиімді мектеп қағидалары мен саясат айқындалды, сондай-ақ, агрессивті қылық немесе зорлық-зомбылық көрсету жағдайлары үшін қағидалар мен жазалау шараларын дәйекті түрде қолдану және қалаулы қылық үшін стимул жасаудан пайда мақұлданды.

Мектеп климатына бейімделген бағдарламалар оқушылар әлеуетінің және пікірлерінің, ересектердің мектепке қатысты сенімдері мен сезімдері, мінез-құлық кодекстері және адамдар арасындағы жанжалдарды шешуге арналып жасалған.

мүмкіндіктері шектелген балалар). Зерттеулер мектептегі зорлық-зомбылықтың алдын алу бағдарламасын бір елден екінші елге немесе бір білім мекемесінен екінші білім мекемесіне жай көшіру тиімді тәжірибеге жатпайтынын дәлелдеді. (6).

3-ұсыныс: Мектептегі зорлық-зомбылықтың алдын алу және қысқарту бойынша үлгілік бағдарламаны дайындау және енгізу

Қазақстан Үкіметіне мектеп ортасына жағымды әсер ететін мектептерде зорлық-зомбылықтың алдын алу және оның көлемін қысқарту бойынша кешенді бағдарламасын дайындау, тексеру және құжаттандыру мақсатымен ЮНИСЕФ-пен ынтымақтасып жұмыс істеу қажет.

Бұл бағдарлама Қазақстан өңірлерінің біріндегі түрлі білім беру мекемелерінде тексерілген сынамалық бағдарлама болуы қажет (мысалы, жалпы білім беру мектептері, девиантты мінез-құлықты балаларға арналған мектептер және мүмкіндігі шектелген балаларға арналған түзету мектептері). Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі мен ұлттық университеттер, мектептер негізгі мүдделі тараптар болып табылады, сондықтан оларға мектептерде зорлық-зомбылықтың алдын алу және азайту бойынша осындай кешенді бағдарламаны дайындауда қызмет еткен жөн.

Мектептерде зорлық-зомбылықтың алдын алу және санын азайту бойынша үлгілік бағдарламалардың дайындалуы мен жүзеге асырылуы осы зерттеу барысындағы мектептегі зорлық көлемін бағалау бойынша алынған нәтижелерге негізделіп, мектептердегі зорлық-зомбылықтың алдын алу және оған қарсы әрекет ету бойынша ауқымды бағдарламалық және стратегиялық бастамалардың тиімділігі (және тиімсіздігі) құжатталған халықаралық әдебиетке сүйеніп жасалғаны маңызды.

4-ұсыныс: Мектептегі зорлық-зомбылық көрсетудің айырмашылықтарына, мектептердегі қыздарға қатысты жыныстық және гендерлік зорлық көрсетуге басым назар аудару

4-тарау кейбір гендерлік айырмашылықтар – қыздар мен ұлдар арасындағы айырмашылықтар – олардың мектепте зорлық-зомбылыққа ұшырауында айырмашылықтар бар екенін көрсетеді. Атап айтқанда, ұлдар қыздарға

қарағанда көбірек физикалық зорлық-зомбылық көрсету, қорқытып алушылық және жыныстық сипаттағы сөздер айту мен қысым көрсетудің куәгерлері болды; ал қыздар болса көбінесе кемсітушіліктің куәгерлері болды. Виктимизация тұрғысынан алғанда, қыздар ұлдарға қарағанда мектептегі психологиялық зорлық-зомбылық көрсету мен кемсітушіліктің құрбандары болады; ал ұлдар көбінесе физикалық зорлық-зомбылық көрсетудің құрбандары болады. Сұхбаттан алынған деректер сондай-ақ, қыздар көбінесе мектептерде ұлдар тарапынан жағымсыз жыныстық сипаттағы кемсітулер мен қысым көрсетудің объектілері болатынын көрсетті. Қорытындылай келе, мектепте зорлық-зомбылық көрсету көзқарасы тұрғысынан алғанда, ұлдар қыздарға қарағанда психологиялық зорлық, физикалық зорлық көрсету, жыныстық қысымшылық көрсету, кибербуллинг және кемсітушілік актілерін көбірек жасады.

Қазақстан Үкіметінің мектепте зорлық көрсетудің гендерлік айырмашылығын және оның қыздар мен ұлдарға мектептерде куәгер, құрбан және зорлық жасайтын адамдар ретінде әсерін түсінуі маңызды. Сонымен қатар, олардың мектепте қыздар ұшырайтын зорлық-зомбылық көрсетудің ерекше түрлерін, әсіресе жыныстық сипаттағы сөздер айту мен қысымшылық жасау, гендерлік зорлық көрсету және кемсітушілік, олардың қыздардың білім алу мүмкіндігіне және мектепте өзін қауіпсіз сезінуіне теріс әсерін түсінгені маңызды. Мектептерде қыздарға қатысты жынысына қарай кемсітушілік, жыныстық сипаттағы қысымшылық жасау және гендерлік зорлық көрсетуді тоқтату үшін мектептерде бастамалар дайындалу керек.

5-ұсыныс: Әлсіз балаларға назар аудару және мектептегі зорлық-зомбылықпен байланысты оларға төніп тұрған қауіпті түсіну

4-тарауда кедей отбасынан шыққан балалар, отбасылық/тұрмыстық зорлық-зомбылық көрсету қиыншылықтары бар отбасылардан шыққан балалар, қатаң және немқұрайлы қаралған балалар, ата-ана қамқорлығысыз қалған балалар және мүмкіндіктері шектелген, даму мен білім алу бойынша артта қалған балалармен бірге әлсіз балаларға да басқа оқушылар мен мектеп мұғалімдерін қоса есептегенде, мектептегі зорлық-зомбылықтың құрбаны

болуға зор қауіп төніп тұрғанын көрсетті. Кейбір жағдайларда әлсіз балалардың да мектепте зорлық-зомбылық жасауының қаупі зор. Мектепте зорлық-зомбылыққа ұшыраған әлсіз балалардың сондай-ақ, өзіне зиян келтіру қаупі үлкен әрі суицидтік әрекетке бейімділік әсерінде болуы мүмкін.

Алынған нәтижелерді есепке ала отырып, Қазақстан Республикасының Үкіметі және білім беру органдары әлсіз балалардың ерекше қажеттіліктерінің шешімімен қамтамасыз ету және әлсіз балаларға қатысты кемсітушілікті тоқтату үшін арнайы стратегияларды жүзеге асырғаны маңызды. Мектеп директорлары, мұғалімдер және мамандар әлсіз балалар мәселелерін және олардың мектептегі зорлық-зомбылықтың құрбандары немесе себепкерлері болу қаупінің зор екенін түсіну керек.

6-ұсыныс: Мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлердің курстары/білім алуы және жауапкершілігі

4-тарау мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 21%-дан 22%-ға дейінгі ғана балаларға қатысты зорлық және/немесе мектептегі зорлық мәселелері бойынша білім алғандықтарын хабарлады және 14%-ы ғана гендерлік зорлық көрсету мәселелері бойынша білім алғандығын көрсетті. Одан басқа, мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің 30%-ы ғана мектептегі зорлық көрсету және балаларға қатысты зорлық көрсету саласында заңнама және саясат мәселелері бойынша, 16%-ы балаларға қатысты көрсетілген зорлықты анықтау және зорлықтың құрбан-балалары мен куәгерлерден жауап алу саласында, және 23%-ы мектептегі зорлық жағдайдары туралы ақпарат беру бойынша білім алды. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлердің өте аз бөлігі мектептегі зорлық жағдайын басқару және үйлестіру (15%), мониторинг жүргізу және мектептегі зорлық жағдайларына кезекті бақылау жасау (14%) немесе балаларға қатысты мектептегі зорлыққа қарсы әрекет етудің ұлттық жүйесі саласында білім алды.

Осызерттеуде құжатталған мектептердегі зорлық-зомбылық көрсетудің сипаты мен ауқымын ескере отырып (балалар арасындағы зорлық пен мектеп директорларының, мұғалімдердің және мамандандырылған қызметкерлердің

балаларға қатысты зорлықты пайдалануын қоса есептегенде) Қазақстан Үкіметі мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлер сәйкес біліктілікке ие болып, балалар және жастармен жұмыс істеуге сәйкес келуін қамтамасыз еткені маңызды. Мектеп директорлары мен қызметкерлерді мұқият таңдап, сотты болушылығын тексеріп, сәйкес курстар/білім беру және қажетті бақылау ұйымдастыру қажет; олар толығымен білікті болуы керек және кәсіби мәртебелеріне сәйкес жалақы алулары қажет.

Мектептерде жұмыс істейтін барлық мектеп директорлары, мұғалімдер және мамандандырылған қызметкерлер мынадай салаларда жақсы дайындалған болуы керек:

- Балалар құқығы, балаларды қорғау және күту, балаларға қатысты зорлық-зомбылық көрсетуге қатысты заңнама мен нормативтік актілер;
- Мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлер әдеби кодексі;
- Мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлерден тәртіптік өндіріп алу және жұмыстан шығару бойынша нормативтік актілер;
- Мектептерде болған зорлық-зомбылық жағдайларын тіркеу, есепке қою және ақпарат ұсыну;
- Балаларға қатысты зорлық көрсету түрлері және оның балалар мен мектеп ахуалына әсері;
- Ерекше мұқтаждықтары бар балалар және халықтың әлсіз топтары;
- Балалар арасында қашып кету және өзіне зиян келтіру;
- Сабақ берудің, оқытудың, тәртіпті сақтаудың және қарым-қатынастың зорлықсыз тәсілдері;
- Мектептерде зорлықтың алдын алу;
- Бұзушылықтар туралы басшылыққа ақпарат беру.

Алайда курстар/оқытулар жеткіліксіз болып табылады; Мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлер жүйелі бақылауда болғаны және класты басқару стратегияларының зорлық көрсетпей, балалар

намысын қадірлейтін стратегияларды қолдануды қолдаумен қамтамасыз етілгендері маңызды. Мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлер сондай-ақ, тәртіптік өндіріп алу және/немесе орынсыз қылығы мен балалармен өзара әрекеті үшін жұмыстан шығаруды қоса есептегенде өз әрекеттері үшін жауапты болулары қажет.

7-ұсыныс: Мектептердегі зорлық-зомбылыққа мониторингті жүзеге асыру

Мектептегі зорлық-зомбылықтың жиілігі мен ауырлығы өскен сайын баланың дене және психикалық денсаулығына, әлеуметтік және психологиялық амандығына, дамуы мен үлгеріміне зақым мен зиян келтіру қаупі ұлғаяды. Осылай мектептерде зорлық және қорлық көрсету жағдайларын мүмкіндігінше жылдам анықтай отырып, зорлықты тоқтату үшін сәйкес араласуды қамтамасыз ету өте маңызды. Сонымен бірге, балалар арасында қашып кету және өзіне қол жұмсау/өзіне қол жұмсауға бейімділік жағдайларының мониторингін жасау және зерттеуді жүзеге асыру да маңызды, өйткені осы зерттеу көрсеткендей, үйлерінен қашатын және өзіне қол жұмсайтын балалар отбасындағы қиындықтар мен мектепте зорлық-зомбылыққа ұшырайтыны туралы айтарлықтай жиі хабарлайтын (3- тарауды қараңыз). Сонымен, үйінен қашып кету, өзіне зиян келтіру және қол жұмсау балалар өмірлерінде, отбасында және үйінде, сондай-ақ білім беру мекемелерінде де қиындықтар бар екендігі туралы алдын ала ескерту болып табылады.

8-ұсыныс: Шағымдарды берудің және қарастырудың, сондай-ақ, тергеу жүргізудің тиімді тетіктерімен қамтамасыз ету

3 және 4-тараулар балалардың және мектеп қызметкерлерінің көп бөлігі мектептердегі зорлық көрсету мәселелері туралы ресми түрде баяндауға ниет білдірмегенін көрсетеді; нәтижесінде, мектептегі зорлық-зомбылық жағдайларының аз ғана бөлігі мектеп директорларына хабарланып, тіркелген немесе мәлімделген (5- тарауды қараңыз). Мектеп директорлары, мұғалімдер және мамандандырылған қызметкерлер мектептегі зорлық-зомбылық жағдайлары туралы білгенде, көбінесе оған қарсы шаралар жасамаған. Мектептердің көбінде директорлар

мен қызметкерлер мезеттік шешімдер қабылдап немесе ауызша сөгіс қана айтып, мәселемен үстіртін айналысқан. Кейбір мектеп директорлары мектепте зорлық-зомбылық көрсеткен балаларды түсінуге тырысып, оларды өзгертудің орнына басқа мектепке көшіруді немесе мектептен шығарып тастауды дұрыс көрген, бұл мәселенің басқа мектепке немесе одан да үлкенірек қоғамдастыққа көшірілуіне алып келеді.

«Балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселелері бойынша БҰҰ бүкіләлемдік баяндамасында» жазылған ұсыныстарға сәйкес мектептердегі балалар өш алу қаупі мен сазаын тарту қорқынышысыз мектептердегі зорлық-зомбылық туралы хабарлау үшін қарапайым, қолжетімді және қауіпсіз мүмкіндіктерге ие болуы керек.

Балалармен олардың ата-аналарын мектептердегі зорлық-зомбылық туралы жасырын түрде хабарлауға ынталандыру қажет. Сонымен қатар, ата-аналарға олардың балаларына көрсетілген зорлық туралы ақпарат берген маңызды.

Мектеп директорлары мен қызметкерлері мектептегі зорлық туралы ақпаратты анықтағанда немесе алғанда олардың заң бойынша осындай жағдайлар туралы билік басына хабарлауға міндетті болғандары маңызды немесе олар мұны заңдық міндеттемеден тәуелсіз өздері жасаулары керек. Тиімділікті қамтамасыз ету үшін, ақпараттың берілуі әрекетті тергеумен сәйкес келуі керек. Мектептегі зорлық туралы барлық шағымдар «хабарлаушылардың» жәбірленуінен және өш алу құрбаны болуынан қорғанысты қамтамасыз ету үшін мұқият және қолма-қол тергелуі өте маңызды.

Мектепте зорлық көрсететін адамдарға қарсы тиімді жазалау шараларын алдын ала жасау маңызды. Мектеп директорлары мен қызметкерлері балаларға қатысты зорлық-зомбылық көрсеткен жағдайда Үкімет мектептердегі балаларға қатысты зорлық көрсеткені үшін жауапты адамдарға қатысты сәйкес қылмыстық, азаматтық, әкімшілік және кәсіби рәсімдер мен жазалау шараларының жиынтығын қабылдауға және қолдануға міндетті. Зорлық көрсететін балалар мен ересектер жазадан қашып кетемін деген тұжырымдары жоққа шығарылғанға дейін мектептегі зорлық-зомбылық көрсету ешқашан толығымен жойылмайды.

9-ұсыныс: мектептегі зорлық-зомбылықтан жапа шеккен балаларды әрекет ету және қолдау тетіктерімен қамтамасыз ету

Мектеп балалардың білім алып, басқа балалармен қарым-қатынас жасап, уақытының көп бөлігін өткізетін негізгі ортаның бірі болып табылады. Сонымен қатар, көп балалар үшін мектеп балаларды қорғау жүйесін қолдауды қажет ететін балаларды анықтайтын жер болып табылады. Мектеп директорлары, мұғалімдері және мамандандырылған қызметкерлер әлсіз балалар мен балалар қорғаныс жүйесінің араласуын қажет ететін балаларды анықтауда маңызды рөл атқарулары мүмкін және міндетті, және олар бала, мектеп және балаларды қорғау жүйесінде байланыстырушы қызметін атқарулары қажет.

Зорлықтан жапа шеккен балалар тиісті қамқорлық пен қолдау алулары керек. Зорлыққа ұшыраған балалар сәйкес медициналық және психологиялық көмек алулары керек. Сәйкес іс-шараларға білім беру және әлеуметтік-психологиялық қолдау немесе психикалық терапия қосылуы мүмкін. Қалпына келтіру процесінің маңызды бөлігі ретінде балалардың басқа балаларға және ересектерге деген сенімін қалпына келтіруге ерекше назар аударған жөн.

10 -ұсыныс: Мектеп қызметкерлері, балалар және ата-аналар үшін зорлық-зомбылықтың алдын алу және онымен күресу бойынша ақпараттық-насихаттық науқандарды дайындау

Қазақстан Республикасының Үкіметі тиісті халықаралық және үкіметтік емес ұйымдармен ынтымақтаса отырып, мектеп директорларына, қызметкерлері, балалар және ата-аналарға арнап зорлық-зомбылықтың алдын алу және онымен күресуді жақсарту бойынша ақпараттық-насихаттық науқандар дайындауы және жүргізуі қажет. Мұндай науқандар қатарластарының мектепте зорлық-зомбылық және қорлық көрсетуінің жағымсыз салдарлары мен шығындары туралы ақпарат беріп отыруға міндетті. Қорлық және зорлық-зомбылық көрсетуге қарсы күрес жөніндегі науқандарды әзірлеу әсіресе мектеп директорларын, қызметкерлерін және балаларды қатарластарының қорлық көрсету әрекеттерін анықтауға, қатарлас балалардан көрген қорлықтары туралы хабарлауға және қорлық көрсетудің қатарлас балалар мен мектеп ахуалына тигізетін жағымсыз салдарын түсінуге

ынталандыратын көтермелейтін науқандар үшін маңызды болып табылады.

Мектептерде мынадай жағдайларға көмектесетін оқу бағдарламаларын, кітаптар және білім беру әдістемелерін дайындау қажет:

- Бала құқығы, балаларға қатысты зорлық көрсету, балаларға қатысты зорлық-зомбылық көрсетудің жағымсыз салдарлары мен шығыны және балалар арасында тәртіпті түзеу мен сақтаудың баламалы тәсілдері салаларында білім беру.
  - Балаларды зорлық-зомбылықсыз қарым-қатынас жасауға және оларға зорлық-зомбылықсыз тәртіптік әсер етуге үйретуге, зорлық-зомбылықсыз қарым-қатынасты терең түсінуін қамтамасыз етуге, сондай-ақ мектептерде зорлық-зомбылық жоқ қауіпсіз жағдай туғызу мақсатында жанжалдарды реттеуге арналған рөлдік ойын элементтері бар интерактивті оқуға үйрету.
  - Мектептегі зорлық-зомбылық жағдайларын тіркеу, есепке қою және ақпараттандыру салаларында білім беру; сондай-ақ, мектептердегі зорлық-зомбылық туралы хабарлайтын Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық пен балаларды қорғау жөніндегі ұйымдарын қоса есептегенде, мониторинг жүргізу және ақпарат ұсынумен айналысатын мекемелерге балалардың қол жеткізу жолдарын үйретуге арналған оқуларға
  - Балаларды зорлық-зомбылық, қорлау және қауіпті әрекеттер жасауға мәжбүрлейтін қоғам мен қатарластарының тарапынан жасалатын қысымға қарсы тұру үшін қажетті дағдыларды дамытуға үйретуге шақыратын іс-шараларды жүргізу арқылы қауіпті мінез-қылыққа салауатты баламаларды ынталандыруға сүйеніп балаларды әлеуметтік және өмірлік әдеттерге үйрету; ішімдік пен есірткіні асыра пайдаланудың жылдам әсер ететін туралы білімдерін кеңейту; өзін-өзі қадірлеу және өзіне деген сенімін арттыруда балаларға көмек көрсету; балаларға қауіп-қорқынышты тез жеңіп шығуға көмектесу; салауатты өмір салтын жүргізу үшін әдет-қылықтарын жақсарту.
- Қоғамдық денсаулық сақтау саласындағы тәжірибе ақпараттық-насихаттық науқандардың өз бетінше жүргізілгенде болмашы ғана ықпал ететіндігін көрсетті; олар мақсатты ақпараттық-насихаттық қызметпен және саясаттағы өзгерістермен бірге жүргізілуі керек.

ДЕРЕКТЕР ЖИНАҒЫ

Осы зерттеу Қазақстан мектептеріндегі зорлық-зомбылықтың сипаты мен ауқымы туралы нақты мәліметтер жинау бойынша алғашқы жүйелі еңбектің бірі болып табылады. Зерттеулердің нәтижелерін саясат пен бағдарламалар дайындау мақсаттары үшін қолдануға болады және қолданған жөн. Қорытындылап айтқанда, саясат пен бағдарламалар нақты мәліметтерге негізделгенде әрқашан жақсара түседі.

11-ұсыныс: Мектептердегі зорлық-зомбылықтың барлық түрлері туралы мәліметтер жинау

Мектептердегі зорлық-зомбылықтың барлық түрлеріне қатысты мәліметтер жинау бойынша күш салуға көңіл бөлу маңызды. Мәліметтердің мектеп түрлері мен аймақтар, сондай-ақ, баланың жынысы, жасы және оқитын сыныбы бойынша бөлінгені өте тиімді болушы еді.

АҚПАРАТТЫҚ-НАСИХАТТЫҚ ҚЫЗМЕТ

12-ұсыныс: Мектептегі зорлық-зомбылық тақырыбына арналған қоғамдық үнқатысуды ынталандыру

Мектептегі зорлық-зомбылықты қоса есептегенде, балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа қарсы кез келген стратегиялық іс-қимылдың іргетасы осы тақырып бойынша үнсіздікті бұзу болып табылады. Мектептегі зорлық-зомбылық туралы үнқатысу тиісті түрде талқыланатын және тиімді шешімдер қабылданатын саяси және қоғамдық кеңістіктерден орын алуы қажет. Үкіметтегі негізгі лауазымды тұлғалардың және басқа мүдделі тараптардың қатысуымен жасалатын қоғамдық үнқатысусыз мектептерде зорлық-зомбылық көрсетуді тоқтату және қысқарту қиынға түседі.

Пайдаланылған дереккөздер жиынтығы

1. Пинейро, Паоло Серхио (2006 жыл). Балаларға қатысты зорлық туралы бүкіләлемдік баяндама (113 б.). Женева, Швейцария: Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар қоры.
2. Пинейро, 2006 ж.
3. Грин М.Б. (2005 жыл). Мектептерде зорлық және агрессия ауқымын қысқарту. Зақымдар, зорлық-зомбылық және жәбір етушілік, 6 том, № 3, 236-253 б.
4. Джимерсон С.Р. және басқалар (2012 жыл). Мектептегі зорлық-зомбылық және қауіпсіздік бойынша анықтама: халықаралық зерттеулер мен тәжірибе. Рутледж: Нью-Йорк қаласы, Нью-Йорк штаты.
5. Джимерсон С.Р. және басқалар (2010 жыл). Мектептегі қорлық мәселелері бойынша анықтама: халықаралық келешек. Рутледж: Нью-Йорк қаласы, Нью-Йорк штаты.
6. Хорн А.М. және басқалар (2010 жыл). Бұзақылар: Мұғалімдер мен оқушылар мінез-қылығын өзгерту арқылы бұзақылық көлемін азайту. Джимерсон, Свеарер және Эспеладж Мектептердегі қорлық мәселелері бойынша анықтама: халықаралық келешек (507-516 б.). Нью-Йорк: Рутледж.

ҚОСЫМША

Қосымшаның 1 – кестесі. Ата-аналарға бауыр басу деңгейін бағалау

Ата-ананың бауыр басуы	Ешқашан		Кейде		Өте жиі	
	n	%	n	%	n	%
Менің басыма қиыншылық түскен кезде ата-анамның тарапынан эмоциялық қолдауға сенім арта аламын	91	2,2%	957	2,7%	3 156	75,0%
Ата-анам менің мақсаттарым мен қызығушылықтарымды қолдап отырады	76	1,8%	1 209	28,7%	2 920	69,4%
Ата-анам менің қиындықтарым мен қауіп-қорқыныштарымды түсінеді	137	3,3%	1 153	27,4%	2 911	69,2%
Ата-анам мен не сезінетінімді немесе ойлайтынымды мүлде білмейді	1 923	45,7%	1 663	39,5%	615	14,6%
Ата-анамның маған көмектесу үшін мүлде қолдары бос болмайды	2 053	48,8%	1 811	43,0%	340	8,1%
Ата-анам менің не айтып жатқанымға назар аудармайды	2 842	67,6%	948	22,5%	415	9,9%
Ата-анамның менен көңілдері қалған	2 947	70,0%	1 041	24,7%	213	5,1%

Қосымшаның 2 –кестесі. Ашу-ыза мен табиғи агрессияны бағалау

	Маған ұқсамайды		Маған аздап ұқсайды		Маған өте ұқсайды	
	n	%	n	%	n	%
Ашу-ыза						
Менің ашулы болатыным соншалық, кейде заттарды сындыратынмын	3 485	82,8%	578	13,7%	144	3,4%
Кей уақытта мен өзімді жарылайын деп тұрған бомба сияқты сезінемін	3 026	71,9%	970	23,1%	211	5,0%
Мен сабырлы адаммын	703	16,7%	1 543	36,7%	1 961	46,6%
Маған өз-өзімді ұстау қиын	3 170	75,4%	843	20,0%	194	4,6%
Мен қалағанымды ала алмағанда ашуланамын	2 923	69,5%	1 051	25,0%	233	5,5%
Табиғи агрессия						
Егер мені азғырса, мен біреуді соққыға жыға аламын	2 563	60,9%	1 329	31,6%	315	7,5%
Кей уақытта мен біреуге ұрып жібергім келетін ниетімді бақылай алмай қаламын	3 302	78,5%	760	18,1%	145	3,4%
Егер біреу мені ұрса, мен де оған есесін қайтарамын	1 356	32,2%	1 726	41,0%	1 125	26,7%
Мен өзім білетін адамдарды қорқыттым	4 021	95,6%	155	3,7%	31	7%
Мен көп адаммен салыстырғанда жиірек төбелесемін	3 883	92,3%	262	6,2%	62	1,5%

Қосымшаның 3- кестесі. Ашу-ызаның табиғи агрессияға әсері

	Табиғи агрессияның төмен деңгейі		Табиғи агрессияның жоғары деңгейі	
	n	%	n	%
Ашу-ыза				
Төмен деңгей	2,372	79,5%	610	20,5%
Жоғары деңгей	582	47,5%	643	52,5%

Қосымшаның 4- кестесі. Мектепте балалар арасындағы зорлық-зомбылықтың және кемсітушілік жағдайларының куәгері

Сен өткен жылы мектебіңізде мына жағдайларға қаншалықты куәгер болдың?	Ешқашан		Кейде		Өте жиі	
	n	%	n	%	n	%
Психологиялық зорлық-зомбылық						
Баланы басқа баланы балағаттағанына немесе келемеждеуге ұшырағанына	2,331	55,4%	1 552	36,9%	324	7,7%
Баланың басқа баланың заттарын сындырдырғанына немесе алып қойғанына	3,566	84,8%	550	13,1%	91	2,2%
Баланың басқа баланы қорқытқанына	3,282	78,0%	820	19,5%	104	2,5%
Физикалық зорлық-зомбылық						
Баланың басқа баланы итергеніне, қағып жібергеніне, тепкеніне, аяғынан шалғанына	2532	60,2%	1 419	33,7%	254	6,0%
Баланың басқа баланы ұрғанына	3 028	72,0%	1043	24,8%	133	3,2%
Баланың басқа баланы ұрып-соққанына	3 658	87,0%	493	11,7%	53	1,3%
Бала зат немесе қару пайдаланып басқа баланы қорқытқанына немесе шабуыл жасағанына	4 048	96,2%	141	3,45	18	4%
Экономикалық зорлық-зомбылық						
Баланың басқа баладан ақшаны қорқытып алғанына/алып қойғанына	3 848	91,5%	331	7,9%	27	6%
Жыныстық сипатта тіл тигізгеніне және қысым жасағанына						
Баланың басқа баланың интимді дене бөліктеріне/жыныстық органдарына тиіскеніне/ұстағанына	3 895	92,6%	275	6,5%	37	9%
Кемсітушілік						
Бала басқа баланың ұлтына немесе терісінің түсіне нашар қарағанына/келемеж қылғанына	3 427	81,5%	679	16,1%	101	2,4%
Баланың басқа балаға киімі немесе тұратын жері үшін нашар қарағанына/келемеж қылғанына	3 470	82,5%	653	15,5%	84	2,0%
Баланың басқа баланың дініне (дін тұтуына) нашар қарағанына/келемеж қылғанына	3 983	94,7%	193	4,6%	28	7%
Баланың басқа баланың шектеулі мүмкіндіктеріне (дене немесе ақыл-ой) нашар қарағанына/келемеж қылғанына	3 314	78,8%	792	18,8%	98	2,3%

Қосымшаның 5 –кестесі. Мектепте басқа балалар тарапынан жасалған зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің құрбаны

Өткен жылы бала мектепте неше рет:	Ешқашан		Кейде		Өте жиі	
	n	%	n	%	n	%
Психологиялық зорлық-зомбылық:						
Саған күлді, тіл тигізді және ренжітті?	3 145	74,8%	942	22,4%	115	2,7%
Сені қорқытты?	3 942	93,7%	232	5,5%	31	7%
Сенің заттарыңды сындырды немесе алып қойды?	3 960	94,1%	218	5,2%	27	6%
Басқа оқушыларды саған қарсы қою үшін сен туралы өтірік айтты?	3 101	73,7%	976	23,2%	128	3,0%
Физикалық зорлық-зомбылық						
Итерді, аяғынан шалды, итермеледі және тепті?	3 639	86,5%	510	12,1%	57	1,4%
Сені соққылады, ұрды?	3 823	90,9%	348	8,3%	33	8%
Денеңді ауыртты?	3 793	90,2%	382	9,1%	26	6%
Зат немесе қару қолданып сені қорқытты немесе шабуыл жасады?	4 147	98,6%	52	1,2%	7	2%
Экономикалық зорлық-зомбылық						
сенен Сені қорқытып ақшанды алды/алып қойды?	4 124	98,0%	64	1,5%	17	4%
Жыныстық сипаттағы сөздерді айтып және қысымшылық жасады?						
Сенің денеңе байланысты жыныстық пікір айтып/келемеждеді?	3 998	95,0%	180	4,3%	25	6%
Ыңғайсыз жағдайда қалуға мәжбүрлей отырып, дене мүшелеріне тиісті, шымшыды немесе ұстады?	3 973	94,4%	205	4,9%	24	6%
Кибербуллинг						
Сені қорқыту немесе ұятқа қалдыру үшін СМС немесе сурет жіберуге Ғаламторды немесе ұялы телефонды пайдаланды ?	4 107	97,6%	82	1,9%	17	4%
Кемсітушілік						
Сен қыз болғандықтан саған ренжітетін сөздер айтты?	3 758	89,4%	277	6,6%	30	7%
Сенің ұлтың немесе теріңнің түсі үшін нашар қарады/ренжітетін сөздер айтты?	3 975	94,5%	209	5,0%	21	5%
Сенің киімің немесе тұратын жерің үшін нашар қарады/ренжітетін сөздер айтты?	4 047	96,2%	137	3,3%	21	5%
Сенің дінің үшін нашар қарады/ренжітетін сөздер айтты?	4 129	98,1%	66	1,6%	10	2%
Сенің шектелген дене немесе ақыл-ой мүмкіндіктерің үшін жаман көзбен қарады/ренжітетін сөздер айтты?	3 956	94,0%	224	5,3%	24	6%

Қосымшаның 6-кестесі. Мектепте басқа балаларға зорлық-зомбылық жасады және оларды кемсітті көрсетті

Өткен жылы қаншалықты:	Ешқашан		Кейде		Өте жиі	
	n	%	n	%	n	%
Психологиялық зорлық-зомбылық						
Мектепте басқа баланы ызаландырып немесе келемеждедің?	3 785	90,0%	407	9,7%	15	4%
Мектепте басқа балаға бір жеріңді ауыртамын деп қорқыттың?	4 013	95,4%	175	4,2%	19	5%
Мектепте басқа баланың затын сындырдың немесе алып қойдың?	4 160	98,9%	41	1,0%	6	1%
Мектепте басқа бала туралы лақап сөз тараттың?	4 075	96,9%	117	2,8%	15	4%
Физикалық зорлық-зомбылық						
Мектепте басқа баланы итердің, аяғынан шалдың, итермеледің және тептің?	3 945	93,8%	248	5,9%	14	3%
Мектепте басқа баланы соққылады, ұрды	3 664	87,1%	504	12,0%	39	9%
Мектепте басқа баланы ұрып-соқтың?	4 114	97,8%	79	1,9%	14	3%
Зат немесе қару қолданып мектепте басқа баланы қорқыттың немесе шабуыл жасадың?	4 181	99,4%	21	5%	5	1%
Экономикалық зорлық-зомбылық						
Мектепте басқа баланың ақшасын күшпен алдың/алып қойдың?	4 182	99,4%	19	5%	6	1%
Жыныстық сипатта пікірлер айттың және қысым жасадың?						
Мектепте басқа балаға жыныстық сипатта пікірлер айттың/келемеждедің?	4 112	97,7%	82	1,9%	13	3%
Мектепте басқа баланың жыныстық органдарына/интимді дене мүшелеріне тиісіп/ұстап, ызаландырдың?	4 150	98,6%	44	1,0%	13	3%
Кибербуллинг						
Басқа баланы қорқыту немесе ұятқа қалдыру үшін СМС немесе сурет жіберуге Ғаламтор немесе ұялы телефонды пайдаландың?	4 165	99,0%	38	9%	4	1%
Кемсітушілік						
Мектепте басқа баланы этникалық тиістілігі немесе терісінің түсі үшін келемеждедің?	4 137	98,3%	63	1,5%	7	0,2%
Мектепте басқа баланы киімі немесе тұратын орны үшін келемеждедің?	4 135	98,3%	64	1,5%	8	0,2%
Мектепте басқа баланы дін тұтынғаны (дін тұту) үшін келемеждедің?	4 163	99,0%	33	0,8%	11	0,3%
Мектепте басқа баланы шектелген дене және ақыл-ой мүмкіндіктері үшін келемеждедің?	4 112	97,7%	90	2,1%	5	0,1%

Қосымшаның 7 -кестесі. Демографиялық деректер бойынша бөлгендегі қару алып жүру жағдайлары және мектепте зорлық-зомбылыққа ұшырауға бейімділік

	Мектепте қару алып жүру		Мектептен тыс жерлерде қару алып жүру	
Мектепте зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәгері болдың ба?				
Жоқ	22	1,5%	21	1,4%
Иә	83	3,1%	104	3,9%
Мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің құрбаны болдың ба?				
Жоқ	38	1,8%	43	2,0%
Иә	59	3,1%	71	3,8%
Мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік жасадың ба?				
Жоқ	46	1,4%	48	1,5%
Иә	60	5,9%	79	7,8%

Қосымшаның 8 -кестесі. Демографиялық деректер бойынша бөлгендегі қару алып жүру жағдайлары

	Мектепте қару ұстау		Мектептен тыс жерлерде қару ұстау	
	n	%	n	%
Жынысы				
Қыз балалар	30	1,4%	35	1,6%
Ер балалар	76	3,7%	92	4,5%
Сыныбы				
5-сынып	13	1,8%	19	2,6%
6- сынып	27	3,5%	23	3,0%
7- сынып	16	2,2%	17	2,4%
8- сынып	25	3,6%	28	4,0%
9- сынып	14	2,0%	17	2,6%
10- сынып	11	1,8%	22	3,7%
Қала/ауыл мектебі				
Қала мектебі	61	2,7%	68	3,0%
Ауыл мектебі	45	2,3%	59	3,1%

Қосмшаның 9 –кестесі. Мұғалімдер тарапынан зорлық-зомбылық көрсету мен кемсітушілік

Өткен жылы:	Ешқашан		Кейде		Өте жиі	
	n	%	n	%	n	%
Психологиялық зорлық-зомбылық						
Мұғалім сені ренжіту үшін тіл тигізіп және ренжітетін сөздер айтты ма?	3 703	88,0%	440	10,5%	64	1,5%
Мұғалім сені сыныптастарыңның алдында келемеждеп, қорлап немесе ұялтты ма?	3 831	91,1%	341	8,1%	35	8%
Мұғалім сені ұрып-соғып қорқытты ма?	4 128	98,1%	66	1,6%	13	3%
Мұғалім сені жазалау үшін кабинетке/кішкентай бөлмеге қамады ма?	4 158	98,8%	40	1,0%	9	2%
Физикалық зорлық-зомбылық						
Мұғалім жазалау ретінде саған дәретханаға баруға рұқсат етпеді ме?	3 919	93,2%	251	6,0%	37	9%
Мұғалім сені жазалау үшін затпен ұрды ма?	4 059	96,5%	127	3,0%	21	5%
Мұғалім сені шапалақпен ұрды ма немесе жақтан тартып жіберді ме?	4 049	96,2%	138	3,3%	20	5%
Мұғалім сені ұзақ уақыт ыңғайсыз жағдайда қалдыру арқылы жазалады ма?	4 022	95,6%	157	3,7%	28	7%
Кемсітушілік						
Мұғалім сен қыз болғандықтан ренжітетін сөздер айтты ма/саған жаман көзбен қарады ма?	4 131	98,2%	69	1,6%	7	2%
Мұғалім сенің ұлтың немесе теріңнің түсі үшін ренжітетін сөздер айтты ма/саған нашар қарады ма?	4 151	98,7%	51	1,2%	5	1%
Мұғалім сенің киімің немесе тұратын жерің үшін ренжітетін сөздер айтты ма/саған нашар қарады ма?	4 128	98,1%	66	1,6%	13	3%
Мұғалім сенің дінің үшін ренжітетін сөздер айтты ма/саған нашар қарады ма?	4 168	99,1%	33	8%	6	1%
Мұғалім сенің шектелген (дене немесе ақыл-ой) мүмкіндіктерің үшін ренжітетін сөздер айтты ма/саған нашар қарады ма?	4 105	97,6%	96	2,3%	6	1%
Мұғалім сенің мектебіңдегі кейбір балаларды басқа балаларға қарағанда артық көре ме немесе жақсы қарай ма?	2 715	64,5%	1,131	26,9%	361	8,6%

Қосымшаның 10-кестесі. Мектеп директорлары тарапынан көрсетілетін зорлық-зомбылық және кемсітушілік

Өткен жылы:	Ешқашан		Кейде		Өте жиі	
	n	%	n	%	n	%
Психологиялық зорлық-зомбылық						
Директор сені ренжіту үшін тіл тигізіп немесе ренжітетін сөздер айтты ма?	4 126	98,1%	72	1.7%	9	2%
Мектеп директоры сені сыныптастарыңның алдында келемеждеп, қорлап немесе ұялтты ма?	4 149	98,6%	53	1.3%	5	1%
Мектеп директоры сені ұрып-соғып қорқытты ма?	4 177	99,3%	22	5%	8	2%
Мектеп директоры сені жазалау үшін кабинетке/кішкентай бөлмеге қамады ма?	4 187	99,5%	16	4%	4	1%
Физикалық зорлық-зомбылық						
Мектеп директоры сені жазалау үшін затпен ұрды ма?	4 179	99,3%	23	5%	5	1%
Мектеп директоры сені шапалақпен ұрды ма немесе жақтан тартып жіберді ме?	4 178	99,3%	24	6%	5	1%
Мектеп директоры сені ұзақ уақыт ыңғайсыз жағдайда қалдыру арқылы жазалады ма?	4 166	99,0%	36	9%	5	1%
Кемсітушілік						
Мектеп директоры сенің ұлтың немесе теріңнің түсі үшін ренжітетін сөздер айтты ма?	4 172	99,2%	33	8%	2	1%
Мектеп директоры сенің киімің немесе тұратын жерің үшін ренжітетін сөздер айтты ма?	4 175	99,2%	29	7%	3	1%
Мектеп директоры дінің үшін ренжітетін сөздер айтты ма?	4 187	99,5%	16	4%	4	1%
Мектеп директоры шектелген (дене немесе ақыл-ой) мүмкіндіктерің үшін ренжітетін сөздер айтты ма?	4 168	99,1%	31	7%	8	2%

Қосымшаның 11 – кестесі. Сыныптарға бөлініп мектепте және мектепке бара жатқанда\ келе жатқанда қауіпсіздікті сезіну

	Мектепте қауіпсіздікті сезіну				Мектепке бара жатқанда/келе жатқанда қауіпсіздікті сезіну			
	Қауіпсіз		Қауіпсіз емес		Қауіпсіз		Қауіпсіз емес	
Сыныбы	n	%	n	%	n	%	n	%
5-сынып	633	86,2%	101	13,8%	613	83,5%	121	16,5%
6- сынып	653	85,1%	113	14,8%	633	82,6%	133	17,4%
7- сынып	654	91,3%	62	8,7%	637	89,0%	79	11,0%
8- сынып	625	89,9%	70	10,1%	613	88,2%	82	11,8%
9- сынып	640	91,7%	58	8,3%	644	92,3%	54	7,7%
10-сынып	565	94,5%	33	5,5%	563	94,1%	35	5,9%

Қосымшаның 12 – кестесі. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер мектепте балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің куәлері болды

Өткен жылы мектебіңізде баланың мынадай әрекеттер жасағанына қаншалықты куәгер болдыңыз?	Ешқашан		Кейде		Өте жиі	
	n	%	n	%	n	%
Психологиялық зорлық-зомбылық						
Басқа бала тарапынан балағаттауға немесе келемежге ұшырағанына	399	43,4%	489	53,2%	29	3,2%
Басқа баланың заттарын сындырғанына немесе алып қойғанына	751	81,7%	162	17,6%	4	4%
Басқа баланы қорқытқанына	709	77,1%	204	22,2%	4	4%
Физикалық зорлық-зомбылық						
Басқа баланы итергеніне, тиіскеніне, итермелегеніне, тепкеніне	504	54,8%	390	42,4%	23	2,5%
Басқа баланы соққылағанына/ұрғанына	659	71,7%	248	27,0%	10	1,1%
Басқа баланы ұрып-соққанына	721	78,5%	194	21,1%	2	2%
Зат немесе қару қолдану арқылы басқа баланы ұрғанына	900	97,9%	16	1,7%	1	1%
Экономикалық зорлық-зомбылық						
Басқа баланы қорқытып ақша алғанына/алып қойғанына	852	92,7%	62	6,7%	3	3%
Жыныстық сипаттағы пікірлер айтқанына және қысым жасағанына						
Басқа бала туралы жыныстық пікір білдіргеніне/келемеждегеніне	846	92,1%	71	7,7%	0	0.0%
Басқа баланың жыныстық органдарына/интимді дене мүшелеріне тиіскеніне/ұстағанына	893	97,2%	23	2,5%	1	1%
Кибербуллинг						
Басқа баланы қорқыту немесе ұятқа қалдыру үшін СМС немесе сурет жіберуге Ғаламтор немесе ұялы телефонды пайдаланғанына	845	91,9%	67	7,3%	5	5%
Кемсітушілік						
Басқа баланың ұлты немесе терісінің түсі үшін жаман қарағанына/келемеждегеніне	825	89,8%	88	9,6%	4	4%
Басқа баланың киімі немесе тұратын жері үшін нашар қарағанына/келемеждегеніне	717	78,0%	193	21,0%	7	8%
Басқа баланың діні үшін нашар қарағанына/келемеждегеніне	888	96,6%	28	3,0%	1	1%
Басқа баланың шетелдік болғандығы үшін нашар қарағанына/келемеждегеніне	885	96,3%	28	3,0%	4	4%
Басқа баланың шектелген (дене немесе ақыл-ой) мүмкіндіктері үшін нашар қарағанына/келемеждегеніне	803	87,4%	109	11,9%	5	5%

Қосымшаның 13- кестесі. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер қолданатын тәртіптік әсер ету мен кемсітушіліктің нақты түрлері

Өткен жылы сіз қаншалықты жиі:	Ешқашан		Кейде		Өте жиі	
	n	%	n	%	n	%
Қалыпты тәртіптік шаралар						
Баланы сыныптан қуу арқылы жазаладыңыз?	815	88,7%	101	11,0%	1	1%
Баланы оңашада «сөгу» арқылы жазаладыңыз?	480	52,2%	402	43,7%	35	3,8%
Баланы қоңырау кезінде немесе сабақтан соң қалдыру арқылы жазаладыңыз?	670	72,9%	243	26,4%	4	4%
Баланың ата-анасына қоңырау шалдыңыз немесе баланың жаман қылықтары туралы ата-анасына есеп жібердіңіз?	470	51,1%	429	46,7%	18	2,0%
Мұғалімдерге қатысты туындайтын қиындықтарды шешу және талқылау үшін мектеп мамандарынан көмек сұрадыңыз?	404	44,0%	477	51,9%	36	3,9%
Психологиялық зорлық-зомбылық						
Балаға ұрсу немесе келемеждеу арқылы жазаладыңыз?	895	97,5%	18	2,0%	4	4%
Баланы қорлап немесе сыныптастарының алдында ыңғайсыз жағдайға қойып жазаладыңыз?	865	94,1%	50	5,4%	2	2%
Баланы ұрып-соғу арқылы қорқыттыңыз?	895	97,4%	21	2,3%	1	1%
Баланы кабинетте/кішкентай бөлмеде қамау арқылы жазаладыңыз?	915	99,6%	2	2%	0	0,0%
Физикалық зорлық-зомбылық						
Баланың дәретханаға баруына тыйым салу арқылы жазаладыңыз?	824	89,7%	89	9,7%	4	4%
Баланы ұзақ уақыт ыңғайсыз жағдайға қою арқылы жазаладыңыз?	864	94,0%	51	5,5%	2	2%
Баланы таяқ, сілтеу таяқша, белбеу немесе сызғышпен ұру арқылы жазаладыңыз?	911	99,1%	5	5%	1	1%
Баланы шапалақпен тартып жіберу арқылы жазаладыңыз?	909	98,9%	8	9%	0	0,0%
Дене еңбегі						
Баланы дене еңбегі арқылы жазаладыңыз (сыныптарды, дәретханаларды, қоқысты, ойын алаңын жинату)?	869	94,6%	48	5,2%	0	0,0%
Жазаның түрін анықтауды мектеп директорының қарауына қалдырдыңыз?						
Баланы жазасын алу үшін мектеп директорына жібердіңіз?	730	79,4%	184	20,0%	3	3%
Балаларды кемсіту						
Баланың ұлты немесе терісінің түсі үшін бала туралы жаман пікірлер айттыңыз?	913	99,3%	2	2%	2	2%
Баланың киімі немесе тұратын жері үшін бала туралы жаман пікірлер айттыңыз?	894	97,3%	22	2,4%	1	1%
Баланың тұтынатын діні (дін тұту) үшін бала туралы жаман пікірлер айттыңыз?	914	99,5%	3	3%	0	0,0%

Қосымшаның 13- кестесі. Мұғалімдер мен мамандандырылған қызметкерлер қолданатын тәртіптік әсер ету мен кемсітушіліктің нақты түрлері

Өткен жылы сіз қаншалықты жиі:	Ешқашан		Кейде		Өте жиі	
	n	%	n	%	n	%
Баланың шетелдік шығу тегі үшін бала туралы жаман пікірлер айттыңыз?	917	99,8%	0	0,0%	0	0,0%
Баланың шектелген (дене немесе ақыл-ой) мүмкіндіктері үшін бала туралы жаман пікірлер айттыңыз?	904	98,4%	13	14%	0	0,0%
Балаға тіл тигізіп немесе келемеждеу арқылы жазалағанын	768	83,6	144	15,7	5	0,5
Баланы ұзақ уақытқа ыңғайсыз жағдайда қалдырып жазалағанын	814	88,6	100	10,9	3	0,3
Баланы қорлап немесе ыңғайсыз жағдайда қалдырып жазалағанын	800	87,1	114	12,4	3	0,3
Ұрып-соғу арқылы жазалағанын	868	94,5	47	5,1	2	0,2
Баланы кабинетте/кішкентай бөлмеде қамау арқылы жазалағанын	903	98,3	14	1,5	0	0,0
Баланы қара жұмыс жасату арқылы жазалағанын	836	91,0	77	8,4	4	0,4
Баланы таяқпен, сілтеу таяқшасымен, белбеумен немесе сызғышпен ұру арылы жазалағанын	904	98,4	12	1,3	1	0,1
Баланы шапалақпен салып қалып жазалағанын	900	97,9	17	1,8	0	0,0
Балаға оның ұлтына немесе терісінің түсіне байланысты нашар қарағанын/ бала туралы жаман пікір айтқанын	900	97,9	17	1,8	0	0,0
Баланың киімі немесе тұратын жері үшін нашар қарағанын/ бала туралы жаман пікір айтқанын	852	92,7	61	6,6	4	0,4
Балаға дін тұтынғаны үшін нашар қарағанын/ бала туралы жаман пікір айтқанын	903	98,3	13	1,4	1	0,1
Баланың шығу тегі шетелдік болғаны үшін нашар қарағанын/ бала туралы жаман пікір айтқанын	906	98,6	9	1,0	2	0,2
Баланың мүмкіндіктері шектеулі болғаны үшін нашар қарағанын/бала туралы жаман пікір айтқанын	881	95,9	35	3,8	1	0,1

МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРДЫҢ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі

Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық
22.12.2012 ж. №01/111-И хатқа

Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі ЮНИСЕФ халықаралық сарапшысы Робин Хааррмен дайындалған «Қазақстан мектептерінде балаларға қатысты зорлық-зомбылықты бағалау» зерттеуінің қорытындысы туралы материалдарды қарастырып келесіні хабарлайды.

Есепте берілген ұсыныстар балаларға қатысты зорлық-зомбылық және қатыгез қараудың алдын алу жөніндегі кешенді шаралар қалыптастырылған кезде негізге алынатын болады.

Сонымен қатар, балалар мен жасөспірімдерге қатысты зорлық-зомбылықты болдырмау және алдын алу мақсатында іс-шаралар іске асырылуда.

Аймақтарда кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық пен қатыгез қарауды алдын алу жөніндегі іс-шаралар тиісті түрде бекітіліп іске асырылуда.

Балалар мен олардың ата-аналарының білім және бала құқықтарын қорғау саласында құқықтық мәдениеті мен ақпараттандырылу деңгейін арттыру мақсатында «Ата-аналардың құқықтық сауаттылығы – балалардың құқықтарын қорғау кепелдігі» аймақтық семинарлары, «Сен және сенің құқықтарың» онкүндігі, «Зорлық-зомбылықсыз балалық шақ», «Бала еңбегінің сорақы түрлеріне қарсы 12 күн» ақпараттық науқандары өткізіледі.

Сонымен қатар, балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен қатыгез қараудың алдын алу жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің мәселелері ҚР Үкіметінің жанындағы ВАК-тың XI отырысында қарастырылды. Ұсынымдар жергілікті атқарушы органдарға орындау және тиісті шаралар қабылдау үшін жіберілді.

Балалардың құқықтарын қорғау Комитеті жанында үкіметтік емес ұйымдар кеңесі қызмет етеді, оның қызметінің 7 бағытының бірі балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың, адам саудасын және балалар еңбегін пайдаланудың алдын алу болып табылады.

Балалардың құқықтарын қорғау комитетінің және оның аумақтық балалардың құқықтарын қорғау департаменттерінің сайттарында «Зорлық-зомбылықсыз балалық шақ» айдары іске қосылған.

«Сандж» зерттеу орталығы ҚҚ-ның 2012 жылы Балалардың құқықтарын қорғау комитетінің тапсырысы бойынша қолайлы отбасылық қарым-қатынасты қалыптастыру жөнінде балаларға, ата-аналар қауымдастығы мен педагогтерге арналған әдістемелік нұсқаулық әзірленді.

Жалпы, зерттеу қорытындысы балаларды зорлық-зомбылықтан қорғау жөнінде тиімді шараларда әзірлеуге мүмкіндік береді және балаларға қатысты зорлық-зомбылық және қатыгез қараудың алдын алу жөніндегі іс-шаралар жоспарын әзірлеу кезінде негіз болады.

Вице-министр

С. Шаяхметов

Ж. Альжанова, 74-20-49

Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі

Мектепке дейінгі және орта білім департаменті

Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық
29.01.2013 ж. №01/234-И хатқа

Мектепке дейінгі және орта білім департаменті Сіздердің БҰҰ Балалар қорымен (ЮНИСЕФ) бірлесіп өткізген «Қазақстан мектептеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты бағалау» атты зерттеуіңізге қатысты мынаны хабарлайды:

Қазақстан мектептеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты бағалау туралы ЮНИСЕФ материалдары зерттеліп, талданды.

Жүргізілген зерттеу барысында мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық деңгейі туралы деректер жинау жүзеге асырылғанын, оларға талдау жасалғанын, оқу орындарында зорлық-зомбылықты азайту бойынша ұсынымдар берілгенін атап өтеміз.

Сонымен қатар, ұсынылған материалда зерттеу өткізу тетіктерін түсіндіруге мейлінше көп орын берілген, ал шамадан тыс егжей-тегжейлі түсіндіру мектептегі зорлық-зомбылық проблемаларын тереңірек түсінуді қиындатады.

Білім беру ұйымдарының басшылары мемлекеттік интернаттық мекемелерде жүргізілген зерттеулер қорытындысы (2010 ж.) мен Қауіпті мінез-құлыққа, сексуалдық қанауға және адам саудасына қатысты балалар осалдығын бағалау (2011 ж.) бойынша қазақстандық оқушыларға бірқатар сұрақтардың әдепсіз, дөрекі қойылғанын атап көрсетті.

Осыған байланысты зерттеу жүргізу барысында сауалнамаларды оқушылардың ұлттық ерекшеліктері мен дәстүрлерін ескере отырып, алдын-ала бейімдеу қажеттілігі сақталғаны жөн.

Тұтастай алғанда, ұсынымдармен таныса отырып, облыстық, Астана және Алматы қалаларының білім беру басқармаларымен бірлесе отырып, жалпы білім беретін мектептердегі зорлық-зомбылық жағдайына жүргізілген мониторингті зерттеу бойынша ұсыныстар әзірлеу, педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары негізінде директорлар мен мұғалімдерді мектептегі зорлық-зомбылық саласында қолданылатын заңнамалар мәселелері бойынша оқытуды жоспарлап отырмыз.

Сондай-ақ білім беру ұйымдарында педагогикалық ұжымның, балалар мен олардың ата-аналарының қатысуымен мектептегі зорлық-зомбылықтың барлық түрлерінің алдын алу бойынша түсіндіру жұмыстарын жандандыру қажет (конференциялар, акциялар, дөңгелек үстелдер, пікірталастар, пікірсайыстар).

Осы мақсаттарда мектептегі зорлық-зомбылық мәселелерін талқылау бойынша қоғамдық алаңды кеңейтуді көздеу, сонымен қатар білім беру органдарын мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың барлық фактілері туралы хабарлауға міндеттеу қажет.

Директор

Ж. Жонтаева

Жахин К., 74-22-95